

ШУКРУЛЛО

Танланган асарлар

IV

ЖИЛД

ЖАВОҲИРОТ САНДИФИ

Тўққизинчи қайта нагири

«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2011

Б И Р И Н Ч И К И Т О Б

- Китоб нега ўқилади?*
- Ҳаёт ва одамларни билиш учун!*
- Ҳаёт ва одамларни ўзинг кўриб турибсан-ку?*

ДАРЁГА ТАШЛАНГАН ЯККАЧЎПДАН ЎТИШ ОЛДИДАГИ ЎЙЛАРИМ

Халқимизда «аталадан тиш синибди» деган гап бор. Албатта, аталадан тиш синмайди, аммо бу қимирлаб турган тишнинг тушиши учун фақат бир сабаб.

Эрталаб боққа чиққан одам тагига дув тўкилиб қолган олмаларга қараб, шамол қийратибди-ку, дейди. Бу ерда ҳам шамол бир сабаб. Аслида тўкилганлари ё қурт еган, ёки пишиб етилганлари бўлади.

«Бесабаб тикан кирмас» дейилганидек, ҳар бир ишнинг бошланишига бирор ташқи ёки ички сабаб бўлади. Шунга ўхшаш бу китобим ҳам бесабаб ёзилгани йўқ. Аммо бу қанақа олма?.. Энди бу китобхонлар ҳукмига ҳавола.

Бир-икки ойлик сафардан қайтиб келсам, уйимда анчагина хат лиғилиб қолибди. Хатларни ўқиб ўтириб, хаёлимдан:

*Ёшлигингда ёрнинг ишқида
Ўтказасан тунларни бедор.
Таажжубки, кексайганингда
Шу бедорлик бўларкан такрор.*

*Йигитликда ғунча каби лаб
Тинчлик бермай соларди ғулу.
Кексайганда ёшликни қўмсаб
Кўзларингдан қочаркан уйқу... —*

деган фикрлар ўтди. Бу шеърни ўқиган баъзи бир таниш-билишларим, шоир ҳали бели букилмасдан ёшликни қўмсаб, қариликни бўйнига олиб қолибдида, деб ўйлашлари ҳам мумкин. Тўғри, лекин жуда ҳам унчалик эмас. Аммо баъзи бир ошна-оғайниларим, гапни чалғитма, қаримаган бўлсанг, нега ёшликни қўмсаб қолдинг, одам ўзида бор нарсани қўмсамайди, йўғини қўмсайди, ёнидаги нарсани истаганда ишлата-веради, демоқчи бўлсалар, бундайларга:

*Сочнинг оқариши, бел букилиши,
Тиш тушиш, қаришга бўлмас нишон.
Бемехнат яшаган йигит — йигитми,
Мехнаткаш чол ундан минг бор навқирон... —*

деб жавоб қилишим ҳам мумкин. Лекин бу билан мен албатта ёшликнинг ўзига хос такрорланмас хосиятлари, ҳеч қандай куч билан қайтариб бўлмас томонларини инкор этмоқчи эмасман. Эҳ-ҳе, ёшликка нима етсин!

*Ўғлимга тикилиб, гоҳо ўзимни,
Шўхликдан тияман, тутаман сипо.
Шоир қалби билан баъзан кўзимни
Қизларга буришдан қиламан ҳаё...*

Ёки:

*Баъзи бирлар кўриб мени ёш дейди,
Ўғлим билан юрсам, тенг-қурдош дейди.
Лекин у кулгандек кулоламанми?
Кўшилишиб шўхлик қилоламанми?*

Албатта ёшликни ёшликдан фарқи бор. Хуллас, бугун ўз ёшлигимни эслашим ва гапнинг аввалини шундан бошлашимнинг сабаби бутунлай бошқа. Бунга менинг асарларимни ғойибона ўқиб, ўзимни кўрмаган ёки кўрган бўлсалар ҳам мен билан ёрилишиб суҳбатда бўлмаган айрим китобхонларнинг ёзган хатлари ва уларда берилган турли-туман сўроқлар сабаб бўлди.

Баъзи хатларда мен нима учун ёзувчи бўлганман, биринчи шеърни қачон ёзганман, шулар ҳақида сўралса, кимдир: «Олдин уйланганмисиз, ёки уйланмасдан олдин шоир бўлганмисиз?» — деб ёзади. Бошқа бировлар эса: «Ота-онангиз ким бўлган? Айрим ёзувчилар ёзгандек сиз ҳам бувингиз ёки онангиздан эртақ эшитиб ёзувчи бўлганмисиз? Агар шундай бўлса, ҳозирги замонда радио, телевизор орқали ҳар куни эртақ эшиттирилса ҳам ҳамма ёзувчи бўлиб кетаётгани йўқ-ку?» — деган савол билан мурожаат қилади. Баъзи бир хатларда, ўзингиз билан учрашиб, суҳбатлашишнинг иложи борми, деб тўғри кўнгил билан ёзилган гаплар ҳам борки, агарда бу хатлардан бирортаси ёзувчи бўлмаган

одамининг рашикчиноқ хотинининг қўлига тушиб қолса борми, ўша уйда қирғин бўлади.

Шоирларнинг хотинига тўзим берсин! Ҳар ҳолда эрининг феълига тушуниб қолган.

Яна кимдир: «Ўзингиз ҳам бирор қизни ўз асарларингизда ёзганингиздек шайдойи бўлиб севганмисиз? Агар севган бўлсангиз оқибати нима бўлди?» — деб сўрайди. Бошқа биров эса: «Ўз асарларингиз ичида қайси бирини энг маъқул деб санайсиз? Драмаларингизми ёки шеърларингиз устун турадимиз?» — дейди.

Баъзи хатларда ухлаб тушимга кирмаган саволлар берилади. Лекин мени таажжубга солган нарса шуки, нима учундир ҳеч ким ҳеч қачон қандай мукофот олганимни сўрамайди... Бу ҳам табиий ҳол. Чунки китобхон китоб растасига кирганда ёзувчининг шахси ҳақида эмас, кўнглига дардқаш бўладиган китобни излаб киради. Китоб кўнглига озми-кўпми ўтиришса, ёзувчи ҳақида ўйлай бошлайди.

Бу ерда мен айрим хатлардангина мисол келтирдим, холос.

Хуллас, бу хатлардаги гапларнинг қандайлиги-ю, уларни ким ёзганлигидан қатъи назар, буларнинг баъзиларида: «Мана бу шеърингиз менга жуда ёқди», — деб сенинг қалбингни эркалатиб, руҳингга яна руҳ қўшадиган ширин-шакар гаплар бўлса, баъзиларида ўймалаб-ўймалаб олиб, жиловингни тортиб қўядиган аччиқ-тиззиқ гаплар ҳам йўқ эмасди.

Қалампир аччиқ бўлса ҳам иштаҳани очади, деганларидек, мен бу хатлардаги гаплардан хафа бўлмадим. Чунки берилган турли хил саволлар, билдирилган фикрлар шу вақтгача қилган ишларимга жиддий назар солишга, улардан хулосалар чиқаришга ундади.

Отам баъзан менга насиҳат қилган пайтларида: «Ўғлим, сен кимгадир кўнглингни очиб, унинг фикрини билмоқчи бўлсанг-у, аммо сенинг дардингни эшитаётган одам яхшими, ёмонми, бир фикр билдирмай индамай ўтираверса, бундай одамдан қоч! У сенга дўст бўлмайди, чунки индамаслигининг сабаби, сен билан менинг неча пуллик ишим бор, ўласанми-қоласанми, билганингни қилавер, дегани бўлади, яъни бундай одамлар бировнинг ишига қайишмайдиган кишилар», — дер эдилар. Шу жиҳатдан қараганда менга кел-

ган ҳар бир хатда айтилган фикр худди ҳолимдан хабар олиш учун эшигимдан кириб келаётган дўстимдек туюлади.

Буюк Алишер Навоий: «Сенинг қаршингда сўзлагувчи одам гўё кўзгу. Унинг гапини қайтариш ойнага уф дейиш билан баробар. Ойна хиралашади, ўз аксингни кўролмай қоласан», — деган эканлар.

Кишилар фикрига қулоқ солиш, уларни эътибор билан тинглаш ўзингни-ўзинг яхшироқ танишингга ёрдам беради. Баъзи бировлар, ҳамма ойна ҳам бирдек бўлмайди, баъзан тўғрини қийшиқ, қийшиқни тўғри қилиб кўрсатади, дейишлари ҳам мумкин албатта, биров сени полвон дегани билан майдонга чиқиб курашиш ақлдан эмас. Хулоса чиқариш ҳамманинг ўзига боғлиқ.

Кунлардан бир куни Фафур Фуломнинг уйига борган эдим, вақтида келдинг, дегандек қўлимга бир конверт узатиб, орқа томонини ўқи, дедилар. Конверт орқасига: «Фафур ака, шоир Шукруллонинг адресини тополмадим, шу хатни бериб қўйсангиз», деб ёзилган бўлиб, хат менинг бир шеъримдан келтирилган куйидаги тўрт сатр билан бошланган эди:

*Муҳаббат нелигин англамоқ бўлсанг,
Покиза сақламоқ бўлсанг ҳар нафас,
Мансаб ва ҳусннинг кетидан қувма,
Севгини вафо деб англай олсанг бас!..*

Фафур ака бунинг давомини эшитмасданоқ: «Оҳ-ҳо».. Хотиндан хўп куйган бир бечорага ўхшайди», — дейдилар.

Хатнинг давоми фақат мени мақтовдан иборат эди. Фафур аканинг олдида бундан бир оз хижолат бўлдим. Чунки аслида бу ўртамиёна шеър эди. Мақтовдан эриб кетмаганлигимни Фафур акага сездириш учун:

— Бозорга тушган одам ҳолига қараб, кунига ярайдиган нарсани излайди. Биров олтин сирға олиб қувонса, бошқа биров эски калиш топганидан хурсанд. Ҳар ҳолда иккови ҳам кўнглидаги нарсага эришади. Эҳтиёжини қоплайди, — деб қўйдим.

Ташна одамга денгиз ҳақида ҳикоя айтгандан томчи сув берган афзал.

Тунда бир нарсасини йўқотган кишига бир гугурт чўпи қуёшдек қадрли.

Шу жиҳатдан қараганда менинг бу шеърим ҳам севги-муҳаббатни фақат маишат деб тушунган бевафо хотиннинг жафосидан куйиб турган одамга тап босди бўлиб, ўз ҳақлигини кўрсатиш учун бир суянчиқ туюлган бўлса ажаб эмас...

Хатнинг охирига қўйилган имзо ҳам бу гапимни худди муҳр босгандай тасдиқлади. Бу куйган одамнинг исми шарифи ҳам Жудойи экан.

Шу хат сабаб бўлиб, гапимиз адабиёт ва шеър устида кетди. Фафур ака анча ибратли гапларни айтди. Гап ўртамиёна асарларга тақалганда Фафур ака:

— Ариқни ботқоқдан тозалаб турмасанг, келадиган сув ҳам кейинчалик камайиб-камайиб, охири бутунлай келмай қолиши мумкин. Бизлар деҳқон халқмиз. Ернинг шўрини зовур қазиб оқизиб турмасанг, атрофдаги тоза ерларга ҳам захи уриб, ишдан чиқариши ҳеч гапмас. Албатта, китоб ўқимагандан ўртача асар бўлса ҳам ўқигани маъқул-ку, — деб, бир латифани эсимга солиб қўйди.

Латифа:

— Бир подшонинг ўғли ёшлигидан опалари тарбиясида танतिकроқ ўсиб, хотинларча ҳаракат қиладиган бўлиб қолган экан. Буни сезган отаси ўғлим майхонамадраса кўрсин деб, қирқ йигитнинг улфатига қўшиб қўйибди. Лекин кўп вақт ўтмай қарашсаки, қирқ йигит ҳам хотинларча ҳаракат қилиб, вой, кокилимни босманг, дейдиган бўлиб қолибди.

Гапнинг нима ҳақида эканини тушунгандирсан. Ўртача асарларнинг таъсири ҳам шунга ўхшаган урмасмикин! Хом асарларга йўл қўйиб берсак, бошқалар, меникини ундан нимаси кам, деб қолмасмикин? Тепага тирмашишдан пастга сирғалиб туриш осон.

Фафур ака Жудойининг хатини қўлига олиб ўқиб:

— Албатта жавоб ёзиб юбор, — дедилар.

Ўйланиб қолдим. Нима жавоб қилишим керак? Мақтаганингиз учун раҳмат, шундай мақтаб туринглар, дейишим керакми? Ё, сиз айтганчалик мақтовга лойиқ эмасман, дейинми? Бу тўғри бўлмас. Чунки бирор одам сенинг хизматингни тақдирлаб, шаънингга илиқ гап гапирганда, ҳадеб унинг гапини қайтариб, йўғ-э, биз ким бўлибмиз, деб ўзини пастга ура бериш ҳам унчалик камтарликка қўшилмайди. Аслида бу ҳам гердайишнинг

бир хили. Яъни, мен кимману сен кимсан, сенинг мақтовингга муҳтожманми, дейиш билан баробар.

Хуллас, яхшими, ёмонми, сенга ёзилган хатларни жавобсиз қолдириш, аввало, одобдан бўлмаса, бундан ташқари, бунинг иккинчи бир даҳшатли томони ҳам бор, яъни ўқувчилар олдида қарздор бўлиб қолиш.

Халқимиз қарздор одамдан жуда нафратланади. Ҳатто шундай бир одат борки, кимдир вафот қилса, тобутни кўтариш олдидан албатта кўпчилик ўртасида уни бировдан олган-бергани борми сўралади. Фарзандлари бўлса, фарзандлари, ёки бирон яқинлари чиқиб, қарзларини тўлашни ўз бўйнига олмагунча «рухсийи ом» — яъни, тобутни кўтаришга рухсат берилмайди.

Агарда қарз пулми ёки бирор нарсадан иборат бўлса, ундан қутулишнинг чораси бор, сендан кейин ҳам бирор одам тўлаб юбориши мумкин. Аммо менга ёзилган хатларга жавоб ёзиш масъулиятини ўзимдан бошқа ким ҳам бўйнига олади дейсиз?!

Хатларни картадек олдимга ёйиб, бир чеккадан қисқа-қисқа жавоб қайтармоқчи бўлдим. Лекин айрим хатларни ўқиб, жиддий жавоб қайтаришни ҳам, ҳазил тариқасида ёзишни ҳам билмай ҳайрон бўлиб қолдим. Хатлардан бирида: «Хотиним билан ўртамизда арзимаган нарсага кўпинча жанжал бўлиб туради? Нима қилишим керак? Сизнинг уйингизда ҳам жанжал, бир-бирини тушунмовчиликлар бўладими?» деган савол берилди. Шу савол сабаб бўлиб, бир фикр туғилди-ю, уни шеърга солиб ёзиб юбордим:

*Баъзи бир дўстларим хотиним билан
Айтишиб қолдим деб арз қилар менга.
Тўғриси айтсам, ҳасратин тинглаб,
Ичимдан ҳавасим келади унга.*

*Эр-хотин талашиб, гоҳо тортишиб,
Бирон иш битирса нимаси ёмон?
Дардларинг ётса-ю дилингда тошиб,
Аммо айтишликка бўлмаса имкон,
Мана бу ёмон.*

*Балки хотининг йўқ, тилинг йўқ дерсиз,
Йўқ-йўқ, хотиним ҳам, тил-жағим ҳам бор.*

*Аммо ҳеч кишига ато қилмасин
Менинг хотинимнинг феълени зинҳор.
Қизиқ одати бор — бир гап бошласам,
Оғиз очиргани мени қўймайди.
Энди сезгандирсиз, шунинг учун ҳам
Бизнинг оилада жанжал бўлмайди.*

Баъзи хатларда «илҳом нима? У қай пайтда пайдо бўлади?» дейилса, бугунги келган бир мактубда «Севги нима? Ёки севги вафоми? Ундай бўлса, вафодор бўлиш учун ёмон хотиннинг жафоларига чидаш керакми? Сиз ўзингиз қандай севгансиз?» дейилади.

Бу саволларга жавоб қайтариш учун, кечалари кўзёши қилиб, биринчи севган давримдан тортиб, оила сирларигача, адабиёт ва ҳаётга муносабатимгача, хуллас, ҳамма саволларга жавоб қайтариш учун бутун таржимаи ҳолимни, ўйларимни ёзиб чиқишим керак эди. Лекин шундай қилишни мен учун фойдали томони ҳам бор эди. Чунки бугун бир хатга жавоб ёзиб юборсам, эртага худди шу мазмунда яна кимдир хат ёзади. Демак, унга жавоб ёзишдан ҳам қутуламан.

Қўлимдан келганча ҳамма саволларга жавоб ёзмоқчи бўлдим-у, лекин бунинг ҳам қийин томони чиқиб қолди. Чунки мен шу вақтгача нима ёзган бўлсам, шеърда ёзиб келдим. Хатларга жавобни ҳам шеър билан қайтарсам, баъзи бирлар: «Бу одам шоирлигини писанда қилиб, қўйиб берса, аризани ҳам шеърда ёзар экан», деб кулишмасмикан? Хўш, нима қилиш керак? Наср эса мен учун юриб кўрмаган бегона йўлдек эди.

Баъзилар, узоқ бўлса ҳам ўзинг юрган йўлдан қолма, деса, баъзилар, одам юрган йўлдан одам юради, одам қилган ишни одам қилади, дейдилар.

Лекин бир дуторни ҳамма ҳар хил чалади...

Таваккал қилиб ўзим кўрмаган йўлни ҳам кўрмоқчи бўлдим. Аммо бу йўлга қадам босишни ўйлаганимда, кўнглимга бирданига гулгула тушиб қолди. Ногаҳон ўзимни катта дарёга ташланган яккачўп олдидан чиқиб қолгандай ҳис қилдим. Кўнглимда хавф туғилди. Бу яккачўпга қадам қўйишни ўйлаганимда мени ваҳима босди. Ахир бундан қадим шарқда фақат буюк Шайх Саъдийгина муваффақият билан ўта олган. Фақат ўта олгангина эмас, бундан ўтишда минг йилларга

етадиган ибрат намунаси бўлиб қололган. Лев Толстой, Абдулла Қодирий, Ойбекларгина бундан ўтиш санъатини эгаллай олган эдилар. Мен буларга қўл узатсам, албатта етаклашади. Лекин мен энди атак-чечак қилиб келаётган оёқларимни уудалаб боса олармиканман?

Борди-ю, ўтиб ҳам олдим. Аммо дарёнинг у қирғоғида чаманми, саҳроми? «Ҳа ерни қилма орзу, ҳар ерда бор тош-тарозу!» У ерда нималарга, кимларга дуч келар эканман? Тўғри тушунсалар хўп-хўп, у ерда ҳам гаразғўйлар бўлса-чи?

Бир томондан мени йиқилиб расво бўлмасмиканман деган ваҳима босса, иккинчи бир томондан биринчи шеър ёзишим сабаб бўлиб, ёшлигимда энг яқин бир дўстим билан нари-бери бўлиб ажралиб қолганлигим эсимга тушди. Ўша аҳвол яна такрорланмасмикан деган андиша кўнглимдан ўтди.

Ўрта мактабда ўқийдиган вақтларим эди. Бир кун адабиёт ўқитувчим ҳурматли Саъдулла Исматов синфимиздаги бутун болаларга, бўлиб ўтган байрам кунидан олган таассуротларингизни ҳикоями, шеърми қилиб қоғозга тушириб келинглар, деди. Мен шеър ёзиб келдим. Кутилмаганда шеърим ҳаммага маъқул бўлди. Ҳатто, ўқитувчим эртаси кун бўладиган катта бир йиғинда ўқиб беришни тавсия қилди. Лекин менинг шеърларим хусусида маслаҳатлар бериб, ўзини мендан яхшироқ шоир деб ҳис қилиб юрган синфдош дўстимга бу гапни айтмади. Билмадим, шеъри бўшроқ эканми, ҳарҳолда ўқитувчим унинг ёзиб келган шеъри ҳақида мақтов сўзларини айтмади. Шу сабаб бўлдимки, мен билан ҳар кун ўқишга бирга бориб, бирга келадиган ўша дўстим мендан секин ўзини торта бошлади. Хуллас, орамиз бузилди. Ўқишни битиргандан сўнг иккимиз икки ёққа кетдик.

Орадан бир неча йиллар ўтгач, ўша ошнам билан тасодифан учрашиб қолдим. (1946 йилда ўша давр «Ёзувчилар союзи» аъзо бўлдим. Ундан кейин бир неча шеърим китобларим босилиб чиқди). Мен билан қучоқлашиб кўришди. Бу орада у яхшигина рассом бўлиб олган эди. Бир пиёла чой ичишга таклиф қилди. Ўтганларни эслаб:

— Одам ўз кўлидан келган ишни қилгани дуруст экан, — деб менга узр тариқасидами ёки ўзи кўрган-

биланларидан хулоса чиқарибми, ажиб бир гапни айтиб берди: «Ойни этак билан ёпиб бўлмас», деган мақолни ёзувчи ва санъаткорларнинг асарларига нисбатан ишлатилса, жуда мос тушар экан. Чунки китоб ҳам ойга ўхшаган нарса. Ой ҳаммага кўрингандек, китоб ҳам кўпчиликнинг кўзига тушади. Иккита одам уйда ўтириб кимнидир мақтаса ёки гийбат қилса, ҳеч ким билмаслиги мумкин. Аммо ёзувчи ҳақида, унинг китоби ҳақида кимки ўйлаб, холисанлилло фикр айтмаса, шарманда бўлиши турган гап экан. Агар кимки кўпчиликка маъқул бўлган, яхши асарни била туриб ёмонласа, албатта, бошқалар уни адабиётни тушунмасликда ёки фарзғўйликда айблади. Аксинча, кимдир ёмон асарни била туриб яхшиласа, унда ҳам шу кунга тушади. Бу билан у ўзининг адабиётни тушунмаслиги ёки хушомадгўйлигини кўпчиликка ошкор қилиб, назардан қолади.

Мен унинг гапларини эътибор билан тингладим. Бу гапларнию юракдан айтилганига заррача шубҳам йўқ эди. Шу гапи сабаб бўлиб, иккаламиз қадимгидек дўстлашиб кетдик. Кўнглимдаги бир чигил ёзилди. Табиатим равшан тортди. Лекин менда шеърдан драматургияга ўтиш олдида ҳам шундай бир аҳвол рўй берди. Яна бир драматург танишим мендан юз ўгириб кетди.

Адабиёт шундай нарсаки, баъзан ҳаётда кўрган-билган нарсаларингни ҳаммасини шеър ёки дostonда ифода қилиш имкони бўлмай қолади. Ҳар ишнинг ўз маънамаси, ҳар бир ҳунарнинг ўз асбоби бор деганларидек, масаллиқни ширин қилиб пишириш учун нимада тайёрлашни ҳам билиш керак бўлади. Албатта паловни тандирда қилиб бўлмаганидек, нонни қозонда ёпсанг ўхшаймайди. Худди шундоқ, ҳаётдаги ҳар бир воқеа-ҳодисани шеър ёки дoston қолипига солиб бўлмайди.

Ҳаётимдаги бир воқеа сабаб бўлиб, драма ёзишни ўйлаб қолдим. Бу ниятимни бир драматург ошнамга айтиб, маслаҳатини олмоқчи бўлдим. У менга бу жанрнинг қийинчиликлари, айниқса, театрдагилар билан тил топиш қийинлигини айтиб, охирида тинчгина шоирлигингни қила бермайсанми, оғрмаган бошингни оғритиб нима қиласан, дегандек гап қилди. Лекин ўйлаган нарсам менга тинчлик бермади. Хаёлимда етилиб

қолган ҳар битта образ қўлимга қалам олдимми, елкам оша менинг гапларимни ёз дегандек ўз монологларини айта бошлади. Иложим бўлмади, асар ўзи етилиб қолган эканми, насиб қилса меҳмон ўз оёғи билан келади дегандек, асарни ёзишга киришдим. Битириб, ҳадиксираб театрга олиб бордим. Кутилмаганда яхши кутиб олишди. Ўқидик. Асар маъқул бўлди. Ҳа-ҳув демай репетиция ҳам бошлаб юборишди. Аммо мендан олдинроқ шу театрга ўз асарини топширган ҳалиги ошнамнинг пьесаси қўйилмай қолди. Гўё унинг асарини қолдиришларига мен айбдордек, у билан орамиз бузилди. Хуллас, драматургияга ўтишим сабаб бўлиб, яна бир ошнамдан айрилиб қолдим.

Хўш, бунни қандай тушуниш мумкин? Бу ғаразми ёки англашилмовчиликми? Баъзан одам ўзида етишмаган нарсаларни бошқаларда кўрса ҳавас қилади, ўзида ҳам бўлишини истайди дейишади. Киши кексайганда ёшликни қўмсаса, ёшларга ҳавас билан қараса, ёшлар эса, тезроқ катталардек бўлишни орзу қилади. Бўйи пастроқ одамлар баланд бўйлиларга ҳавас билан қарар эмиш. Бунга қўшиламан. Бироқ баландлар паст бўлишини истамасалар керак. Ҳамма юксакликни орзу қилади. Лекин бошқалардан баланд бўлиш учун ҳамманинг оёғини қирқиш шарт эмас.

Тубсиз жарликлару тоғ ўнгирларидан машаққат чекиб чўққига чиққан одамга ҳавас билан қараш, унга интилиш яхши нарса, аммо ўзида йўқ фазилатларни бошқаларда ҳам йўқ қилишга интилиш — бу, менимча инсофдан эмас, ғаразгўйлик.

Яхши одам ўзи тепага чиқиб олганда, пастда қолганлардан ҳам хабардор бўлиши керак. Уларга ҳам чиқиш йўлларини кўрсатиши, ёрдам қўлини чўзиши лозим. Бу инсонийлик албатта. Аммо юқоридаги тортмоқчи бўлиб қўлини чўзганда, пастдаги одам кўтарилишига ҳоли келмай, ўзини ожиз сезса, шундай вақтда, қўлимни қўйиб юбор, дейиш ўрнига уни ҳам пастга тортишга интилса, бу қабиҳлик.

Шеър ёзишим сабаб бўлиб, ёшлигимда бир дўстим мендан ранжиган эди. Шеърдан драмага ўтганимда, юқоридагидек кўнгилсиз аҳволга дуч келган эдим. Мана энди янги бир жанр — насрга ўтиб, бу китобга қўл урмоқчи бўлдим-у, яна бир азиз, жонажон дўстимдан

ажралиб қолмасмиканман, деган ташвишга тушиб қолдим. Унинг тақдири мени яна ҳам ўйлантириб қўйди. У «мени ризкорликда айбламасмикан деган хижолат қалбимни қиймалай бошлади. Бу дўстим қўлимга қалам ушлаганимдан бери бир нафас ёнимдан аримаган, яхши-ёмон кунларимда ҳамиша менга суянчиқ бўлган, неки ёзган бўлсам, неки хайрли иш қилган бўлсам, ҳаммасига шерик бўлган, мени озми-кўпми ўқувчиларга танилишимда ўз ҳиссасини қўшган қиёматли дўстим эди. Жонажон бу дўстим менинг шеърларим эди. Йўқ, у мендан ранжимаydi. Уни ранжитмаслик учун унга ҳурмат ва таъзимимнинг ифодаси сифатида ушбу китобимнинг бисмиллосини ҳам шеър билан бошладим-ку! У мени кечирар!

Халқимиз, кирадиган эшигингни қаттиқ ёпма, деганидек, шеърларим, сен ҳамиша қалбимнинг тўлқинлантирувчи битмас кучисан, ҳамроҳимсан.

Ҳар қандай уста дорбоз ҳам лангар чўписиз дорга қадам ташлай олмайди. Уни киндикдан-киндикка, чиғириқлардан-чиғириққа йўрғалатиб, саломат олиб чиқувчи унинг қўлидаги лангари! Катта дарёга ташланган яккачўп устидан ўтар чоғларимда аввало устозлар руҳи қалбимга мадад бўлса, кўкрагимга яқин тутиб, икки қўлимда ушлаган лангар чўпим сен бўласан, шеърларим!

Хуллас, шундай қилиб, мен ҳам энди лангар чўпи ушлаган ҳаваскор дорбоздек қўлимга қалам олиб, ўқувчиларга жавоб ёзмоқчи бўлдим. Машҳур дорбоз Тошканбой ота:

— Яккачўпдан така ҳам ўта беради, аммо арқоннинг устида унча-мунча одам юра олмайди. Шунга қарамай, арқон устида юриш дорбозликка кирмайди. Дорбознинг санъати — икки терак бўйи дор устида, ҳар бир киндикда кишининг юрагини ҳовучлатиб қўядиган бир-биридан қалтис, нозик ҳаракатида, — деган эди.

Қўлига қалам ушлаб, асар ёзаман, деган билан асар ёзила бермас экан. Қаламни биринчи синф талабаси ҳам, улуғ Навоий ҳам тутган. Гап бу қаламдан нима чиқишади. Қўлимга қалам олдимунимадан гапни бошлашимни билмай гангий бошладим. Маржонларини олдига тўкиб, ип ўтказишга ҳайрон бўлган

кўзи ожиз кампирдек фикрларимни бир тизгинга те-
ришим мушкул бўлди.

*Эй тасодиф!.. Тасодиф гоҳ бахт,
Гоҳ келтирар ўлим ва хатар.
Тасодифдан хурсандман беҳад,
Дучор қилди бахтга бир сафар, —*

деганларидек, йиғим-терим авж олган ажойиб куз фас-
лида бир неча ёзувчилар билан Фарғона водийсига
қилган сафарим вақтида ўртадаги ҳазил-хузул гаплар
баҳона бўлиб, йўқотган калаванинг учи топилди-қол-
ди.

Ёшликда бирга ўсган, унинг устига ҳамкасб бўлган
тўрт қадрдон учрашганда бўладиган ҳангома маълум.
Эрталаб бир жойда учрашиб, машинага ўтиришимиз
билан ҳамма бисотидаги гапларни гапира бошлади.

Ҳамид Фулом билан бир маҳаллада ўсганмиз. Мир-
муҳсин билан институтда бир курсда ўқиб, баъзан ҳафт-
талаб бир-биримизнинг уйларимизда қолиб кетардик.
Бирга дарс тайёрлаб, бирга ижод қилардик. Уйланган
вақтларимизда қиз кўришга ҳам бирга борганмиз.

Бир ҳафта ичида гапирилмаган гапимиз қолмади.
Айинқса, дўстлар билан сафарга бирга чиқилганда бола-
чақани эслаб соғиниш уёқда турсин, уйдан чиққанингга
қанча бўлганини ҳам сезмай қоласан.

Кўшоқнинг ичида бўшоқ, дегандек, гапга унчалик
чечан бўлмасам ҳам, ўрни келганда кўрган-билганла-
римни ён-верига кўшиб гапириб турдим. Гап ичкилик
ҳақида кетганда холамнинг ўғли Суннатулла махсум-
нинг: «Ичган мастдан ичмаган маст ёмон» ҳикоясини,
хасислик ҳақида маҳалламиздаги эгарчи уста Мақсуд-
нинг ўтинни шайтон тарозуда тортиб сотганини, Ис-
роилбек аканинг жиноятларни гувоҳ, далилсиз исбот
қила олишини, шоирлар қандай одам бўлиши ҳақида
Йўлдош сичқон, Мирза сариқлардан эшитган гапла-
римни гапириб ўтдим. Булар шунчаки айтилган гаплар
эди. Аммо ўртоқларим катта-катта романлар ёзиб юр-
ган ёзувчи бўлгани учунми, бундан жиддий хулоса
чиқаришиб, гап бошлаб қолди:

— Менга қара, Шукрулло, агар гапинг рост бўлса,
прозада бир нима ёзмоқчиман, аммо қандай бошлаш-
ни билмай, қийналаман деган эдинг. Калламга бир

фикр келиб қолди. Кўнглиннга олмагин-у, сафаримиз вақтида ҳаммадан кўра, чамамда, сен кўпроқ гапирдинг. Айтганларингни ичида кулгилиги ҳам, жиддийлари, ақлли фикрлар ҳам бор. Менинг маслаҳатим, асарингни қандай бошласам, деб ўйлаб ўтирмасдан, бизларга қандай сўзлаган бўлсанг, мана шундай қилиб ёзавер, — деган фикрни билдирди, Мирмуҳсин:

— Сен айтган гапларга ҳаммамиз ўз муносабатимизни айтиб ўтдик. Иложи бўлса, яна шуларга колхоз гурунглирида эшитганларингни қўшсанг, яхши бир асар бўлиши мумкин, — деди.

Бизлар жиддий баҳслар орасида баъзан қизиқ-қизиқ гапларни айтишиб, ўзаро кулишдик, дардларимизни тарқатишдик. Шундай вақтларда: «Ёзувчилар нималарни гаплашяпти экан», деб эшитишни орзу қилиб атрофимизда ҳавас билан уймалашганлар ҳам бўлди. «Ўзимиз завқ олиб кулишган гаплардан нима учун ўқувчиларни маҳрум қилиш керак?» — деган фикр ўтди кўнглимдан.

Кимдир Ойбек, Фафур Гуломлар ҳақида айтган хотираларимни ўрни келганда ёзилса, келажак учун бир эсдалик бўлиб, ёшларга ибрат бўлиши мумкинлигини айтди.

— Унда асарнинг жанри қандай бўлади?

— Жанри — асар! Китобнинг қиммати унинг жанри ва ёки воқеаларнинг қизиқарли бўлиши билан белгиланмайди. Баъзи асарлар қаҳрамоннинг бирданига қаёққадир ғойиб бўлишидан бошланади. Топилармикан, йўқмикан, деб бир неча юз варақни ўқиб чиқасан. Охирида топилади ҳам. Аммо ўқувчи ундан ўзи учун ибрат бўларли бирон нарса ололмайди, — дейишди ўртоқларим.

— Асосий масала асарда айтилмоқчи бўлган фикрнинг ўқувчи қалбига яқин ва ҳаётий бўлишида, — деди Одил.

Бу маслаҳатлар менга маъкул бўлди. Дўстларим айтгандек бу гапларнинг ҳаммасини бир чеккадан ёзиб чиқсам, ўқувчиларнинг менга берган саволларига жавоб ҳам чиқар эди. Бундан қувондим. Қувондим-у, аммо, мени ўйлантирган бир лекини чиқиб қолди...

Сафарга отланган карвон отга қамчи босиш олдидан борадиган манзилини тасаввур қилади. Қай ниятда кетаётганини аниқ ўйлайди, йўл ҳозирлигини кўради. Мақсадсиз ташланган қадам — ўқсиз милтиқ билан овга чиқишдек гап. Ҳар қандай овчи ҳам овга чиқиш олдидан, албатта, ўз ўлжасини кўз олдига келтириб кўради. Шунга қараб йўл танлайди, қурол олади. Албатта, ёввойи тўнғиз овлаш учун қўлига қирғий ёки туппак кўтариб чиқмайди.

Бизга қўшни маҳаллалик Мўмин туппакчи деган бўларди, шу одам:

— Қўлига милтиқ ёки туппак кўтариб олган билан ҳамма ҳам овчи санала бермайди. Бир ишга қўл уришдан олдин кишида ният ҳам бўлиши керак. Шунинг учун овга ёки сафарга отланган одамларга, «ниятинг йўлдошинг бўлсин», дейилади. Аммо ниятнинг ўзи эса ярим мол, — дерди.

Тўла бўлиши учун нима қилиш керак?

— Бунинг учунми?

Мўмин туппакчи асли овчи эди. Қирғий, лочинларни ўз қўлида ўргатиб, кейин тулкими, турли-туман паррандаларни овлаш учун овга соларди. Рўмол билан ўралган қўлига қирғийсини кўндириб, бир қўлида туппак ушлаб, кўпинча оқшом пайтларида маҳалламиз масжиди ёнидаги сув тегирмонига келарди. Қирғийлари то овга ярайдиган бўлгунча тегирмон атрофидаги садақайрағоч, чинорлар устида оқшом пайти уймалашган сонсиз чумчуқ, кўк каптарларни отиб, шуларнинг эти билан қирғийсини ҳам, този итини ҳам боқарди.

Туппак деганимиз ов қуролининг бир хили. Бу — узунлиги ҳам, йўғонлиги ҳам карнай дастасидек келадиган ёғоч бўлиб, ўртаси тешик бўларди. Соғ лойни нўхатдек-нўхатдек ғўла қилиб, оғзига соларди-да, туппакни нишонга тўғрилаб «туф» деса, мўлжалга олинган парранда топ-топ ерга туша берарди. Биз маҳалла болалари тўда-тўда унинг кетидан чувалашиб юрардик. Баъзан қизиқсиниб бизлар ҳам отиб кўрмоқчи бўлардик. Лекин на туппакни кўтара олардик, на пуфлашга нафасимиз етарди. Биздан каттароқ болалар отиб кўрганда ҳам мўлжалга аниқ ололмасди. Шундай кезларда Мўмин ака ўзича кулиб:

— Овчи бўлиш учун қизиқишнинг ўзи кифоя қилмайди, нишонга тўғри ура билиш ҳам зарур. Аммо мўлжалга ола билган билан ҳам ҳамма овчи ҳисобланмайди. Ҳеч вақт ўлжа, «мана, мени ол», деб олдинга келиб турмайди. Бунинг учун ўрмонзорларда тунаш, тўқайзорларда писиб юриш, тоғ оралиқларини умид билан кезиш керак бўлади, — дерди.

Демак, умид ва ўлжага ишонч бўлиши керак.

Орзунинг йўлдоши — меҳнат. Меҳнатсиз орзу — такадан сут кутишдек гап.

Оламда қимирлаган одамзод борки, бир орзу-умид билан яшайди. Аммо унга етишмаклик учун тилакни тўғри тилай билиш ҳам керак. Бу ҳам нишонга тўғри ура билишдек гап. Бироқ орзунинг ҳам чегараси бор. Ақлли одам, албатта, қўлидан келадиган нарсани орзу қилади. Овчи одам боғбонлик қилиб даромад топишидан кўра кўпроқ қандай қилиб бўлса ҳам ўз овчилиги орқали каттароқ ўлжа тушириш, унинг бўладиган жойлари ҳақида бош қотиргани маъқул. Деҳқон бутун кучкуватини сарфлаб, ҳамма орзу-умидларига ўз еридан олган ҳосили орқали эришиш йўллариини излайди. Янги ерлар очади, янги навлар топади.

Бироқ дилида умид бўлгани билан қўлидан иш келадиган одам, қилсаммикан, қилмасаммикан, деб ўй суриб, олма пиш, оғзимга туш қабилида иш тутадиган бўлса, албатта, бўладиган ишни ҳам чиппакка чиқариши ҳеч гапмас.

Ёшлик чоғларимда дарс тайёрлашдан қочиб, каллам ишламаяпти деб баҳона топганимда, отам:

— Ёлғон гапирдинг! Калланг ишламаса, бу баҳонани ҳам тополмасдинг, демак, калланг ишляпти. Ҳафсалам келмаяпти, дангасалигим тутяпти десанг, бу тўғри бўлади. Дангасалик ёмон дард, бунинг номини ўзини-ўзи алдаш дейилади. Қобилиятли дангасадан қобилиятсиз тиришқоқ яхши... Ўз қобилиятига ишониб, шу ҳам ўқиш, шу ҳам иш бўптими, буни ойдинда оёғим қилиб ташлайди деб, иш қилишга эриниб, гап сотиб юриб, охирида ҳеч нарсага ярамай қолганларнинг кўпини кўрганмиз. Лекин қобилиятсиз бўлса ҳам, бошқалар қилган ишни нега мен қилолмайман, бекор ўтиргандан, бекор ишла, деб ҳаракат қилиб ўқишни ҳам битириб, ишни ҳам уддалаб кетганлар

озмунчами? Мана, катта тоғанг, кичкина тоғангта қараганда жуда фаҳмли, зеҳни ҳам ўткир эди. Институтда ўқиган чоғларида домлалари ҳам, бундан зўр олим чиқади, жуда қобилиятли, лекин ўта дангаса, дарсларни вақтида тайёрламайди, дердилар. Дарс тайёрла десанг, «мен машинистнинг ихтиёри билан битта издан бориб, ҳеч қаёқни кўрмай, битта издан қайтадиган паровоз эмасман», деб ўзларича янги йўллардан юрмоқчи бўларди. Лекин афсуски, янги йўлни топиш учун ҳаракат кераклигини ўйламади. Хўш, оқибати нима бўлди? Имтиҳон пайти келганда ҳамма фанларни тайёрлаб улгуролмади. Бир фандан ёмон баҳо олиши сабаб бўлди-ю, ўқишни ташлаб, ишга уриб кетди. Ишлади, энди ўқий деса ёш болалар билан соқол кўйганимда бир партада ўтираманми деб уялади. Кичкина тоғанг ундан зеҳни пастроқ бўлса ҳам бир ишни ўн марта қилишдан эринмади. Қўлидан келганча ўқиди. Ҳаракат қилди. Натижада бир соҳани биладиган олим бўлиб олди. Умидга бемехнат, хаёл қилиш билангина эришиб бўлмайди, — дерди.

Ҳ и к о я т:

Баҳор пайтларидан бирида Мирзачўлга борган эдим. Даштнинг бир чеккасида янги барпо қилинаётган совхозда олма, анор, турли мева кўчатларини экаётган мўйсафид билан учрашиб қолдим. Ҳорма, бор бўл қилишдик. Кўчат ўтқазилаётган бу ерларнинг шўри, чўлдан эсадиган гармселларни хаёлимга келтириб, бу отанинг меҳнати бекор кетмасмикан деган ўй билан:

— Бу ерда бир нарса ундирса бўлармикан, отахон? — деб сўрадим. Ота кулиб:

— Умидли дунё, — деб жавоб берди.

Отанинг мункайиб қолган, аммо умид тўла кўзларига қараб:

— Нечага бордингиз? — деб сўрадим.

Нима учундир ҳозир кулиб турган одам, кўнглига бир нарсани олгандек, бир нафас ўйлаб қолди-ю, ёшини айтиш ўрнига:

— Ўғлим, Фарғона водийсида бўлганмисиз? — деб менинг кўзларимга ўйчан тикилиб қолди.

— Ҳа, — дедим-у, нимага сўраганини билишга улгурмасимданоқ ота:

— Мен асли Фарғонанинг Қувасиданман. Ўғилларим билан бу ерларга келиб қолдим. Фарғона ҳам бир вақтлари Мирзачўлдек одам қадами етмаган дашт бўлган. Водий бўлса ҳам бу ерлардек теп-текис бўлган эмас. Пастии-баланд, сой-тепаликлардан иборат бўлган. Мана, энди ўша сойларнинг икки ёни юз йиллик чинорлару садалар. Тепаликларнинг усти тангача офтоб тушмайдиган боғ-роғлар, ҳаммаёқ ноз-неъмат, ҳаммаёқ соя-салқин. Бўйра эгнича ҳам экилмаган ер йўқ. Булар ўзидан-ўзи ердан униб чиққан дейсанми? Мен кексайиб қолган бўлсам ҳам кўчат ўтқазаётганимнинг сабаби бор; отам тўқсонлардан ошиб қолган пайтида бекор тургандан бекор ишла, деб дашт ерга кўчат экаётган экан. Шу вақтда бир бойвачча от миниб келиб қолибди. Отамнинг қилаётган ишига қараб, ёшини суриштириб: «Тўқсондан ошибсиз, бир оёғингиз тўрда, бир оёғингиз гўрда, тинчиб ўтирмайсизми», — дебди. Отам, умидли дунё, болам, деб кўя қопти.

Чолнинг бу гапини қурумсоқлик, дунёга тўймаслик деб тушунган ҳалиги бойвачча ўйламасдан, сен шуни мевасини есанг, хотиним талоқ бўлар, деб оғзига сўз олиб қўйибди. Бу гап чолнинг қулоғига етса ҳам индамабди. Лекин ичида бунинг енгилтаклигига афсус қилибди.

Орадан бир неча йиллар ўтибди. Ниҳоллар катта бўлиб, ҳосилга кириб, соя-салқин боққа айланибди. Ёз кунларидан бирида бояги бойваччанинг йўли шу томонга тушиб, чанқовини қондириш учун боғ эгасини чақириб, бир пиёлада сув сўрабди. Шунда бир мўйсафид чиқиб, ичкарига таклиф қилиб, олдига баркаш-баркаш ноз-неъматлар — олмаю узум, шафтолию ноклар қўйибди. Аммо, ўзи эса нима учундир бу неъматлардан оғзига бир дона ҳам солиб, тотиб кўрмабди. Бундан ҳайрон бўлган меҳмон нима учун емаслигининг сабабини сўраган экан, шунда мўйсафид:

— Бу боғларни мен фақат ўзим учун эмас, ўтган кетганининг оғзига тегсин деб обод қилганман, ўғлим, лекин шу чоққача ҳали ўзим мазасини тотиб кўрганим йўқ, — дебди.

Бойвачча ҳайрон қолибди. Сабабини сўраган экан, ота:

— Мен бу меваларни есам, сизнинг хотинингиз талоқ бўлиб қолмасин, — дебди.

Бойвачча йигит чолни танибди. Ўзининг енгилтаклиги, умидсизлик билан яшашнинг нақадар ёмон эканлигидан хижолат чекиб, пешонасига урибди.

* * *

Ариқнинг ариқлиги сув билан, сувсиз ариқ — ташландиқ чукур.

Одамнинг одамлиги — умид билан. Умидсиз одам — бир қоп эт. Умид — парвозга отланган лочин, умидсизлик — оёққа боғланган тош.

Бу тариқа гаплар толиққан вақтларимда ҳамиша менга мадад бўлиб келган бўлса, ўқувчиларнинг хатларига қай шаклда жавоб ёзиш, чигаллашган қалаванинг учини топиб, мақсадимни аниқлаб олишга ҳам ёрдам берди.

Эл бир кафтдан берса тўйдиради, бир муштдан урса ўлдиради.

Тўйга кирганнинг олдига кимлигини сўрамаса ҳам ош тортишади, умид билан кирган одам бенасиб қолмайди.

Тегирмонга кирганнинг кипригига гард илашади.

Шалоланинг ёнидан ўтган — зарралардан баҳра олади.

*Орзу — дараларда кезгувчи оху,
Умид етаклайди тоғлар бошига.
Машаққатга чидаб, демасанг ё ҳу...
Асло етиб бўлмас унинг қошига!*

САФАРНИНГ ХОСИЯТИ ВА ИЛҲОМ ҲАҚИДА

Халқимиз орасида — бир ишга қўл урадиган ёки сафар қиладиган бўлсанг, калла ўзингники, дўппингни ерга қўйиб бир ўйлаб ол, деган гап бор. Мен ҳам эшитган ва билганларимни қоғозга тушириш олдидан дўппимни ерга қўйдим. Бир нафас ўйланиб, унга тикилдим. Тикилдим куз олдимда дўппи эмас, худди Ер куррасининг ярми тўнтарилиб тургандек бўлди. Унга қараган сайин бир ҳафталик сафар чоғида босиб ўтган йўлларим, кутилмаганда юз берган воқеалар ва шу сабаб бўлиб орамизда айтилган гаплар хаёлимда жонлана бошлади.

Сафаримизнинг биринчи куни жуда қувончли ва шу билан бир қаторда кутилмаганда кўнглимизни хира қилиб, бизларни анчагина қийнаган иккита воқеа рўй берди...

Бизлар Тошкентдан барвақт йўлга чиққан эдик. Сентябрь ойининг охирилари бўлишига қарамай кунлар ёздагидек ҳамон иссиқ. Машинамиз ойналарига тушган эрталабки қуёшнинг нурлари бугун ҳам куннинг иссиқ бўлишидан дарак бериб турарди. Чирчиқ дарёсидан ўтишимиз биланоқ йўлнинг икки томонида қийғос очилган пахта далалари бошланиб кетди. Пахтазорнинг давоми бугдойзор қирларга, қирлар қорли Курама тоғларга тутшиб кетгани йўл-йўлакай кўриниб турарди.

Туш пайтида Кемшик остонасига етиб, довондан кўтарилиш олдида чойхонада бирпас ҳордиқ чиқармоқчи бўлдик. Бу жойнинг бир сеҳрли кучи бор эдики, қадами теккан йўловчи, гарчанд чойхона бўлмаганда ҳам, тўхтамасдан ўтолмасди. Теппангдаги бир парча мовий осмон гумбазига ўрнатилган ранг-баранг устунлардек тўрт томонингда тоғлар турарди. Унинг ёнбағирларида худди қадаб қўйилгандек арчалар... Дўлана ва ёнғоқлар буюк бир санъаткор чизган суратдек қуёш нурларида ранг-баранг товланиб кишини қимирлатмай кўярди. Чойхонанинг ёнгинасида, ҳали ҳеч ким челақ ботирмаган, қоялар орасидан кенгликлар томон шовуллаб шошаётган тип-тиниқ Оҳангарон дарёси ўтади. Тошлар орасида липиллаб сузаётган тоғ дарёсининг балиқларига қўшилиб чўмилгимиз, уларга тикилгимиз келарди. Лекин олдинда йўл олис. Қуёш ғарбга оғиб бормоқда. Ўрнимиздан энди қўзғалмоқчи бўлган эдик, тоғ шамоли юзларини синиқтирган, ўрта ёшли, қотма бир одам ёнимиздан ўта туриб беихтиёр бизларга бир қаради-ю, нарироққа бориб, бир нарсасини эслагандек тўхтади. Дам ўтмасдан яна биз томон қайтиб келди. Худди биронтамизни қучоқламоқчи бўлгандек икки қўлини ёнига очиб, кўзлари чақнаб:

— Ёзувчи эмасмисизлар? — деб биз томон келаверди.

— Ҳа.

— Шукурулло!.. Ўзингмисан?!

— Ҳа, Шукрулломан.

— Вой дўстим-э! Сенмисан!..

Унинг кимлигини эслаб олгунимча ҳам бўлмай кучоқлаб ўпа кетди.

— Буни қара-я! Танидингми?

— Танидим. Отинг...

— Далавой.

— Бирга ўқиганимга 40 йил бўлибди-я!

Далавой ёшлигида ота-онасидан етим қолиб, болалар уйида тарбияланиб, ўрта мактабда бир неча йил мен билан бирга ўқиган. Ёзувчи эканимни китоблар орқали билган бўлса ҳам кўришиш имкони бўлмаганлиги, ёшлигидан бу ерларга келганича уй-жой, болачақали бўлиб, шу ердаги совхозлардан бирида мол доктори бўлиб ишлаши суҳбат давомида маълум бўлди.

Ҳаммамизни уйига таклиф қилди, қўй сўймоқчи бўлди. Узуримни тушунтириш мақсадида:

— «Остона босиб кўчага чиқдингми, ортга қайтишнинг хосияти йўқ», дейди халқимиз. Бу ирим эмас, бу қадам босишдан олдин пишиқ ўйлаб ол, дегани, — дедим. — Йўлбарс изидан, йигит сўзидан қайтмас.

— «Юрган оёққа йўрғам илашар», деганларидек, Фарғонага боргунимизча ҳали Шукрулло, ҳали Мирмуҳсиннинг танишлари топилаверса, бу яқинда манзилга етолмаймиз, — деб кимдир ҳазиллашди.

Аммо Далавой мен билан учрашиб, хумор қилган ёшлигини кўргандек саволларга тутар эди:

— Ўша эски ҳовлиларинг, менинг деддомим ҳали ҳам борми?

— Бор...

У бирдан тўлқинланиб кетди. Гўё қизиқ бир воқеани эслади-ю, бироқ айтолмай, дудуқ одамдек:

— Ҳа-ҳа! Бор дегин. Биласанми... худди кечагидек кўз олдимда турибди-я. Уни эсласам бутун болалигим кўз олдимга келади, — деди-ю, сукутга толди.

Шу онда у яна нималарни ўйлади, билмайман-у, аммо унинг саволи сабаб бўлиб олис-олисларда ёнган аланга каби кўз олдимда ҳовлим кўриниб кетди. Мен Далавой сукутини ҳис этган эдим.

Агар кимдир, ёшлигингни эслаганингда кўз олдингга биринчи келадиган нарса нима, деса, туғилган ҳовлим деб жавоб берган бўлардим. Чунки ақлимни таниганимданоқ биринчи маротаба осмонни ҳам, ёмғирни ҳам, қуёшни ҳам шу ҳовлида кўрганман. Момақалди-

роқ садоларини ҳам шу ерда эшитганман. Чучвара-чучвара бўлиб қавариб ёққан ёмғирга ҳам даставвал ҳайрон бўлиб шу уйнинг деразаларидан тикилганман. Қуёшни биринчи мартаба қандай кўрганам ҳали-ҳали эсимда. Уни баҳор чоғида кўрганман. Кўклам пайтларида уйғониб кўзимни очишим биланоқ, ётган ўрнимда хаёлимга даставвал келган нарса варрак бўларди. Шамолнинг бор-йўқлигини билиш учун ётган ўрнимдаёқ шу уй деразаларидан маҳалламиздаги осмон бўйи терак учларига қарардим. Қуёш нурлари энг аввал шу теракнинг учларига тушарди. Унинг япроқлари олтин сепгандек ялтирарди. Терак шохларига илиниб қолган варракнинг шамолдан ҳилпираб турган шокилдалари қуёш шуъласида ажойиб товланарди. Шамол кучайиши билан шохлар орасидан урина-урина дариллаб қўтарилган варрак шамол пасайиши билан ҳолсизлангандек бир қулоч ипи билан бир ёнга тушиб қолар эди.

Қуёшнинг нурлари теракдан аста-секин ошхонамининг қамиш бўғотига, ундан ариқ бўйидаги гулсафсарларга тушиб, кейин ҳовузчамизнинг ярмига келарди. Ҳовузчадан юз ювган вақтимда сувнинг тагига акси тушиб, қалқиб турган қуёш ҳануз кечагидек кўз ўнгимда.

Баҳор чоғлари томларда тиззабўйи бўлиб ўсган барра ўтлар орасидаги чучмомалардан тортиб, лолақизғалдоқлар ичига кириб қолган тиллақўнғизлару типтиниқ осмон остида бодроқ-бодроқ бўлиб гуллаб ётган ўриклар ҳаммаси эсимда.

Сочларига толбаргақдан сочпопук таққан қизларнинг исмларини айта олмасам ҳам, ариқ бўйидаги баргак чиқарган толларнинг тебранишидан тортиб, юзларимга урилган шамолнинг нашъаси-ю, унинг беғубор иси ҳали-ҳали димоғимда. Барра ўтлардан оқизоқ қилиб, кўприкда ўтирган чоғларимда кимлар нима насихат бериб ўтган, билмадим-у, аммо бўтана сўзларга тикилиб хаёл сурган пайтларимда оқиб келган тутлар таъмини ҳали-ҳали эслайман. Қиш пайтларида ошиқ, ланка ўйнаган ўртоқларимнинг ўша вақтдаги кўринишларини аниқ тасаввур қилолмасам ҳам, улар ўйнаган маҳалламиздаги йўлаклар, қўлом қуйилган туя соққалару яхмалак учган ҳовузлар ҳали-ҳали хотирамда.

Болалик назаримда катта дунёдек кўринган маҳал-

ламга ҳам илк мартаба шу ҳовлим остонасидан ўтиб чиққанман.

*Теракка илинган варрак дариллар,
Қушларга жўр бўлиб чиқарар овоз.
Бир вақт учиргандим... наҳотки йиллар,
Ёшлигим шунча тез айлади парвоз?*

*Бир вақтлар!.. Наҳотки шунча йил ўтди,
Илк шеърим, ишқ фаслин эсладим шу чоқ.
Наҳотки ёшлигим қўлимдан кетди,
Узилган варракдек сирғалиб йироқ!*

*Тегирмон парраги остига кириб
Қайси баҳор эди балиқ тутганим?
Арава изида толдан от миниб,
Кеча эмасмиди чоғиб ўтганим?*

Далавойга тикилиб, шу нарсалар кўнглимдан ўтаркан, унинг ҳаяжон тўла қарашларида: «Дўстим, бир кеча қол, дардлашайлик», деган илтижони ҳис этардим. Мен билан хайрлашиш унинг учун тасодифан топилган ёшлиги билан абадий ажралишдек оғир эди.

У билан хайрлашидиг-у, аммо шу учрашув сабаб бўлиб йўл-йўлакай сафарнинг хосиятлари, жаҳонгашталик ҳақида биримиз олиб, биримиз қўйиб гаплашиб кетдик. Шунда отамнинг сафар ҳақидаги ҳикоясини эсладим. Отам ўз касбининг тақозосига кўра умрининг кўп қисмини сафарларда ўтказган одам. У сафар қилишнинг икки хосияти бор дерди:

— Биринчиси шуки, йўлга чиққан одам биринчи муюлишдаёқ орқасига бир бурииб қарайди. Бу, албатта, бирор нарсани унутиб қолдиргандан эмас, йўқ. Сафарга чиққан одам ўзининг қанча йўл босганининг мўлжалини даставвал уйига қараб олади. Кейинчалик қишлоқ кўчаларида ҳар бир ўткинчининг кетидан тўда-тўда эргашиб акиллаган кўппаклар овозининг узоқ-узоқлардан аҳён-аҳёнда қулоғига чалинишидан ўз уйини қанчалик орқада қолганини сезади. Йўллар бир хилда текис бўлмайди, жарликлардан ўтасан. Аммо отингга қамчи босиб, қирлар тепасига кўтарилганинда орқага яна бир қайрилиб қарайсан. Бир нафас тўхтаб, бепоён адир бағрида дўппидек кўринган ғуж-ғуж қишлоқлар орасидан ўз уйингни тусмоллаб қидирасан. Осмонун фа-

лакка бўй чўзган азамат чинорларга кўзинг тушиши билан унинг тагидаги сой ёқасида уйнинг борлигини аниқлайсан. Бир нафас унга тикилиб, кўз олдиндан чинорлар тагидаги чойхонанинг қатор-қатор сўриларида ош масаллиғини тайёрлаган ёш-яланглар ўтади. Қулоқларингга уларнинг аскиялари, осмонни кўтаргудек қийқириқ кулгилари эшитилган бўлади. Аммо тоғ оралиқларига кириб доvon-бадовон ошганинга эса, сафаринг беҳатар бўлсин, насибанг уйингдан узилмасин деб бутун нон тишлатиб, эшик олдида дуо қилиб, кузатиб қолган онанг ва ёру дўстларинг, ҳаммаси хаёлингдан ўтиб, кўзингдан ғойиб бўлади. Лекин сен шунда ҳам уларни унутолмайсан, чунки сен қай юртга борма, қайси меҳмонхона ёки кимнинг уйига тушма, биринчи сенга дуч келган одам, албатта, сендан қаерлик бўласиз деб сўрайди. Яна туғилган ерингни эслайсан. Шуларнинг ҳаммаси яна кўз олдиндан ўтади, ўтадигина эмас, шу вақтгача кўрган нарсаларинг энди сенга бошқачароқ кўринади. Илғамаганларингни илғайсан, қадрламаганларингни қадрини тушунасан.

Буларнинг ҳаммаси, албатта, ўз юртингни манзарасини ёдингга солади. Унинг афзаллик ва нуқсонларини сезасан. Сафар сени хулосалар чиқаришга ўргатади.

Ўз юртини унутган одам қўлдан чиқиб кетган варракка ўхшайди. Узилган варрак бир жойга илинади, охири йиртилади. Осмонга отилган копток ҳам ахир ерга қайтиб тушади-ку!

Сафарнинг иккинчи хосияти, отангни ёддан чиқармайсан. Сен қаерга борма, ҳамма ерда, албатта ўз номинг билан отангни номини кўшиб сўрашади. Яхши ишларингни кўрганлар отангга раҳмат айтади. Шунда отангни қадрини эслайсан.

*«Ҳайт» деган туяга мадад дейдилар.
Қувват бўлар дейди арғамчига қил.
Ёлғиз кезларимда ким далда бўлар,
Ким суянчиқ бўлар сенга, эй кўнгиш?!*

*Ёшлик чоғларимда сафарга чиқсам,
Мабодо қайгадир оқшом олсам йўл,
Қўлда чироқ тутиб ҳамиша отам
Кузатиб қоларди силкитганча қўл.*

Унинг далдасида қишлоқдан ўтиб,
Ортимга қайрилиб қараганим чоқ,
Менга мадад бўлиб, суянчиқ бўлиб,
Кўриниб турарди ҳамон у чироқ.

У ёниб турарди пахтазор бўйлаб,
Токи қирдан ошиб кетгунимча ҳам.
Тўн бари елкада, кетардим куйлаб,
Шундай суянчиқни ҳис қилганим дам.

Мана, ортда қолди ёшлик чоғларим,
Қирнинг ортидаги отам қабридек.
Аммо юрагимни ёритар ҳар зум
Ўша ёнган чироқ отам қалбидек.

Энди қайга бормай, қаерда бўлмай,
Кўз ўнгимдан кетмас ҳамон у чироқ.
Унинг шуъласида кундуз кунидай
Ярқираб кўринар мен ўсган қишлоқ.

Саҳрода адашсам кўриниб турди,
Мен борман, дегандек чинор ҳам менга.
Денгизларда сузсам маёқдек бўлди
Тонгда тандирлардан чиққан аланга.

Менга далда бўлиб қиз кўшиғидек
Овоз бериб турди чулдираб сой ҳам.
Қаерда бўлмайин, отам руҳидек,
Тепамда айланиб юрарди ой ҳам.

Агар бўронларда жунжиса этим,
Пахтазор кўзимга кўринди ҳар гал,
Қандайдир суянчиқ, кимнингдир меҳрин
Ортингдан сезишдан бахт борми афзал.

Қаерда бўлмайин, тирик отамдек
Меҳрингни ҳамиша ҳис қилганим он,
Эй гўзал диёрим, бир гиёҳингдек
Бўла олсам дейман дардинга дармон.

Жаҳонгашталиқ, сафарнинг хосиятлари ҳақида гап-лашиб, тоғ оралиқлари, ҳатто довондан ошганимизни ҳам билмай қолибмиз. Аммо, бир неча соат йўл юрганимизга қарамай, ҳали манзилга етмаган эдик. Яқин йўлдан борамиз деб Ёзёвон даштида йўлдан адашгани-

миз маълум бўлди. Сўрайдиган одам йўқ. Қаерда турганимизни ўзаро тахминлаб режалар туздик. Бунинг устига бир оз юришимиз билан машинамиз бузилиб, таққа тўхтади.

Атроф қизиб ётган жимжит дашт. Онда-сонда дашт қушларининг чийиллаган овози эшитилади. Қуёш куйдиради, тангадек соя, сув йўқ. Нафас бўғилади. Теваракда янги қазилган зовурларнинг тепа-тепа тупроқлари, эндигина ўтқазилган чинор ниҳоллари кўзга ташланади. Қуёш оловида куйиб ётган даштга тикилиб хаёлимга бир фикр келди: Ўзбекистон ҳақида қачон, қаерда гап кетмасин, уни кўрганлар ҳам, кўрмаганлар ҳам шавқ билан «қуёшли диёр» дейишади. Бунинг маъноси нимада? Ёки Ўзбекистондан бошқа ерда қуёш йўқми?

Тўғри, қуёш оламда битта! Уни кўрмаган, унинг ёғдуси тушмаган ер, шуълаларидан баҳраманд бўлмаган инсон йўқ. Лекин менинг диёримга келган кишилар не учундир янги бир қуёш қаршисида тургандек гўё уни биринчи маротаба кўраётгандек ҳайратланишлар.

Чиндан ҳам жаҳоннинг ҳар бир бурчагига ўз шуъласини сочувчи қуёшнинг мукамал жамолини ҳеч қаердан бунчалик ёрқин кўриб бўлмайди. Бу қуёш жамоли нақадар ёрқин, нақадар табиий! Бу ерларга тушаётган қуёш нурлари нақадар соф, нақадар тиниқ! Бу ерга ёғаётган унинг нурлари ранг-баранг товланиб, жилоланибгина қолмай, олтин зарраларидек жаранглайди, жимирлаган нурларидан куй чиқаётгандек туюлади. Бу ердаги қуёшнинг нурлари шу қадар ёқимли, шу қадар равшанки унда на қуюнларнинг хиралаштирувчи ғубори ва на денгиз тўлқинларидан кўтарилган намхушлик бор!

Менинг диёримнинг ҳар бир кишини мафтун этувчи гўзаллик сири, файзу фазилати наҳотки фақатгина қуёшда бўлса? Йўқ! Бунинг сабабини сафарим вақтида жазирама саҳродан ўтаётган чоғимда ҳис этдим.

Даштларда эндигина жамол очган баҳор майсаларини ўз алангасида қовжиратган, теваракни қуш учса қаноти куядиган жазирамага айлантирган шу қуёш эмасми?! Саҳроларда тангадек соя излаб, томчи сув ҳасратида ҳалок бўлганларнинг фарёдларига шу қуёш

сабаб бўлмаганми? Ўзбекистон қуёшининг гўзаллик сири бутунлай бошқа! Бу ерда фақатгина қуёшнинг нурлари ва унинг ҳароратинигина эмас, ҳатто унинг таъмини, унинг гуркираб турган исини ҳам сеза ола-сан.

Қуёш таъмини билмоқчи бўлган одам менинг боғ-ларимдаги шарбат тўла анжиру узумларимдан, бир қар-чи тилни ёрувчи қовунларимдан татиб кўрса кифоя! Қуёш нурларини шарбатга айлантирган эса, бу — ўзбек деҳқони! Қуёшдан таъм олган деҳқонларимга тасанно демай бўладими, ахир!

Кимки қуёшнинг маст қилгувчи муаттар исини си-мирмак истаркан, уни ҳам менинг диёримдан топади. Баҳор чоғлари қирлар бағрида лаълдек тобланган ло-лазорлардан тортиб, чучмомаю бинафшаларгача, ариқ бўйларидаги ялпиздан тортиб ўзбек хонадонларида гур-кираб ётган жамбулу райҳонларгача, чаманларимда бир-биридан муаттар, турфа атиргуллар исини ҳидлаган одам қуёшни ҳўплагандек бўлади. Қуёш муаттарлигини димоғларига буркаган бободеҳқонларга ҳар қанча та-санно айтсам ҳам кам!

Қуёшнинг бутун рангини яна ҳам мукамалроқ кўрмоқчи бўлган одам, Марғилон атласининг товлани-шига, қорақўл барраларининг жилосига тикилсин.

Қуёш нурларидан кишиларга либос кийдириб, ҳуснларига ҳусн қўшган бу соҳибкорларга тасанно де-май бўладими!

Кимки қуёш ҳароратининг мангулигини ҳис қил-моқчи бўлса, уни ҳам менинг диёримдан топади. Бир туп пахтанинг ўзида қанчалик илиқлик, қанчалик ҳаро-рат бор. Ер юзини оппоқ қор қошлаб, қуёш нурлари булутлар қаърига ғойиб бўлиб, қаҳратон изғиринлари баданларни қақшатмоқчи бўлганда, қалбларимизга қуёш ўрнида ҳарорат бағишлагувчи, нур каби беғубор шу пахтамиз эмасми?

Қуёш ва пахта! Булар менинг диёримда эгизак ту-ғилганлар. Менинг диёримни пахта ва қуёшсиз тасав-вур қилиш ҳам қийин. Бу ерда қуёшнинг бутун қудра-ти ва санъати намоён бўлади. Бу тупроқда қуёш нурла-ри олтинга айланади. Миллион-миллион кишиларга ли-бос бўлиб, гўзаллик бахш этади. Шаклланади, инсон-ларга хизмат қилади.

Минг йиллик деҳқончилик ҳунари билан, ақли ва меҳнати билан қуёш қадрини, унинг шуҳратини дунёга машҳур қила олган пахтакор халқимга таъзим қилмай, ташаккур айтмай бўладими!

Агар менинг халқим ўз меҳнати билан каналлар қазиб, саҳроларга обиҳаёт келтирмаса, асрлар бўйи жиловини бирон хону султонга тутқизмаган довдир Аму ҳам, Сир ҳам қиндан чиққан яланғоч қиличдек қуёш олдида даҳшатли ярқираб, бепоеён саҳроларда кишилар умрига завол бўлиб қолаверарди. На Мирзачўл саҳролари, на Қашқадарё даштлари бугунгидек оромбахш, бугунгидек киши орзу қиларли пахтазор, боғу чаманларга айланарди. Қуёшни гўзал қилган, унга ҳусн бағишлаган бу менинг пахтакор халқимнинг меҳнати!..

Ўзбекистон қуёши ҳақида ҳаёл суриб ой чиққанини ҳам сезмай қолибман. Бу вақтда Андижонга яқинлашиб қолган эдик! Атрофимиз чексиз пахтазор ва боғлар. Дашт гармселида чанг босган баркашдек дарахтлар орасида кўринган ой чинорлар тепасига чиққанида гўё унинг япроқлари губорини артиб олдим, бирдан ярқираб кетди. Ҳосили йиғиштириб олинган беҳизор-олмазорлар, «биз неъматимизни элга бериб бўлдик», деб чапак чалаётгандек теварак-атрофда япроқларнинг шитирлашлари эшитиларди. Уларда бир мағрурликни ҳис қилдим.

*Чирт-чирт узилади боғларда япроқ,
Дарахтлар юк ташлаб тортибди енгил.
Майсалар ичида сувлар қўнғироқ,
Бир ором кайфида яйрайди кўнғил.*

*Теварак-боғларда тўкилар япроқ,
Меҳнаткаш дарахтлар тиклайди қаддин.
Йўловчи, бир нафас сен уларга боқ,
Сенинг гердаймакка бормикан ҳаддинг!..*

Дўстларимга шу шеърни ўқиб, «Қуёшли диёр» ҳақида туғилган фикрларимни айтиб берган эдим, улар:

— Илҳом келибди, қочирмасдан ёз, — дейишди.

Бу гапни эшитиб, баъзи бир китобхонларнинг: — Илҳом нима? — деб берган саволлари ҳақида ўйлай бошладим.

Илҳом ҳамиша ҳам кела берадиган нарса эмас. Баъ-

зан хаёлингдан қандайдир фикр йилт этиб ўтади, завқ билан қўлингга қалам ва қоғоз олиб ёзишга тутинсан, аммо оқибати уйқусиз тунлар бекор кетиб, кўнгилдагидек нарса чиқмай қолади. Демак, бу ҳақиқий илҳом эмас, илҳомнинг шарпаси. Ҳақиқий илҳом, бу шоир ўзи ҳақиқатан ҳам севган, бир неча вақтдан бери қалбига чўкиб, унда етилаётган фикрларнинг бирон сабаб билан ҳаётдаги воқеаларга тўқнаш келганда пайдо бўлган аланга!

Илҳом шунчаки қаланган ўтин эмас, менимча, бир неча вақтдан бери қизишиб, бир шамол елпиши билан гуруллаб ёнган олов.

ХАЗИНАГА КИРИБ ҚОЛГАНИМ ҲАҚИДА

Эрталабдан ҳамма ўз таассуротлари, ижод хаёли билан банд. Боғдаги кучоқ сизмас толлар тагидаги ҳовуз бўйида Адҳам билан Мирмуҳсин нима ҳақидадир ўзаро гаплашиб кулишар, Ҳамид Фулом эса мўйсафид боғбон билан суҳбатлашиб турарди. Андижонга бизлардан бир неча кун олдинроқ келиб, кеча бизлар билан топишиб олган Одил Ёқубов қўлидаги баргми, ниманидир тишлари билан Ойбекка ўхшаб беихтиёр юлиб гулзор атрофида хаёл суриб юрарди.

— Хўш, Одилжон, қаҳрамон топилдими?

— Далада меҳнат қилаётган одамларнинг ҳар бири қаҳрамон, аммо асарда қаҳрамон яратиш қийин. Шоирларнинг иши осон, — деб ҳазиллашди.

— Икки одам билан суҳбатлашсанглр нима қилаётганини ўзи гапириб беради... Эшитилган гапни ёзишнинг нимаси қийин? Аммо шеърни шоирнинг ўзи тўқиши керак.

Мен айтган бу гапларда кулгили бирон нарса бўлмаса ҳам, нима учундир Одилжон жавоб қилиш ўрнига ўзини тўхтатолмас даражада кулди.

— Гапиринг, мунча қуласиз!

— Қизиқ одамсиз-да! Бировнинг оғзидан эшитиб ёзиб олган гапингизни, сиз шундай дедингиз деб ўзига ўқиб беришнинг нима қизиги бор? Куйиб-пишиб гапирган гапларимдан сен нима тушундинг, қандай хулоса чиқардинг, сени ҳам ахир ўз қарашинг борми, демайдимми? Ана шуни топиш қийин бўляпти-да!

— Шеърда фақат шу айтилади.

— Бусиз фақат шеър эмас, ҳатто том маънодаги очерк ҳам яратиб бўлмайди. Ижоднинг машаққати шунда.

— Отам раҳматли шунинг учун ҳам шоир бўлишимга хушлари бўлмаган эди.

— Отангиз?..

— Ҳа.

— Нима учун?

Ҳамма оталар каби менинг отам ҳам аввало ўз фарзандининг қандай касб эгаси бўлишини эмас, кўпроқ ҳақиқий одам бўлишининг ташвишини қиларди. Шунинг учун бўлса керак ёшлигимдан бу гапни менга кўпроқ таъкидларди:

— Касбу ҳунарнинг яхши-ёмони йўқ, одамнинг яхши-ёмони бор. Ёмон одам ҳар қандай касбни ҳам расво қилиши, яхши одам эса оддий касб орқали юксак мартаба топиши, катта обрўга эришиши мумкин. Шунинг учун, аввало, чин инсон бўла бил.

Ҳ и к о я т:

Маҳалламизда Абдурасул лочин билан Олимтўра деганлар бўларди.

Абдурасул ёшлигидан тўғри сўз, жуда чаққон, очиқ чеҳра эди. Маҳаллада бўладиган тўй-томошалардан қолмас, борган жойида эса қўл қовуштириб тиниб-тинчиб ўтиролмасди. Фойдаси тегадиган бирор иш — қозон кўтаришми, одамларни кутиб олишми... елиб-югуриб қилиб ташларди-да, «тур» демагунча жойидан жилмайдиган баъзилардек маъраканинг охиригача гап сотиб ўтирмай, хизмат бўлмаса руҳсат сўраб, жўнаб қола қоларди. Кўпчилик орасида нима хизмат бўлса чақмоқдек қилиб кетаверадиган, ғайратли бўлгани учун уни одамлар, мўлжаллаб туриб ўлжасига ташланадиган лочинга ўхшатишиб, «Лочин» дейишарди.

Абдурасул отадан ёш етим қолиб, ўрта мактабни яхши битиришга қарамай, тирикчилик сабаби билан заводга ишга кириб кетади.

Олим деганимиз эса Абдурасулнинг бутунлай тескараси. Лекин у Абдурасул даражасида фаҳмли бўлмаса ҳам, аммо ёшлигидан гап деса қоп-қоп, иш деса Самарқанддан топ дегандек сўзга чечан, улфат-майшатни севадиган, салом-аликни ўрнига қўядиган эди.

У Абдурасулга ўхшаб жанозаларга чиқиб, тобут кўтаришга аралашмаса ҳам, тўйларга ясаниб чиқиб, ўшанда ҳам обрўли одамларнинг ёнига ўтириб, уларнинг кўнглига хуш келадиган гапларни гапириб, чой қуйишни яхши кўрарди. Отасининг паноҳида бир амаллаб тарих факультетини битириб олди-да, папка кўтариб бир неча йил районларда лекторлик қилди. Абдурасул трамвайда юрса, Олимтўра чойхонанинг олдидан чангитиб таксида ўтиб кетарди. Шу-шу маҳалладагилар уни Олим эмас, Олимтўра деб аташадиган бўлишди. Орадан кўп ўтмасдан район ташкилотларидан бирига раис бўлиб қолди. Энди уни кўпчилик гоҳ раис, гоҳ Олимтўра дейдиган бўлишди, бир оз вақтдан кейин шаҳарга, қарабсизки, республика миқёсидаги ташкилотлардан бирига раҳбар бўлиб қолди. Тагида машина. Унча-мунча билан саломлашиш, маҳаллага аралашуш ҳам йўқ бўлди. Ҳатто «менинг тобутимни маҳалла кўтармайди»ча келиб қолди. Маҳаллада яшашни ўзига тубанлик, ор билиб, дача қилиб кўчиб кетди. Бу вақтда у министр лавозимида эди.

Орадан кўп ўтмай фалакнинг гардиши чаппа айланди. Тўю томошаларда ўз ўрнини билмасдан ҳовлиқиб тўрга чиқиб қолган баъзилар, сурилинг-сурилинг бўлиб, аста-аста пойгакка тушиб, пойгакдаги одам эса тўрга чиқиб олгандек, мана мен деб керилиб юрган Олимтўра кундан-кунга пастга сурилиб, оддий завод ишчиси Абдурасул поғонама-поғона юқорига кўтарилла бошлади. У олдини заводга директор бўлди. Аммо менинг ўрнимни эгаллайдиган ҳали онасидан туғилгани йўқ деб керилиб юрган Олимтўра эса ўша кунлари министрликдан бўшатилди. Абдурасул ўзининг ҳалоллиги, ишбилармонлиги билан кўпнинг назарига тушиб, министрликлардан бирига кўтарилганида, шаҳар ташкилотларидан бирида ишлаб турган Олимтўра эса, маиший бузуқликда айбланиб, бу ердан ҳам четлатилди. Абдурасул депутат бўлди. Олимтўра эса яна пасайиб, райкомхозга келиб қолди.

Маҳалла одамлари билан гаплашишни ор билиб, ҳовлисидан дачага кўчиб кетган Олимтўра мана энди яна ота-бобоси ўтган қадимий ҳовлига кўчиб келди. Амали бор вақтда ўлик-тирикка аралашуш, ҳамма қилган урф-одатни қилишни катта гуноҳ санаб юрган

киши, энди маҳалла мажлисига ҳам чиқадиган бўлиб қолди. Маҳалладагилар, ҳали ҳам уни кўрганларида ўрганиб қолганликлари учунми, билмадим, кесатибми, Олимтўра деб аташади. Баъзилар эса:

*Ёдингда тут, энг мустаҳкам иморатни ҳам
Гиштларини кемиради тушган бир кафт туз.
Юз йилларга етадиган чийратма, гўзал,
Гилямни ҳам адо қилур кичик бир куя.
Одамни-чи?! У қанчалик юксак мартаба
Ва қанчалик мол-обрўга эга бўлмасин,
Уни тамом қиладиган кушандаси ҳам:
Манманлигу, маишату шуҳратпарастлик... —*

дегандек қараб қўйишарди.

Ёшлик чоғларимда отамдан: «Менинг нафсим балодир, ёнар ўтга соладир», деган гапни кўп эшитардим. Мана энди бу гапнинг нега айтилганини ўйлаб туриб, кўз олдимга менга яхши таниш бўлган икки ўқитувчининг аҳволини келтирдим.

Булардан бири Оқил Шарофиддинов деган табаррук шахс. Ҳозир пенсияда. Социалистик Меҳнат Қаҳрамони. Иккинчиси эса Солиҳбойвачча. Бу ҳам бир неча йил Оқилхон ака билан бирга ўқитувчилик қилиб, у одам олган маошни бу ҳам олди. Лекин бу маишатга берилиб, нафс голиб чиқди-ю, ўқитувчиликни ташлаб, савдо соҳасига ўзини урди. Ичкилик ва маишатга берилди. Кейинги пайтларда ичкиликка шунчалик ружу қилдики, одамларнинг айтишича, тўртта боласининг саккизта бўлганини ҳам билмай қолибди. Уйига ҳушёрроқ қайтиб келган куни дастурхон атрофидаги бир тўда болаларга разм солиб, баъзиларини таний олмай:

— Хотин, бу жиянлар кимнинг болалари бўлади?— деб сўраган экан.

Халқимиз, «гап билгандан иш билгин», деб бекорга айтмаган. Лекин, афсус, кўпинча бу гапнинг мағзига эътибор берилмайди. Баъзан шундай ҳам бўладики, ўзини сипороқ тутиб, гапларини ўйлаб, шошмай сўзлайдиган айрим одамларни индамас, ичимдагини топ, юрагида ўти йўқ, деб пассивликка йўйиб, аммо ҳамма билан элакишиб, сўзларини бежаб сўзлайдиган баъзиларни ғайратлию ташкилотчи, деб масъул ишларга тайинлаб қўйилади. Хўш, оқибатда нима бўлади? Оқибат-

да бундайлар ё Олимптўра, ёки Солиҳбойваччанинг кунига тушади.

*Отам ёшлигимда тилак тиларди
Ўғлим кирса дея эл қаторига
Йигит бўлганимда дуо қиларди,
Яраса деб элнинг бирор корига
Кўлга қалам олиб, ненидир ижод.
Қилган чоғларимда тунлар бандма-банд,
Қувониб ишимга тиларди кушод,
Доим бўлсин, дерди, мартабанг баланд.
Номим тушганида элнинг оғзига,
Кўшиқ бўлганини эшитса шеърим.
Ҳадсиз қувончимни кўриб баъзида,
Инсоф берсин, дерди, ўзингга, ўғлим.
Шундай деярди-ю, аммо шу тобда
Менинг кўзларимга боқарди ўйчан.
Нимадир қиларди уни безовта,
Нимадир қалбида қилар эди жанг.
Агар йўлдан озиб, шуҳратдан бутун
Маҳрум бўлишимни ўйлайди, десам,
Фақат ўз шуҳратим, обрўйим учун
Олмаган эдим-ку қўлимга қалам.
Хаёлчан кўзига тикилиб бирпас,
Унинг сўзларини ўйлаганим он,
Менда ўз шуҳратим ташвиши эмас,
Бир даҳшат қалбимда қиларди тугён.
Агар йўлдан озиб бир хато қилсам,
Кибр пайдо қилсам топилур даво.
Аммо шуҳрат берган халқни унутсам,
Бу ақлдан озиш, бу даҳшат аммо.*

Отам касб танлаш билан бир қаторда одам танлай билишни таъкидларди:

— Икки сўзли дўстингдан бир сўзли душман афзал. Бунинг маъноси шуки, душман душманлигини айтса, белбоғингдаги пичоғингни эҳтиёт қиласан. Курашиш йўлларини ўйлаб кўрасан, ҳужумнинг олдини оласан. Аммо икки сўзли дўст эса, душманинг зиён етказгунча сени ҳалокатга олиб бориши мумкин.

Бир одам:

— Сафарга чиққанимда дўстимнинг сўзига ишониб, емак-ичмак, йўлга керакли нарсаларни олмаган эдим,

мақтаниб мени ишонтирган дўстимнинг ўзи ҳам ҳеч нарса олмай чиқибди. Очимдан ўлдим, — деса, бошқа бир одам:

— Бир дўстим билан сафарга бормоқчи бўлиб, у тайинлаган жойга жардан ўтиб тунда бориб турдим, лекин дўстим ваъда қилган жойига вақтида етиб келмади. Албатта, унинг кўнглида менга бирон ёмон ният бўлмаса ҳам, икки сўзлиги ва менинг ёлғизлигим сабаб бўлиб, йўлтўсарларга туналдим, шикастландим, зўрға омон қолдим. У ишонтирмаганда эди, бу хавfli жар ёқасига, албатта, ўзим келмаган бўлардим, — дебди.

Х у л о с а:

Ёлғон хушомаддан ошкора сўкиш афзал.

Уришган дўстинг билан қайта ярашишдан олдин, нимага уришганингни эсдан чиқарма!

Отам ўз ҳаётида юқоридагидек ҳолларни кўп учратгани учунми, ҳамиша менга ҳалол, камтар бўлишни, бир ишга кўл урганингда ёки гапга оғиз жуфтлаганингда яхши нима, ёмон нима, фойдали нима, зиёнли нима, фарқ қила ол, дерди. Албатта, мен у вақтларда бу гапларнинг мазмунига чуқур тушуниб етмаган эдим. Ҳамма айтган гапим ўзимга ақлли, ҳамма қилган ишим ўзимга чиройлидек туюлар эди. Мендаги бу ҳолатни сезган отам:

— Бир иш қилганингда фақат ўзингдан қиёс олиб эмас, бошқаларнинг дидига ҳам зеҳн сол, — дерди. Бу гапнинг мазмунига ҳам унча фаҳмим етмасди. Чунки ҳамманинг диди бир хил бўлавермайди-да.

Халқ орасида: «Нокастага нон — авлиё, ош — пайғамбар», «Оламини сув босса, беғамнинг тўпиғидан келмайди», дейилгандек, бировга у ёқади, бировга бу. Масалан, жаҳли чиқиб турган одамга кулиб боққан одам ниҳоятда хунук кўрингандек, иши ўнгидан келган одам азада ҳам ёнидагига аския айтгиси келади. Ҳамманинг ўзича диди, ўзича қараши бор.

Бир майхўрдан: «Дунёда энг яхши нарса нима? Энг ёмон нарса-чи?» — деб сўрашганда, у: «Энг яхши нарса ярим кечада ёлғоғидан ичилган муздек сув, ёмон нарса эса майхўрнинг эрталаб уйғонгандаги ҳолати», — деган экан.

Энди вояга етган йигитдан: «Дунёда энг яхши нарса нима?» деб сўрашса: «Қизнинг овози», — дебди.

Менинг фикрларимдаги бундай тебранишларни сезган отам:

— Кўпчилик ёмон деган нарсани ёмон, яхши деган нарсани яхши, де, кўпчиликдан ибрат ол, шуни фарқ қила олган кишигина ақли одам дейилади. Бунинг учун кўпчиликнинг суҳбатига кир, одамлардан ўрган, — дерди.

Баъзан менинг эзмалигимни сезиб, «ўзингга инсоф берсин, шунинг фарқига бормай ҳали шоир ҳам бўлмоқчимисан», деб ҳазиллашиб кўярди. Тўғриси, шоир бўлишимдан қувонмаган эди.

Бирор одам гапни ўрнига қўйиб гапиргудек бўлса, эшитганлар: «Сўзни теришини қаранг, шоир экан», дейишади. Табиати нозикроқ болаларга нисбатан ҳам ота-оналар, «бу шоир бўладиганга ўхшайди», деб қувониб гапиришади.

Хўш, отамнинг шоирларни ёмон кўришининг сабаби нима? Бу отамнинг шеърятни ёмон кўриши ёки адабиётни тушунмаганлигидан эмас, аксинча, у классик адабиётни кўп ўқиган, ўқиганда ҳам унинг маъносига ета оладиган одам бўлган. Аммо унинг шоир бўлишимга хуши йўқлигининг сабаби, менга жони ачигани, оталик меҳридан экан. Бунинг сабабини кейинчалик шундай тушунтириб берган эди:

— Ўзбек шеърятни минг йиллик жуда катта меросга эга. Ўзбек халқи Навоий, Бобур, Лутфий каби буюк донишманд шоирларнинг асарларини ўқиган. Ўқимаганларнинг қулоқларига эса бу ҳикматлар ашулалар орқали сингиб кетган. Хуллас, инсоннинг инсон бўлиши учун керакли гаплар, деярли Шайх Саъдийнинг «Гулистон»ининг ўзидаёқ айтиб ўтилган. Эй, ўғлим, сенинг олдинда шундай буюк чўққилар турса-ю, улар шунча гапларни айтиб кетган бўлсалар-у, сен улардан ўтказиб нима ҳам янги гап айта олардинг, ўзингни қийнаб қўймасмикансан?.. Ёзма адабиётдан ташқари халқимиз орасида юзлаб ажойиб дostonлар яратилган. Уларнинг деярлиси тўю томошаларда айтиб келинган. Халқимизнинг қулоғи бундай дostonлар, минглаб мақол ва ҳикматлар билан пишиб қолган. Бундан ташқари, халқимизнинг орасида катта-катта маъноларни икки оғиз пайров-аския билан ифода қиладиган гапга чечан, ажойиб одамлар борки, қулоч-қулоч шеърларингни сен уларга маъқул қила олармикансан?.. Адабиётимизда рубоий

каби тўрт йўл, икки йўл шеърий шаклларнинг пайдо бўлиши ҳам бежиз эмасдир.

Отамнинг бу тахлит мулоҳаза ва ҳадиксирашларининг ҳаммасини тўғри деб бўлмаса ҳам, ҳар қалай бунинг бир қадар жони бор эди. Хўш, нима қилиш керак? Шеърдан кечишим керакми?

Отамнинг гаплари мени ўйлантириб қўйди. Анча вақт шеър ёзиш-ёзмаслигимни билмай иккиланиб қолдим. Лекин мендаги шеърга бўлган қизиқишни сезган адабиёт ўқитувчим, шеър ёзишимга йўл очиб берди. Кўнглимда чигил бўлиб ётган хаёллардан мени холи қилди. Ўтган ёзувчиларга ўхшаб қолмаслик ва уларнинг фикрларини такрорламаслик сирларини очиб берди.

— Ҳаётда ҳеч нарса айна ўзидек такрорланмайди. Бугунги кун кечага ўхшамагандек, бугунги одамлар Навоий давридаги одамлардек фикр ҳам юритмайди, орзу ҳам қилмайди. У вақтда одамлар шам ёқиб, омов билан ер ҳайдаган бўлса, энди ГЭСлар қурилиб, ерни трактор ҳайдайди. Навоий, Толстой, Чехов ўз асарларида тасвир этган ҳаётни, айтилган гапларни Ойбек, Фафур Ғулом китобларида топмайсан. Демак, сен ҳам ҳозирги ҳаёт ҳақида шеър ёзсанг, отанг айтганидек Навоийникига ҳам, Муқимийникига ҳам ўхшамайди. Ҳақиқий асар яратиш учун ҳар бир ижодкор ўз даврини ёзиши керак.

Ўқитувчимнинг бу гапларини эшитиб, эртасигаёқ Чирчиқ ГЭСи ҳақида замонавий шеър ёзиб, ўқитувчимга кўрсатдим.

*Эй Чирчиқ, тўлқининг тоғлар ясаб,
Бағринг очиб, кўкларга қадам ташлаб,
Борарсан жилваланиб, кулимсираб,
Тўлқининг электр қувват ясаб.*

Ўқитувчим шеъримни ўқиб:

— Яхши, — деди. — Яхшилиги шуки, Навоийникига ўхшаб қолмабди. — Мен қувониб кетдим. Аммо ёмон томони ҳам бор, ёмонлиги шуки, шеърга ҳам ўхшамапти, — деб бунинг сабабини тушунтириб берди: — Ҳақиқий шеър учун фақат замонавий бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди, шеърда фалсафа, ҳис ва одамларнинг дарди бўлиши керак. Бунинг учун ўзинг яшаган давр ва одамлар ҳаётини билишинг керак. Ҳаётни би-

лиш эса пахтакор ва ишчи бўлиш эмас, ўша одамларнинг қалбига кулоқ солиш, улар нимани севади, нимадан нафратланади, ана шуни илғай билишда. Буларни тушунмасдан ёзилган асар ҳеч кимга ёқмайди.

Бу гап Одилжонга ҳам маъқул бўлди шекилли, мўйсафид боғбонга ишора қилиб:

— Мана шу оддий боғбон ҳамма қатори меҳнат қилади. Аммо ҳаёт ҳақидаги фикрлари ҳамманикидекмикан? Ўз фалсафаси йўқмикин? Боғбонлигини биламиз-у, унинг ички дунёсини яхши билмаймиз-да. Бу сиз қаҳрамон яратиб бўлмайди.

— Ҳар битта колхозда жуда бўлмаганда 50—60 центнер пахта ҳосили олган, дунёга машҳур, қаҳрамон номини олган кишилар бор. Шуларнинг ўзи очерк учун тайёр қаҳрамон эмасми?

— Тўғри, булар қаҳрамон. Ҳар бири 50—60 центнердан пахта ҳосили олган. Буни биз ёзмасак ҳам ҳамма билади. Буни ёзишнинг нима қизиғи бор.

— Бу тўғри гап! Мана, Отеллони олинг. У ким? У буюк саркарда! Лекин бундай саркардалар жуда кўп бўлган. Лекин Шекспир нега буни қаҳрамон қилиб олди? Тўғри, у бир жиҳатдан йирик арбоб. Унинг вазифаси давлат аҳамиятига ҳам эга. Аммо-лекин Отеллони Отелло қилган нарса, менимча, баъзиларнинг назарида давлат аҳамиятига эга бўлмагандек кўринган оила атрофидаги кичик воқеадек туюлган оддий қиз — Дездемонага бўлган муҳаббати, унга бўлган муносабати эмасми? Гап касбда эмас!

Отам:

«Касбнинг яхши-ёмони йўқ, одамнинг яхши-ёмони бор» дегандек, гап одамларни меҳнатга муносабатларини оча билишда. Пахтакорлар ҳақида ёзган асарларимиз зерикарли, бир-бирига ўхшаб қолмаслиги учун ёзувчи қаҳрамон ўзи ифода қилолмаган, унинг ичидаги гапни топа билиши керак.

Ҳ и к о я т:

Қадим-қадимларда шоирлардан бири қўлига дўмбира олиб, улоқдан кейин майдон ўртасига чиқиб, ўз достонини ўқий кетибди. Эшитганлар шоирга таҳсин айтиб, бири тўн кийгизиб, бири от миндирибди. Шу маҳал оломон орасидан қотма бир одам чиқиб:

— Халойиқ, бу дostonда ҳикоя қилинган воқеаларнинг ҳаммасини мен ўз бошимдан кечирганман, бу дostonдаги доно гапларни шоирга мен айтиб берган эдим. Бу дoston уники эмас, меники. Совға-саломни унга эмас, менга беринглар, — дебди.

Ўртада гавғо кўтарилибди. Ўтирганлардан бири элни тинчлантириб:

— Агар бунинг даъвоси рост бўлса, ўртага чиқиб, гапириб берсин, — дебди.

Бу одамнинг айтган гаплари шоир ёзган дostonга ўхшаса ҳам ҳеч ким чапак ҳам чалмабди, таҳсин ҳам айтмабди. Буни сезган даъвогар:

— Мени кўпчиликнинг салобати босди, шошилдим, шоир бўлса уйида ёзиб келган... — дебди.

— Сенга муҳлат берамиз, агарда саводинг бўлмаса, бировга ёздириб кел, — деб муддат беришибди. Вақт-соати билан яна ҳаммалари ўша майдонга йиғилишибди. Лекин шоир бир соатда ўқиган нарсани у эрталабдан-кечгача ўқиса ҳам охири кўринмабди. Атрофдагилар: «Қисқа қил, мақсадга кўч», деб луқма ташлай бошлашибди. Охири бировлар ўтирган жойида мудраб, баъзилар:

— Сен ўқиганинг молаланмаган буғдой...

— Ёзганларинг пойтеша кўрмаган ёғоч...

— Заргар кўрмаган гавҳарни йилтироқ тошдан фарқи йўқ, у на узукка кўз ва на тақинчоқларга безак бўлади,— деб маломат қила бошлаган эканлар.

Кўрганни эшитган энгибди, дегандек, гарчанд дostonдаги воқеаларни у одам бошидан кечирган бўлса ҳам, ҳамма шоирнинг ёзганига ишонган экан...

— Тўғри, Шукрулло ака! Ҳамма гап ишонтира билишда!

Гап мантиқ устида кетганда маҳалламдаги бир воқеани эсладим:

Мен дунёни маҳаллам орқали кўра бошладим десам, хато қилмасман. Ҳақиқатан ҳам маҳалламни худди дунёнинг кичкина нусхаси деса бўлар экан — бир кафт дон катта хирмоннинг ҳосилидан намуна бўла олади. Албатта, ёнғоқ олмоқ учун бутун қопдаги ёнғоқни чақиб кўриш шарт эмас. Бир-иккисини чақиб кўриш кифоя.

Мен энг яхши гапларни ҳам, сўкишларни ҳам дод-

фарёд билан, устига паранжи ёпиб кўтарилган тобутларни ҳам, карнай-сурнайлару тўй-томошаларда айтилган кўшиқларни ҳам шу ерда маҳаллаида эшитганман.

Кўшнимиз Хурбибининг ёлғиз ўгли Имомжонни босмачилар от устида отиб кетганидан кейин фарёд кўтариб:

*Осмонда ой ботмасин,
Қиличда қон қотмасин.
Имомжонни ўлдирган
Муродига етмасин! —*

деб айтиб йиғлагани ҳали-ҳали эсимда. Маҳалламиздаги ҳар бир елкасига биттадан одам ўтирса сиғадиган, кўкраги очиқ яқтак кийган йигитларнинг ёқа бўғишиб, жиққа-жиққа калла ташлаб, муштлашишларини ҳам даставвал шу ерда кўрганман.

Ҳа, бу кичкина маҳалламда не-не воқеалар, не-не гап-сўзлар бўлиб ўтмаган. Мен кўрган одамлар, албатта, бир хилда кийинган детдом болаларига ўхшамасди. Уларнинг касби-корлари бир хил бўлмаганидек, феъллари ҳам ҳар хил эди. Хуллас, жиннидан тортиб, умр бўйи бедана кўтариб қимор ўйнайдиганлару машҳур табиб, сурнайчи, гиёҳванд, тақачи, домла, асб жаллобдан тортиб Исроилбек акадек доно қонуншуносларгача ҳамма тоифалардан бор эди.

Исроилбекни маҳалламизнинг Шерлок Холмси дейишарди. Агарда маҳалла, хонадонлардан бирортасида қўнгилсиз ҳодиса ёки ўғирлик юз бериб қолса, у ўғри ўз ўғирлигини бўйнига оладими, йўқми, бундан қатъи назар, ҳеч қандай далил-гувоҳ бўлмаса ҳам, Исроилбек аралашиб, жиноятни ҳамма иқрор бўладиган қилиб исбот қилиб қўя қоларди.

Домлалар шариятда уч талоққа йўл йўқ дейишади. Аммо Исроилбек бунга ҳам илож топиб, эр-хотинни яраштириб юборардики, ҳеч ким эътироз билдира олмасди.

Исроилбек ўрта ёшлардаги ниҳоятда қадди-қомати келишган, баланд бўйли, соқол-мўйлаблари ўзига ярашган, серқош, кўринишда сипо, камгап одам эди. Билмадим, унинг сеҳри ташқи кўринишидами, ҳар ҳолда кўзи тушган одамни салобати босарди.

Ҳ и к о я т:

Кунлардан бир кун кўчамиздаги қассобнинг оила-сида кутилмаган ҳодиса рўй бериб, шошилишч чақириб қолишибди-ю, ҳатто дўконни ёпишига ҳам улгурмай чангакдаги гўштларию галадондаги пулларини ёнидаги чойхоначига «қараб тур» деб тайинлаганча югуриб кетибди. Қайтиб келиб қарасаки, галадондаги пуллари йўқ. Чойхоначи олиб қўйган бўлади. Чойхоначидан сўраса, олмаганман, тўхмат қилма, гувоҳ-исботинг борми, деб тонибди. Орадан жанжал кўтарилибди. Бириси: «Тўхмат қиляпти, олмаганман», деса, бириси: «Шундан бошқа олмайди, ўзининг қўли эгри эди», деб ғавғо кўтарибди. Одамлар йиғилибди. Бу гапларга қулоқ солиб турган Исроилбек чойхоначига мурожаат қилиб.

— Агар қассобнинг пулини олмаган бўлсанг, унда бор пулингни ҳаммасини ўртага қўй, ана шунда олган-олмаганинг маълум бўлади, — дебди. Чойхоначи олиб чиққан пулларни Исроилбек кўздан кечириб, чойхоначига: — Яхшиликча айбингга иқроор бўл, йўқса юзингга қора суртиб, эшакка тескари миндириб, кўпчилик олдида шарманда қиламан, — дебди.

Чойхоначи:

— Гувоҳ-исботингиз йўқ, — деб баланд келган экан, Исроилбек чойхоначининг ҳамма тангаларини йиғиб сопол товоққа солибди-да, устидан қайноқ сув қуйибди. Атрофдагиларга:

— Бу тангалар ҳаммаси қассобники, муттаҳам чойхоначини эшакка тескари миндириб, маҳаллага сазойи қилинглар, — деб ҳукм чиқарибди.

Одамлар сопол товоқдаги сувга қараб, не мўъжиза, деб тушунолмай ҳайрон бўлишибди. Чунки товоқдаги тангалар қайноқ сув қуйилгандан кейин кўринмай қолган эди. Шунда ҳайрон бўлган одамларга қараб Исроилбек ака:

— Тангаларнинг кўринмай қолганининг сабаби шуки, сувнинг юзига бир ошнинг ёғи чиқиб қолди. Ахир, чойхоначининг қўлида ёғ нима қилади! Эрталабдан-кечгача қўли сувда. Демак, бу тангалар қассобнинг ёғлиқ қўлидан чиққан пуллар, — деганда, оломондан даҳшатга келган чойхоначи, «ярми уники, ярми ўзимники», деб гуноҳини тан олиб, ёлворишга мажбур бўлган экан.

Бу ерда ҳеч қандай мўъжиза ёки сеҳрли нарса йўқ. Инсон ўз ақл ва муҳофаза кучи билан ҳар қандай нарсанинг тагига етиши мумкин.

Мана, яна бир мисол:

Кунлардан бир кун маҳалламиздаги Раим пиёниста арзимаган бир нарса сабаб бўлиб, жаҳл устида хотинини уч талоқ қўйиб юборибди. Домлага борса, шарикатда бунга йўл йўқ, деб яраштириш чорасини тополмабди. Шўрликлар ажрашиб кетибди. Лекин бу гап қулоғига чалинган Исроилбек эр-хотинни чақиртириб, қўйди-чиқдининг сабабини суриштирибди. Маълум бўлишича, қўйди-чиқдига хотиннинг қозон ялаши сабаб бўлган экан. Айниқса, мошкичири қилган кунлари қозон юқини ялашни Раимнинг хотини яхши кўрар экан. Буни кўрган Раим: «Ҳой, хотин, бу одатингни ташла, битта-яримта кўриб қолгудек бўлса, ахир номусга ўлдирасан, битта хотинининг қорнини тўйғизолмас экан демайдим! Агарда яна шундай қилганингни кўрсам, хафа қиламан», дебди. Лекин ўрганган кўнгил ўртанса қўймас деганларидек, бир кун яна хотинининг қозон ялаб турганининг устидан чиқиб қолибди. Жаҳл устида: «Бор, уч талоқ қўйдим!» — деб юборибди. Бўлган воқеа шу экан. Буни эр-хотин ҳам тасдиқлабди. Шунда Исроилбек Раимнинг хотинидан қозонни қандай ялаганини кўрсатиб беришни илтимос қилибди. Хотин бармоқларини гоҳ қозоннинг четига, гоҳ тилига теккизиб, қандай ялаганини кўрсатиб берибди. Буни кўрган Исроилбек:

— Бундан кейин ўйламасдан оғизларингга сўз олманглар, ўйламасдан сўзлаган оғримасдан ўлади, боринглар, кетаверинглар, бу ерда ҳеч қандай уч талоқ йўқ, — дебди.

Бу гапга эр-хотин ҳайрон бўлиб, таажжубланган экан, Исроилбек яна ётиғи билан тушунтира бошлабди:

— Эринг қозонни яласанг уч талоқ деган экан, агарда сен тилингни қозонни ичига тиқиб ялаганинда бу қозонни ялаш бўларди, сен эса бармоқларингни қозонга тиқиб, бармоқларингни ялабсан... Бу ерда ҳеч қандай уч талоқ йўқ, — деб бунга ҳам мантиқан жавоб топган экан.

Шу кунларда ҳам маҳалламизда бирон жанжал-тўполон бўлса, чойхонадаги одамлар:

— Аттанг, Исроилбек ака бўлмади-да, — деб бир томони афсус, бир томони у кишини ҳурмат билан тилга оладилар.

Уларнинг афсусларида бир қатор жон бор эди. Чунки милиция, тергов органларида ҳали ҳам айрим ўртоқлар борки, жиноятларни очишга мана шундай ақл ва муҳофаза билан жиддий ёндашмайдилар. Жиноятнинг келиб чиқиш сабабларини чуқур ўрганмасдан, баъзан ўғри тутилса ҳам, мол билан қўлга тушмаган, далил йўқ, деб қўйиб юбориш ҳоллари ҳам бўлиб туради. Бунга жуда ҳам қўшилиб бўлмайди!

Ахир, шу вақтгача юлдузларга ёки Зухрага ҳеч ким чиқиб тушган эмас. Уларнинг қандайлигини ҳеч ким кўрмаган ёки қўл билан ушлаган эмас. Аммо Улуғбекдек мунажжимлар фақат ўзларининг ақл ва зеҳн кучларини ишга солиб, уларни аниқлай олганлар-ку!

Маҳалламизда бўлиб ўтган юқоридагидек воқеалар ва одамларни кўз олдидан ўтказиб, ўзимнинг бир нуқсоним ҳақида ўйланиб қолдим. Баъзан биз ёзувчилар бирор асар яратмоқчи бўлсак, қаҳрамон излаб қаёқларгадир бормоқчи бўлиб қоламиз. Ўзимиз танимаган кимлар биландир суҳбатлашиб, уларнинг ички дунёларини билмоқчи бўламиз. Лекин ўзимиз кунда кўришиб юрадиган ошна-оғайни, ҳатто қариндош-уруғларимиздан эса гўё ҳеч нима ўрганиб бўлмайдиган, асарга киритишга арзирли бирор нарса топиш мумкин эмасдек туюлади. Сиртдан қараганда буларнинг ҳаммаси бизга беш қўлдек маълум кўринса ҳам, аслида биз улар ҳақида ўйлаб кўрмаганмиз, уларни чуқур билмаймиз, ижод кўзи билан қарамаганмиз. Агар кимдир энг яқин қариндошимиз ёки оғайнимиз ҳақида: «Фалончи ундай қилиб қўйибди-я, шунақа одати ҳам бормиди?» — деса, гўё уни энди танигандек бирор гап айтолмай ҳайрон бўламиз. Бунинг сабаби у одамнинг яхши-ёмонлигини билмаслигимиз эмас, аксинча, ундаги шу фазилат ёки нуқсонларга қаҳрамонимизни ўргангандек эътибор бериб, қизиқиб қарамаслигимиз бўлса керак.

Олдинда оққан сувнинг қадри йўқ, деганларидай, қизларимизни узатмоқчи ёки ўғилларимизни уйлантирмоқчи бўлсак, албатта, таниш-билишлар орасидан эмас, келин-куёвни ўзимиз билмаган бегона одамлар-

никидан, аллақадёқлардан қидирамиз. Таниш-билишларимиз, маҳалладагилар назаримизда жуда оддий одамлардай туюлади.

Маҳалламизда саксонларга кириб қолган хоразмлик бир мўйсафид бўларди. Кўриниши ҳам, кийиниши ҳам бошқа мўйсафидлардан фарқ қилмасди. Унвони ҳам, илмий даражаси ҳам йўқ эди. Пенсияга чиққандан кейин бекор ётгандан бекор ишла тақовулида ўзи Хоразмда кўрган, баъзан суҳбатларида бўлган шоир, санъаткорлар ҳақида ўз фикр-хотираларини бўш вақтларида ёзиб бораверибди. Умрининг сўнгги кунларида фарзандларини чақириб: «Болаларим, анави одам қандай бўлган, мана буниси қандай қилиб яшаган, деб ўзинглар кўрмаган давр ва одамлар ҳақида мендан сўрадинглар. Қўлимдан келганча бўш вақтларимда мана шу нарсаларни ёзиб қўйдим, ўқиб чиқарсизлар», деб ўғилларига қолдирибди.

Оддий бир одамнинг қолдирган бу мероси икки ўғлига докторлик даражасини олиши учун етарли бўлган экан. Албатта, буларни тайёр ошга баковул деб бўлмайдди. Масаллиқни пиширмасдан ейиш қийин. Бунинг учун ҳам фаҳм-фаросат керак. Албатта, ўғиллар ҳам тарихий материалларни халқ манфаати нуқтаи назаридан қараб, гоёвий жиҳатларини ишлашда шубҳасиз тер тўккан.

Кунлардан бир кун нашриётдан телефон қилишиб, талантили бир ёш шоирнинг китобига икки оғиз бўлса ҳам сўз боши ёзиб берсангиз, деб илтимос қилиб қолишди, розилик бердим. У чиндан ҳам киши ҳавас қиладиган талантили шоир. Лекин ростини айтиб, мақтовга келганда бир мулоҳазага туғилиб қолди. Чунки талантили бўлса ҳам у ҳали ёш эди. Қош қўяман деб кўз чиқариб қўймасмиканман, деб оқибатини ўйлаб қолдим.

Ортиқча берилган сув экинга ҳосил қўшмайди, говлатади. Бевақт мақтов ҳам шунга ўхшаган гап. Лекин ёш артисларни ҳар куни катта-катта афишаларда кўз-кўз қилса ҳам йўлдан озмайди-ку? Нима учун биз ҳаётни айрим чуқурроқ тушунадиган шоирлар ҳақида тўғри гапни айтишдан чўчиймиз, яхши томонларини мисолга келтиришга мулоҳаза қиламиз? Наҳотки улар шунчалик енгилтак бўлса?!

Шуларни ўйлаб ўтириб маҳалламдаги Хайрулло махсумнинг бир воқеа сабаб бўлиб айтган сўзи эсимга

тушиб, китобига ёзадиган сўз бошини ёзишдан олдин ёш шоирнинг шеърларини ўқишни лозим топдим.

Хайрулло махсумнинг асли касби асб жаллоблик бўлиб, наслдор, зотли отларни танлашда унинг олдида тушадигани бўлмаган. Умр бўйи Узоқ Шарқми, Туркманистонми, шаҳарма-шаҳар кезиб, улоқ-пойгага ярайдиган отларни олиб сотиш билан шуғулланган. Ҳатто ҳарбий хизматга ярайдиган отларни ҳукуматга ҳам шу одам танлаб берарди. Ўзи ҳам унча-мунча отни миниб кўчага чиқмасди. От устида ўтирганида отидан тортиб унга тақилган тақинчоқларигача кўрган одамларнинг ҳаваси келарди. Эгарлари нақшли, ёпиқлари духобадан бўларди. Киндиги тортилиб турадиган отларнинг сағринлари ярқирарди. Асосий касби чавандозлик бўлмас-да, баъзан улоққа от миниб кирганида фақат улоқни эмас, улоқчини ҳам от-поти билан «икки буклаб» тақимга босиб кетганини ҳали-ҳали гапиришади. Улоқдан чиқиб қолган отларни эса аравага қўшиларди. Бу асов отларга эгар уриб, аравага ўргатиладиган пайтларда кўчамизда бўладиган ҳангомалар, қийқириқлар ҳануз эсимда. Бир неча азамат аравакашлар бу билан банд бўларди. Кенг майдонларда чопишга ўрганиб қолган бу отларни аравага қўшиш осон бўлмасди. Икки одам отнинг икки томонидаги тизгинидан ушлаб, бири эгарда ўтириб юганини тортиб боришига қарамай, кўзи рўмол билан беркитиб қўйилган асов от, биқинларига арава шотисининг сал текканини сезиши биланоқ, типирчиланиб гоҳ ортига тисарилиб, гоҳ пишқириб олд оёқларини кўкка кўтариб эгар устида ўтирган карвонни ҳам, аравани ҳам ташлаб қочмоқчи бўларди. Баъзан араванинг гупчагини тор кўчаларнинг деворларига, гоҳ ариқ четига экилган тол-терақларга бориб урарди. Кўчада келаётган хотин-халаж, бола-чақа борми, ўзини тўғри келган эшикка отарди. Азамат аравакашларнинг қийқириқлари эшитиларди. Кимдир майиб бўларди.

Хайрулло махсумнинг арава сиғадиган дарвозаси нақшдор қилиб ишланган бўлиб, мис ҳалқали дасталари бўларди. Биз маҳалла болалари кўпчилик вақтимизни Хайрулло махсумнинг уйи қаршисидаги катта ҳовуз атрофида ўтказардик. Бу ерда турли хил отларни, бўладиган жанжалларни томоша қилсак, қиш пайтларида шу ҳовуз устида қўлбола ясалган чана, тагига темир

қоқилган конькиларимизда учиб, ошиқларимизни ҳам шу муз устида ўйнардик. Қиш пайтида ҳовузлар ярим метрга яқин яхларди. Қўлларида болта, учига чангак боғланган узун ёғочлар кўтарган музчилар келиб, ҳовузнинг яhini тахта-тахта қилиб, Ўқчи, Бешёғоч томонлардаги музхоналарга ёзда ишлатиш учун арава-арава ортиб кетар эдилар. Биз болаларни бу ишдан кўнглимиз ранжирди. Ҳовуз яхлагунча ошиқларимизни ҳаммадан сўкиш эшитиб йўлак-йўлакларда ўйнардик. Баҳор келиши билан балиқ тутиш учун шу ҳовузга қармоқ ташлардик. Баъзи бир довурак болалар эса тегирмон паррагининг тагида қолган қўлмак сувдан қўллари билан ҳам балиқ тутишар эди. Ҳовуз атрофидаги шотутлар пишиши билан ҳамма болалар унинг устига чумчуқдек ёпирилардик. Ёзда эса итбалиқдек ҳовуздан чиқмасдик. Ҳозир фақат маҳалламиздаги эмас, шаҳардаги ҳовузларнинг ҳаммаси кўмилиб кетган. Энди чўмилиш учун болалар шаҳарнинг бир чеккасига қурилган фонтанми, кўлгами борадилар. Отларни чўмилтирганда кўмиб кетадиган Тошкент ўртасидан қирқ кокилдек таралиб ўтган анҳор ва ариқларнинг ўндан бири ҳам қолган эмас. Қолганларидан балиқ ҳам тутиб бўлмайди. Балиқ у ёқда турсин, қурбақа овози ҳам эшитилмайди.

Ёшлик — бебошлик, деганларидек, у вақтларда бизлар иштонларимизни саратон қизигидаги тупроққа кўмиб қуритардик. Шундай кунлардан бирида Хайрулло махсумнинг кўчасида бир тўда чавандозлар бир-бирларига ўдағайлаб, отларнинг юганидан тортишиб, жанжал бўлиб қолди-ю, қўрққанимиздан иштонларимизни ташлаб қочганларимиз ҳануз эсимда. Бу жанжалнинг сабабини кейинчалик билдим. Бу жанжалга Хайрулло махсумнинг бир оғиз: «Сендан чавандоз эмас, Жўра ҳўкиз чиқади», деган сўзи сабаб бўлган экан.

Ўша кунни бир йигит ўз отини Хайрулло махсумга олиб келиб, улоққа ярайдими, деб сўраган экан, Хайрулло махсум отнинг тишларини очиб кўриб, кўзларига зеҳн солиб: «Отингнинг кўзи ичига ботиб турибди, байтали ёш, айғири қарироқ бўлган экан, тез чарчаб қолади, — дебди. Буни қаёқдан билди деб йигит ҳайрон бўлган экан, Хайрулло махсум, — одам ҳам, ҳайвон ҳам қариганда кўзи ичига ўтиришиб қолади. Кўзнинг ботиқлиги қарилик аломати», — деб жавоб қилибди.

Хайрулло махсум фақат отнинг зотини эмас, ҳатто улоққа ярайдиган одамни ҳам, кимдан чавандоз чиқиш-чиқмаслигини ҳам айтиб бера оларди. Шу мақсадда йигитнинг кимлиги, нима учун улоққа қизиқшининг сабабини суриштириб билганидан кейин:

— От улоққа ярайди-ю, аммо сендан чавандоз чиқмайди, Жўра ҳўкиз чиқади, отни ҳам, ўзингни ҳам ҳалок қилма, деб ҳазил қилган экан, мана шу жанжалга сабаб бўлибди.

Хайрулло махсум йигитнинг нафсониятига текканини сезиб, уни тинчитиш учун: «Чавандознинг оти шуҳрати билан. От орқали шуҳрат топиш учун бировнинг тайёр отини миниб эмас, уни ўз вақтида қантариб, совитиб, парвариш қилиш машаққатига ҳам чидаш керак. Буни қилмаган одам, отни феълига тушунмай Жўра ҳўкиздай қамчин уриб, отнинг кўзини чиқариши ҳам ҳеч гапмас, — деганди. Чавандозлик — бу ишқибозлик, отга меҳр, мардлик ҳиссидан завқлана билиш...»

Бу ижодкорларга ҳам алоқадор гап эди. Чунки чавандознинг шуҳрати билан шоирнинг ҳурмати ҳам шеъри орқали. Аммо у эл ичида ҳурмат топгандан кейин ижодига бепарво қараса, от танлашни билмаган чавандоз ёки асбобини синдирган санъаткордай бўлиб қолади.

Нашриётнинг илтимоси билан ёш шоирнинг китобига сўз боши ёзар чоғимда, Хайрулло махсумнинг юқоридаги сўзларини эсладим:

*О, мақтов, мадҳия!.. Гоҳи одамлар
Сен билан топади ўчмас шараф-шон.
Гоҳи одамларни йўлдан чалғитиб,
Худди қилич каби қиласан яксон.*

Халқ бу — чексиз хазина. Ким нимани орзу қилса, шу хазинадан топиши мумкин. Бахт ҳам, мангулик ҳам, юксак мартаба, шон-шуҳрат ҳам шу хазинада. Аммо бу хазинанинг калити халқнинг қалбини топа билишда, унга муносиб иш қилишда. Одамларнинг касби кори, эркак-аёллигидан қатъи назар ҳар бир киши ўзининг бетаъма қилган меҳнати билангина бу хазинанинг калитини қўлга олиши ва муродига етиши мумкин.

*Дўстим, бу дунёда шону шуҳратни,
Обруни севмаган одам бўлмайди.
Аммо эл ичида ном қолдиришининг
Йўлларин ҳар кимса ҳар хил ўйлайди.*

*Агар бу дунёда яшайдан мақсад,
Ном қолдириш бўлса, бу жуда осон.
Қабр тошларига ёзилган сарҳад
Ўчмай яшай олур неча минг замон.*

*Дунёда юз йиллар яшайди тимсоҳ,
Аммо тимсоҳ бўлиб қолар умрбод.
Номинг сақланса-ю, авлодлар бироқ
Не фойда, шарафлаб этмасалар ёд.*

*Номинг эшитганда кошки одамлар
Сенинг ҳаётингни қилсалар орзу.
Кошки сенинг номинг негадир ундаб,
Қалбда уйғотолса эзгу бир туйғу.*

*Пилла қурти яшар бир баҳор, аммо
Унинг шуҳратига келар ҳавасим.
Келинларга ясар шоҳидан сарпо,
Куёвларга қийиқ, беқасам кийим.*

*Элни кийинтириб, шоҳига буркаб
Камтарин умрини тугатар секин.
Аммо номи ўчмас, кошки ҳамма ҳам
Шундай ясай олса умрига якун.*

УЙИМДАГИ СУҲБАТЛАР ВА УСТОЗ ҲАҚИДА

Поезд деразасидан қараб кетаётган икки ўртоқ нима ҳақида ҳам гаплашиши мумкин? Дарёлар устидаги кўприклардан ўтаётганда, худди орзу қилган нарсаси шу дарёда оқиб келаётгандек, шошилиб унинг тўлқинларига қарайди, олис-олисларда товланиб ётган тармоқларига тикилади. Қирлар оралиғи, даштлардан ўтганда дунёнинг бепоёнлиги ҳақида фикрлашади. Эшак устида хаёл суриб, хўтигини эргаштириб кетаётган чолни кўрганда XX асрнинг тараққиёти ҳақида суҳбатлашади, 30—40 даража иссиқда уфққа туташган пахтазорларда офтобда унниқиб пахта тераётган қиз-жувон-

ларни кўрганда меҳнат тўғрисида сўзлашиши мумкин. Худди шунга ўхшаш Андижоннинг шаҳар ва далаларини неча кундан бери кезиб юрган бизларнинг суҳбатларимиз ҳам йўл-йўлакай ўзгариб турарди.

Бугун кутилмаганда шаҳрихонлик ҳаваскор шоирлар билан учрашиб қолдик. Шеърларини ўқишди, маслаҳатлар сўрашди, берилган саволларни ҳар хиллигини энди қўяверинг. Сиртдан қараганда берилган бу саволлар ҳар хилдек туюлса ҳам, аммо тагида битта дард бор эди — бизлардан шоир чиқадими, йўқми? Жон шоир акалар, бизни кўп қийнамасдан, тўғриси-ни айтиб кетинглар.

Э-ҳа, бунга жавоб бериш осонми? Биринчи гуллаган ниҳолнинг гулига қараб қанчаси тутиб, қанчаси тўкилиб кетишини олдиндан ҳпч ким каромат қилиб айтолмаганидек, энг буюк шоир ҳам бу саволларга аниқ жавоб айтишга қийналса керак. Бундай саволлар менинг ҳам кўнглимдан ўтган. Бунга жавоб топгунча озмунча азоб чекканманми! Мен уларнинг ҳолатини ҳис қилардим.

Табиб табиб эмас, бошдан кечирган табиб деганларидек, ўз бошимдан кечирганларнинг бир қисмини шу суҳбатда кўнглимдан ўтказдим.

Мен туғилиб ўсган кўчанинг номи қадимда Эски ўрда (қандай ўрда бўлганлигини билолмадим), деб аталган, ҳозирда эса 1-Олмазор маҳалла». Бу кичик маҳаллаларда не-не улуғ одамлар ўтмагану не-не воқеалар бўлмаган дейсиз. Давримизнинг машҳур ёзувчилари Ойбек, Ғафур Ғулум ҳам бизга қўшни маҳаллада яшаган. Ғафур Ғулум ёшлик чоғларида бизнинг маҳалладаги йигитлар билан борди-келди, улфатчилик қилиб, тўю томошаларни бирга ўтказишган. Оиламизни яқиндан билган. Айниқса отамга ҳурмат билан қараган. Опа-сингиллари эса опаларим билан ўқишиб, ўртоқ бўлишган.

Шу ерда баъзи бир одамларнинг кўнглига: «Ғафур Ғулумни ким танитайди, ҳаммамиз ҳам биламиз, отанг билан танишлигини айтиб мақтанмоқчимисан? Танишда ҳам таниш бор-да!..» деган гаплар ҳам келиши мумкин. Тўғри, танишда ҳам таниш бор. Баъзан юксак мартабали, обрўлироқ одамлар ҳақида гап очилганда баъзи бирлар, у кишини жуда яхши биламан, ажойиб одам, қадрдонимиз, деб мақтаниб турганининг устига

мақталаётганини ўзи кириб келиб, мақтанаётган одам билан ҳол-аҳвол сўрашиш у ёқда турсин, қўл бермай ўтиб кетган ҳоллари ҳам бўлган. Бундай шармандаликдан худо асрасин!

Бир куни бир зиёфатда менинг жияним ҳақида гап кетди. У министр бўлиб ишларди. Биров ундай деди, биров бундай. Аммо буларнинг ҳеч қайсиси мен унга тоға бўлишимни билмасди. Ўтирганлардан бири уни бошқа одам билан алмаштирибми ёки мақтаниш маъносидами:

— У мени жуда ҳурмат қилади, айтган гапимни ерда қолдирмайди, қўлимизда ўсган йигит, жияним бўлади, — деб гапириб қолди.

Бу гапни эшитиб, жиянимни мендан бошқа ҳам тоғалари бор экан-ку, билмас эканман, деб индамай ўтиравердим. Орадан кўп ўтмай, жиянимнинг ўзи кириб келиб қолди. Уни чиндан ҳам таниганлар ҳурмат қилиб юқорига ўтқизишди. Ёш бўлишига қарамай шунчалик ҳурмат қилинишидан ҳайрон бўлган, ҳозиргина жияним деб мақтаниб турган бояги одам:

— Бу киши ким бўладилар? — деб секингина мендан сўраб қолди. Нима дейишим керак? Тўғриси айтдим:

— Катта опангизни ўғиллари, ҳозир айтган жиянингиз шу киши бўладилар-ку, — дедим.

Мақтаниш ҳақида халқимизда:

— Мақтасанг бошқа юртда мақтан. Кекирсанг, мискарликдан ўтганда кекир, — деган гап бор.

Мискарликнинг тақир-туқурида ҳеч нарса эшитилмайди. Бегона жойда ҳар қанча мақтансанг, сени ҳеч ким танимайди. Нима десанг, ишонишлари мумкин.

Отам менга таълим берганда дунёда уч нарсани айтишни ўзи учун энг қийин, энг мушкул эканини таъкидларди:

Биринчиси — бировдан, мен қандай одамман, деб сўраш.

Иккинчиси — ўзинг севиб қолган одамингни олдига бориб, сен ҳам мени севасанми, деб ундан жавоб кутиш.

Учинчиси — ўзинг ҳақингда ўзинг сўзлаб беришинг, — дерди.

Буларнинг қийинлиги шундаки, агарда ўзинг ҳақинг-да тўғри гапни борлигича гапириб берсанг, сени яхши танимаган баъзи бировлар камтарлик қилмади, жуда олиб қочди дейишлари мумкин. Агарда камтарлик қилиб, ётиғи билан айтиб берсанг, сени яхши билган таниш-билишларинг ҳақиқатни яширяпти дейишлари ҳам мумкин. Хўш, нима қилиш керак?

*Агар баъзи бирлар сени ранжитса,
Азоб оташида ўртанма буткул!
Ўзинг биласанки, ҳаммани эса,
Кўнглини бир хил овламоқ мушкул.*

*Баъзида жонингни жабборга бериб,
Асл ҳақиқатни сўзлаганинг дам,
Баъзи бирлар сендан бутунлай ранжиб,
Мумкин, сени нодон дейишлари ҳам.*

*Борди-ю, яхшини десанг ҳам ёмон,
Аминман, топилур сенга тарафдор
Дунёда бор экан ҳақиқат, ёлғон,
Ҳаммага тенг ёқиш мумкинмас зинҳор.*

*Демак, шундай экан, ёлғон гап сотиб
Нопоклар кўнглига бўлгандан маъқул,
Дўстим, ҳақиқату ростини айтиб,
Фақат виждонингни буюрганин қил!*

Энди Фафур Фулом билан отамнинг танишлигига келсам, отам ҳақида Фафур Фулом ўзининг «Сарҳисоб» мақоласида: «Қозоғистоннинг Туркистон шаҳридан тортиб, бутун Тошкент ва қишлоқларни ичига олган собиқ Сирдарё, музофотининг каттакон территориясида ўзбеклардан чиққан, руслардан «свидетельство» (шаҳодатнома) ололган биттагина эмчи бор эди. Бу эмчи гоҳ отда, гоҳ эшакда, гоҳ пиёда, гоҳ у разъезддан-бу разъездга қизил вагонларда юриб, бечора халқ болаларини чечакка қарши эмлагувчи муҳтарам Юсуфхўжа қори ака деган зот эди. Бу зот ўз хизматларига ҳақ олмас эди. Ҳозир у кишининг ўғли йирик лирик шоиримиз Шукрулло бўлади. Аҳмад Дониш, Муқимий, Фурқат каби Юсуфхўжа қори акалар ҳам мустамлака замонининг зулматларида битта шам ёқиб бўлса ҳам халқ кўзига нур етказмоқчи бўлган кишилардир», деб ёзган эди.

Отам Фафур Фулом билан яқин бўлгани ва мендаги

шеър ёзишга ишқибозликни билгани учун кунлардан бир кун:

— Сени Абдуғафурга тайинлаб қўйдим, тортинмасдан шеърларингни кўрсатиб, маслаҳатини олиб тур, — деди.

Ғафур Ғулом билан танишишимдан қувонган бўлсам ҳам, аввалига бунга дарҳол журъат этолмадим. Аммо орадан бир-икки йил ўтиб, баъзи бир ёзганларим газеталарда босилиб чиқди. Ғафур ака шеърларимни ўқиган бўлса, ҳўб мени мақтаса керак деган хаёл билан уйига бордим. Лекин афсус, натижа мен ўйлагандек бўлиб чиқмади. Устимдан совуқ сув қуйгандек бўлди.

Ғафур ака шеърларимга қулоқ солиб эшитиб турдида, ўқиб бўлганимдан кейин ҳеч нарса демасдан туриб кетди. Ҳовлиснинг бир чеккасидаги токнинг тагига бориб, бир шингил ғўра узумни узиб олди. Бунини нима қилар экан, ермикан, деб турсам, арузда ёзилган шеъримнинг охирига: «Ғўр шеърга, ғўра билан муҳр босилур», — деб йўғон бармоқлари билан эзди-да, ёнига йирик ҳарфлар билан Мирза Абдуғафур деб қўл ҳам қўйиб қўйди.

Шеъримнинг камчилигини ётиғи билан тушунтириб менга устозлик қилиш ўрнига кутилмаганда бундай қилганидан, албатта, ҳайронликка тушиб қолдим. Бунини сезган Ғафур ака ниманидир эслагандай, ярим жиддий, ярим кулги билан менга тикилди-да:

— Ҳеч кўчат экканмисан? — деб хаёлимга келмаган қаёқдаги нарсани сўради. Бу саволнинг шеърга нима алоқаси борлигини тагига етмаган бўлсам ҳам:

— Ҳа, кўчат экканман, — дедим.

— Эккан бўлсанг биласанки, кўчат ўтқазилгандан кейин, албатта устидан кетмон билан бир-икки уриб, шиббалагани ёки оёқ билан босиб қўйилади, бундай қилмаса, яхши авж олмайди, ҳаво кирса иллизини қуритади. Ҳаво ёмон нарса, агарда мияга кирса, димоғни кўтариб юборади. Албатта, ёшлигинда варрак ҳам ясагансан. Қамишни сирачлаганингдан кейин қоғозни устига шундоқ ташлаб кетавермасдан, албатта ширач яхши ёпишиши учун қўлинг билан босиб қўйгансан, шундоқми?

Дўппифурушларни билсанг керак?.. Дўппини елимлагандан кейин, тахи яхши чиқсин деб уни ҳам тахта-качга бостириб қўяди, тўғрими?

Баъзи бир енгилтак одамлар, билармонлик қилиб, ҳадеб бидиллай берса, ҳай, сал оғирроқ бўл дегандек шама қилишади, уни ҳам елкасидан босиб қўилади...

Бу гапларни менинг шеъримга нима алоқаси бор экан, деб индамай туравердим. Шунда Фафур ака, бу гапларни мен ичимдан ўйлаб топганим йўқ, бу гапларнинг ҳаммаси отангнинг айтган гаплари. Отанг менга: «Мулла Абдуғафур, ўғлимга устозлик қилинг, эти сизга, суяги бизга. Шоир бўлдик деб яна ҳовлиқиб кетмасин, бохабар бўлиб туринг», деб тайинлаганларида юқоридаги мисолларни келтирган эдилар.

Ўзингдан катта одамни айтганини қилмаслик одобдан эмас. Отангизнинг айтганларини қилдик. Шунинг учун биздан хафа бўлмайсиз. Эмчиев, деб ҳазиллашиб ҳам қўйди.

Умуман, мендан шоир чиқадими, йўқми? Шеърларим қалай, шу ҳақда фикрини билмоқчи бўлиб, лабимни гапга жуфтлаган эдим, Фафур ака айтмоқчи бўлган фикримни билгандек бир лафтифа айтиб берди:

— Бир куни афанди ўглини кўчада уриб кетаётган экан, буни кўрган одамлар, ҳой, афанди, бола бечора нима гуноҳ қила қолди, бунча урасиз, деб сўрашса, афанди, бу фақат айтганимни қилади, дебди. Айтганингизни қилса, урасизми, деб ҳайрон бўлишган экан, афанди, токайгача бир ниш айтиб қилдираман, ахир ўзи фаҳми билан ҳам бир иш қилсин-да! — деган экан.

Ўзинг биласанки, шоирликнинг мактаби йўқ. Уни ёз, буни ёз деб ҳеч кимни шоир қилиб бўлмайди. Лекин битта шарти, у ҳам бўлса, одамларга манзур бўладиган нарсани ёзиш. Бунинг учун одамларнинг ичига кириш, улардан ўрганиш керак. Бир калла бошқа, ўн калла бошқа. Лекин улардан қандай, нимани ўрганиш керак, бунинг ўзи ҳам катта ҳунар. Бу ҳақда кейин гаплашамиз. Ҳозирча маслаҳатим — кўп ўқи. Отангнинг яхши китоблари бор... — Бир оз ўйланиб турдида, — араб ҳарфини билсанг керак? — деб сўради.

Мен, йўқ, дедим. Бу жавобим ғайритабиий туюлгандек, менга ҳайратланиб қаради:

— Отанг озми-кўпми форс, араб тилини тушунадиган, онанг саводли аёл. Ўзлари маҳалла болаларига ҳарф танитиб, Навоий, Фузулийларни ўқитишибди-ю, сен-

га келганда Фафур Фуломдан ўрганишнинг ўзи етар, дейишибди-да! Ҳай майли, шунақаси ҳам бўлади. Лекин тил билмасдан классик адабиётни тушуниш, унда ўрганиш мумкинмас, Эмчиев, — деб афсусланди.

Энди бундан буён тортинмай шеърларингни олиб келавер, араб ҳарфини ўрганиш бўлса, унчалик қийин эмас. Ҳозирча отангдан Хўжа Ҳофизни олиб:

*Агар он турки Шерозий, бадасорат дилиморо
Ба холи ҳинду як бахшам Самарқанду Бухороро.*

Мана шу газални ёд олиб кел. Отангнинг қўли тегмаса, ойинг ҳам ўргатиши мумкин. Бу ёғини кейин гаплашамиз, — деди.

Олдингдан оққан сувнинг қадри йўқ, деганларидек, устоз қидириб, бор отангга, бор онангга бўлиб, қарабсизки, келиб-келиб яна онамга шогирд бўлиб қолдим. Бундай ўйлаб қарасам, ҳақиқатан ҳам онам менинг биринчи шеърий устозим бўлган экан. Ёшлик чоғларимданоқ шеърий оҳангни қулоғимга қуйган ҳам онам бўлган.

Бирор беодоблик ёки ножўя ҳаракат қилган вақтларимда узундан-узоқ насиҳат қилиб ўтирмай, албатта, Навоийми, Саъдийми, Сўфи Оллоёрми бирор шоирнинг шеъридан байт айтиб танбеҳ берган. Бешигимни ҳам Абдулла Тўқайнинг:

*Али-бали эта бу,
Мадрасага кета бу.
Тиришиб сабоқ ўқиғач,
Олим бўлиб ета бу, —*

каби шеърлари билан тебратганини ҳали-ҳали опаларим гапириб юришади.

Фафур Фулом айтгандай, отам ўз касбининг тақозосига кўра, яъни эмчи бўлиб шаҳарма-шаҳар, қишлоқ-ма-қишлоқ юриб уйда камдан-кам бўлгани учун менинг тарбиям билан асосан шуғулланувчи, шеърий руҳни менга кўпроқ сингдирувчи онам бўлган. Онам диний, дунёвий китобларни ўқиган саводли, ниҳоятда сабрли, одамларга меҳрибон аёл бўлган. Онам кўп шеърларни ёд биларди. Гарчанд болалигимда бу шеърларнинг мазмунига аниқ тушунмасам ҳам, лекин шеърий руҳ, шеърий оҳанг ёшлик хаёлларимни эгаллаб, тасав-

вуримда ниманидир уйғотар, нималарнидир ўйлашга, нимагадир интилишга ундарди. Балки бу ижодга бўлган ҳаваснинг мендаги уйғонишимиди? Излаганим, балки шеърими?

Лекин унинг нима эканлигини айтолмасам ҳам, ниманидир излаш, ахтариш руҳимда бир инжиқлик пайдо қилиб қўйган эди. Айниқса бу инжиқлик ранг танлашда кўпроқ сезиларди. Ўта ялтироқ рангларни ёмон кўрардим. Кийимда ҳам, қаламтарош, ҳатто варрак қоғозларида ҳам майин ранг бўлишини истардим. Агарда варракнинг бир қулоғини узунроқ ёки туморини қийшиқроқ сирачлаб қўйган бўлсам, шу ҳам гашимни келтириб, гижимлаб ташлардим. Қайтадан силлиқ қилиб ясар эдим.

Илк баҳор чоғлари кўкни булут қоплаб чучвара-чучвара бўлиб шаррос ёққан ёмғирдан қанчалик қувонсам, лекин ёз пайтида от туёғи бўлиб кўкка чиққан булутдан кўнглим шу даражада ғаш бўларди. Курк товқудай ҳурпайиб олардим. Тунд бўлиб қолардим.

Ғафур Фуломнинг уйидан ҳам мана шундай бир нохушлик билан қайтдим. Бу учрашув унча кўнглимдагидай бўлмади. Чунки мени қизиқтирган асосий нарса, у ҳам бўлса мендан шоир чиқадими, йўқми, шуни билиш эди. Ғафур ака бўлса на бу ҳақда, на шеърим ҳақида чурқ этмай, латифа айтиб, унинг устига Ҳофизнинг шеърини ёд олиб келишни буюрди. Шоир бўлишим учун ҳозирги кунда Ҳофизни ёд олишим шунчалик зарур эканми, деб ўйладим.

Руҳимдаги бу ўзгаришни сезган онам, Шайх Саъдий: «Жабри устози беҳ, зи меҳри падар», яъни отангнинг меҳридан устозингни жабри афзал, деб бекор айтмаганлар... Устоз ҳеч маҳал ўз шогирдига ёмонликни раво кўрмайди, деб менга далда берди.

Отам эса онамнинг фикрини қувватлаб:

— Устоз бу сенга китобни бошдан-оёқ синфда ўтадиган муаллим эмас. Устоз қилган ишингни кўриб, сендан шу касб эгаси чиқадими ёки чиқмайдими, шунга қараб йўл кўрсатувчи мураббий, — деди. — Ғафур Фуломнинг остонасига қадам босаётганинда, шеърим ҳақида бу одам нима деркин, кирайми-кирмайми деган хаёл кўнглингдан ўтган бўлса керак? Сенда мана шу масъулият ҳиссини уйғотишнинг ўзи ҳам Ғафур

Фуломнинг сенга устозлиги. Энди шоир бўлишингга келсак, агарда сендан бирор нарса чиқмайдиган бўлса, унда Фафур Фулом сенга юқоридаги шунча гапларни, топшириқларни айтмасди. Бу ёғи ўзингга боғлиқ энди.

Бу гаплар мени бир оз ҳовримдан туширди. Кўзим очилгандай бўлди. Ҳақиқатан ҳам Фафур Фулом билан бўлган суҳбатдан кейин кўп нарсани билмаслигимни сезиб қолган эдим. Аслида бу ҳам унинг устозлиги эди. Шундан кейин узоқ вақт Фафур ака билан учрашишга ботинолмадим. Чунки:

*Қўлга қалам олиб, шеър ёзган замон
Бир салобат келиб турди қаршимда.
Ҳар битта сатримни, ҳар бир шеъримни
Қайта-қайта ўқиб чиқардим шунда.*

Фафур Фуломнинг уйига боришни ўйлаганимда унинг гўра билан шеъримга муҳр босиши-ю айтган гаплари хаёлимга келиб, мени ўйлантириб қўярди.

Отамнинг кўп вақтлари сафарда ўтгани учун Ҳофизни ёлчителиб ўқий олмадим. Тўғриси, менда сабрдан йўқроқ эди...

Шаҳрихонлик ёш ижодкорлар билан бўлиб ўтган учрашувдан қайта туриб, туш пайтида Асакага келдик. Бир пиёладан чой ичиш ниятида чўнтакка тушдик. Чойхонага кирдигу суҳбатимиз бутун ўзгарди. Андижонликларнинг меҳмондўстлиги ҳаммага маълум. Меҳмон эканлигимизни билган чойхоначи дарҳол тўрдаги сўри устидаги гиламни супуриб, шойи кўрпачаларни тўшаб ташлади. Асака сойига ўрнатилган чархпалакнинг ёнгинасидаги қуюқ толзорнинг тагидаги кунгура қилиб солинган ўчоқбошида йигирмага яқин қозондан палов, димламаларнинг иси гуркираб турибди. Атрофда одамлар гавжум. Олдимиздан сопол лаганларда анор сувидек паловларни кўтариб ўтувчилар, «меҳмонлар, бирга бўлайлик», деб таклиф этарди. Кимдир насиба деб косада ош юборади. Бизларда уйғонган бир хижолатми ёки теваракни тутиб турган таомларнинг иси димоқни қитиқлаб, иштаҳамизни очиб юбордими, бизларда ҳам «дўппидек» кина ош қилиш иштиёқи туғилиб қолди. Чойхоначига ош буюрдик. Ошни еб, харажатни ҳисоблаб, турмоқчи бўлган эдик, аммо чойхоначи кимдир тўлаб кетганини айтиб, ҳақ олмади. Бу одамнинг кимлигини у ҳам, биз ҳам билолмадик.

Шу сабаб бўлиб халқимизнинг сахийлиги ҳақида Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сини таржима қилаётган Ҳамид Фулом Ҳотамнинг сахийлиги ҳақида ҳикоя айтди.

— Ҳотамнинг булутга учадиган тулпори бўларкан... Ҳотамнинг сахийлиги ростми, ёлғонми, синаш мақсадида бир-икки одам ўша тулпорни сўраб олдига борибди. Ҳотам уларни кечаси билан меҳмон қилибди, эртасига эрталаб меҳмонлардан бири:

— Биз сизнинг ҳузурингизга катта илтимос билан келдик. Укамиз уйланмоқчи эди, аммо қиз, пойгада ютиб чиққан одамга тегаман деб шарт қўйган. Сизда булутларга сакрайдиган тулпор бор, деб эшитдик, шунга келган эдик, — деган экан, Ҳотам:

— Бир эмас, ўнта отим бўлса сизлардан аямайман. Лекин сизлар тунда келган вақтларингизда оёқларингизга жонлиқ сўйяй десам, йилқилар ҳаммаси яйловда эди, меҳмоннинг ҳурмати, иложим бўлмаганидан ўша тулпорни кечаси сўйиб юборган эдим. Сизлар еганларингиз ўша тулпорнинг гўшти, — деган экан.

Сахийлик, меҳмондўстликда андижонликлар Ҳотамдан ўтса ўтардики, аммо паст келмас эди.

Шу муносабат билан уйимизда отамнинг улфатлари ўртасида бўлиб ўтган баъзи бир ҳикоятларни эсладим. Бу ҳикоятларнинг ёш ижодкорлар учун ибратли томонлари йўқ эмас.

* * *

Ғафур Фулом билан бўлган учрашувдан кейин бир куни отам мени ёнига ўтқизиб, Навоийнинг бир ғазалини шошмай, дона-дона қилиб ўқий бошлади. Ўқиб бўлгач:

— Тушундингми? — деб сўради.

Мен мазмунини айтиб бердим.

— Айтганларинг тўғри. Тушунибсан. Аммо сен бундан ўзингга қандай хулоса чиқардинг? қандай бир фикрга келдинг? — Мендан бирор аниқ жавоб чиқмаганидан кейин кўзойнаги тагидан худди мени энди кўраётгандек тикилиб турарди-да: — Ҳеч нарса тушунмапсан!.. Ғафур Фулом сенга китоб ўқи, мутолаа қилгин деган бўлса керак. Ўқиш бошқа, уқиш бошқа! Ўқишдан олдин нега ўқиш, нимани ўқиш, ўрганиш нима

эканини ҳам билиш керак, — деди. Бунинг учун нима қилиш кераклигини шарҳлаб ўтирмай, уни амалда кўрсатиш учун бўлса керак, ўша кундан бошлаб уйимизда бўладиган китобхонликларга мени ҳам олиб кирадиган бўлди.

Бизнинг ташқари ҳовлимиз бўлиб, китобхонликлар кўпинча шу ерда ўтарди. Бир куни отамнинг яқинлари — уста Мақсуд, Карим қори, темир йўлчи Зокир паровоз (паровоз-ремонт заводида ишлагани учун шундай лақаб қўйилган эди) ўртасида бўлиб ўтган бир суҳбат ҳали-ҳали ёдимда.

Гап Шайх Саъдийнинг подшоларнинг адолатсизлиги, давлатлар ўртасидаги жанжаллар, сахийлик ва хасислик ҳақидаги ҳикояси устида борганда ҳамма ўз муносабатини билдириб, ўртада қизгин баҳс бошланиб кетди. Отамнинг дўсти, мумтоз адабиётни яхши тушунадиган, ҳазил-хузулни яхши кўрадиган Карим қори ака:

— Устоз Саъдий хасислик ҳақида ҳикоя қилибдилар-у, аммо бизнинг уста Мақсудни кўрмаган эканларда. Афсус, уста Мақсудни кўрганларида эди, хасислик ҳақида бошқачароқ ёзган бўлармидилар, — деди.

Уста Мақсуднинг бир оз жаҳли чиққанини сезган отам:

— Уста Мақсудни хасис деб бўлмайди. Шундай хасислар борки, бировга бир нарса бериш эмас, бир одамнинг бир одамга нарса берганини кўргандаёқ қалтираб ўзини ташлаб юборади. Бундай одамларнинг олдида уста Мақсудни Ҳотамтой деса бўлади, деб хасислик ҳақида бир-иккита ҳикоя айтиб берди.

Ҳ и к о я т:

... Бир бойнинг олтига келини бўлиб, кечкурун чироқ ёқар пайтида ортиқча гугурт сарф бўлмасин деб ҳамма лампани бир жойга йиғдириб, битта гугурт чўпида ёқиб берар экан. Бир куни чироқларни ёқиб бўлгандан кейин бой ота хуфтон намозига мачитга жўнабди-ю, энди боши саждага етганда бирданига эсига ҳужрасидаги чироқни ўчирган-ўчирмаганлиги тушиб қолибди. Секин ўрнидан туриб, намозни чала ташлаб, уйига югуриб, кўча эшигини тақиллатибди. Келинларидан бири ичкаридан овоз берган экан, бой ота:

— Мен отангизман... — дебди.

Отасининг овозини таниган келин: «Ота, эшик занжирланмаган, юзига ёпик, кираверинг», — деб эшикни очмоқчи бўлган экан, эшик орқасидан бой ота:

— Ҳа-ҳай, қизим, эшикни очманг, бекорга туруми едирилмасин, ҳужрамдаги чироқни ўчирдимми, йўқми, шундан хабар олгани келдим, орқамга қайтаман, — дебди.

Шунда келини эшик орқасидан:

— Ота, эшикнинг туруми едирилиши билан лампа мой кетишини ўйлабсиз-у, лекин калишингизни тиши бекорга едирилишини ўйламабсиз-да, — деса, бой ота:

— Келин, хотиржам бўлинг, калишимни қўлтиғимга қисиб олганман, — деган экан.

Бу ҳикояни айтган отам, шоир ўз қалби билан Ҳотамдек сахий, сўзларни танлашда бойдек хасис бўлмоғи керак, деб эслатган эди.

Яна бир ҳикоят:

Бир бойнинг икки ўғли бўлиб, каттаси маишатпараст, кичиги эса пишиқроқ, мол-дунёга кўпроқ ҳирс қўйган экан. Бир куни бой ўртоғи билан боғига чиққанда, кичик ўғлига:

— Бизлар шошиб турибмиз, бир жойга борадиганмиз, келинларга айт, дарров чой қўйиб юборишсин, — дебди.

Келинлар шаҳар ҳовлига тушиб кетганлиги учун ўғлининг ўзи дарров чойгумни олиб ҳовуздан тўлатибди-да, керосинканинг устига қўйибди. Буни кўрган ота ўғлини чақириб:

— Э, аттанг, ўғлим, бутун умидим сиздан эди, сизга ҳам давлатимни ишоналмайдиган бўлдим, бу феълингизда бирни-икки қилолмайсиз... чойгумни сувга ботирмасдан, сувни ёғлоғида солганингизда, керосин кўп кетмасди, ўғлим, ҳам тез қайнарди, ҳам вақтдан ютардик, — деган экан.

Ўғли отасидан узр сўраб: уйга кириб кетибди-да, бир қарич машина ипи кўтариб чиқиб, отасига қўрсатибди. Бу нима, дегандек ота ҳайрон бўлган экан, ўғли:

— Мана бир неча йилдан бери баҳор келганда тоқоши қиламиз. Тоқошини еб бўлгандан кейин бу ипни мен ташлаб юбормадим. Токни ошнинг устига сидириб солгандан кейин, ипини олиб, эҳтиётлаб қозиққа илиб

қўярдим. Мана тўрт йилдан бери шу ипда тоқоши қиламиз, ота... — дебди.

Шунда ота дебди:

— Барака топинг, ўғлим, ҳали ҳам бўлса умидим сиздан.

Мана бу хасислик қаёқда-ю, уста Мақсуд қаёқда...

— Мақсуд акам ҳам улардан қолишмайдилар, мана мен гапириб берай, — деб гап бошламоқчи эди Зокир паровоз, бундан жаҳли чиққан уста Мақсуд бобохўрозникидек узун, қотиб турадиган бўйнини кекирмоқчи бўлган одамдек янада тиклаб, ҳар битта сўзни команда бераётгандек қисқа-қисқа қилиб, баланд овоз билан:

— Сен тек тур, Зокир, беодоблик қилма, — деб унинг гапини бўлиб, ўз фалсафасини гапира кетди: — Сахийлик, меҳмондўстлик бу топган нарсани кўчага сочиш эмас. Бу — одамга ҳурмат, меҳрдан келиб чиқади. Баъзи бирлар уйга меҳмон чақириб, топган-тутганини ўртага тўкиб, ўз одамгарчилигини билдирмоқчи бўлади-ю, аслида нияти бир иш битириш, бирор нарса ўндириш. Бу ҳақиқий сахийликка қўшилмайди. Лекин баъзи бирлар ҳеч кимга бўйин эгмайди, ўз топганини режалаб харж қилади, бу хасислик ҳисобланмайди, мулла Зокир.

Зокир ака лабини гапга жуфтлаган эди, Карим қори ака уни чалғитмоқчи бўлиб:

— Уста Мақсуд тўғри айтдилар, чиндан ҳам ҳақиқий меҳмондўстлик бу — бетамалик, бу — мардлик.

Сахийлик ҳақида уйимизда бўлган суҳбатни эслар эканман.

Андижонга борганимда мен ўзим шундай бир ишнинг гувоҳи бўлдим.

Андижонлик бир одамнинг онасининг жони энди узилиб, дод-фарёл бўлиб турган экан, шу орада кўча эшиги тақиллаб қолибди. Чиқиб эшикни очса, от устида узоқ шаҳардан келган меҳмон турибди. Уй эгаси дарҳол уйга кирибди-ю, ҳовлидагиларнинг йиғисини тинчитибди. Ҳеч воқеа бўлмагандек меҳмонни уйга олиб кириб, олдига дастурхон ёзибди. Очиқ чеҳра билан қорнини тўйғазиб, шу ерда тунатибди.

Бу кўнгилсиз воқеани меҳмон фақат тонг отгандagina сезган экан.

Меҳмонга бунинг айтмаганлигига сабаб шуки, агар меҳмон буни эшитганида албатта овқат емасди, узоқ йўлдан чарчаб келган одам ярим кечада қаергадир дайдиб кетиши мумкин эди.

Мана буни ҳақиқий меҳмондўстлик дейди!..

Карим қорининг асли касби ҳунармандчилик бўлса ҳам, адабиётни тушунадиган, ўзи ҳам шеърлар машқ қиладиган, одамларни гапга солишга уста эди. Айниқса, қабиҳилмалехга уста, яъни мақтаб туриб камситишга уста эди, ҳеч эсимдан чиқмайди.

Карим қори ака шу куни сахийлик ҳақида яна бир ҳикоя айтиб бергани ҳам ҳеч ёдимдан чиқмайди.

— Бир куни деди, кечқурун уйимга хоразмлик танишларим келиб қолишди. Уйимда гўшт камроқ эди. Унинг устига кечаси... Нима қилиш керак? Хотинимнинг қовоқ-димоғи осилганига қарамасдан, тўйга атаб боқиб қўйган биттаю битта қўйимни шатта меҳмонларнинг оёқларига сўйиб, олдиларига мусаллас қўйиб, уйимдаги бор нарсани тўкиб ташладим. Улар хурсанд бўлиб, эртасига жўнашди. Лекин ўзимда бош оғриғи қилишга ҳам пул қолмади. Бу аҳволни кўрган хотиним: «Бошингиз оғриси, еб-ичиб кетган оғайниларингизга боринг, ўшалар топсин чорасини», деб таъна қилса бўладими! — деганди:

— «Э, нодон! Мен кеча меҳмонларга нима қилган бўлсам, унинг ҳақини кечанинг ўзидаёқ улар қайтариб кетган... — дедим. Хотиним бу гапнинг тагига етмай энсаси қотган эди: — Ҳе, хотин, улар бизларни одам деб келган, одамгарчилигимиздан миннатдор бўлиб, хурсанд бўлиб кетишди. Уларнинг хурсандчилигидан биз хурсанд бўлдик, қалбимизда фахр уйғонди. Шунинг ўзи еб-ичганининг ҳақини тўлагани эмасми?»

Халқимизда: бу қўлинг билан бировга нарса берсанг, у қўлинг кўрмасин, деган гап бор. Яъни, бу — берганингни миннат қилма дегани. Агарда сен бировга, бир вақтда мен сенга бундай қилган эдим, ундай қилган эдим, менинг ёрдамимда ҳўб оёққа туриб олдинг, деб ҳамманинг олдида ожиз пайтларини юзига солаверсанг, у одам ҳам бу хўрликдан, оладиганингни олу мени тинч қўй, дейишга келиб қолади. Натижада дўстлик бузилади, тўғри эмасми? — деб Зокиржонга қараб: — Уста Мақсуднинг ҳамма гаплари тўғри, бу

киши билиб айтдилар, сахийликни ҳаммага ҳам қилиб бўлмайди», — деди-да, зимдан Зокир акага энди бу ёғини ўзинг олавер дегандек имо қилиб қўйди. Буни фаҳмлаган Зокир паровоз.

— Қори ака, бу гапингизга қўшилиша олмайман. Чунки гап бошқа, амал бошқа. Мақсуд акам сахийлик ҳақида гапирадилар-у, лекин аслида унча-мунча хасис бу кишининг олдида ип ечолмайди. Масалан, ҳеч замонда ўтинни ҳам шайтонтарозида тортиб сотилганми?.. Бу кишининг шайтонтарозда ўтин сотишларини нима деса бўлади? — деб ўртага савол ташлади.

Атрофдагилар суҳбатни қизитиш мақсадида:

— Йўғ-эй, ҳеч маҳалда ўтин ҳам шайтонтарозда тортиб сотилганми? Ё тавба! Зокиржон, сиз ҳам жуда ошириб юбордингиз, бундан ҳеч хабаримиз йўқ эди...— дейишиб, қани гапираверинг, дегандек Зокиржонга назар ташлашди.

Бундан жаҳли чиққан уста Мақсуд: «Мен сендақа ғоз юриш қиламан деб чумчуққа ўхшаб бути йиртилганлардан эмасман», — деди-ю, нима учун ўтинни шайтонтарозда тортиб сотганини ўзи тушунтириб бермоқчи эди, ўтирганлардан бири:

— Уста Мақсуд, ахир Зокиржон ҳам ўз фикрини айтсин-да, — деб ўртага илмоқ ташлади.

Аслида уста Мақсуд бундай хасис одам эмасди. Хасис деб бўлмасди. Бу масалада унинг ўз қарашини, фалсафасини бор эди. Қимматли кийим киймасди. Оддий нарсалардан кийим кийса ҳам доимо янгидек ярқираб турарди, доғ кўринмасди. Ниҳоятда нозиктабиат, озода одам эди. Кўчага чиққанда албатта гул кўтариб чиқарди. Кўзига яхши кўринган бирор одамга, умрингдан барака топ, яхши одам кўринасан, деб бериб кетарди. Уй-рўзғорда ҳам жуда тартибли эди. Кўшнилари дан нарсасўрашни ёмон кўрарди. Бирон нарсасўраб чиққан кўшника эса албатта ўз вақтида қайтаришни тайинлаб берарди.

Уста Мақсуд ўтинчи эмас, асли касби эгарчилик бўлиб, қулоч-қулоч келадиган қўчқор, эчки шоҳларини кўчамиздаги ариққа ташлаб қўярди. Булар ивиб юмшангандан кейин, эгар-жабдуқларга безакка ишлатарди. Кейинчалик от минадиганлар камайиб, отанинг ўзи ҳам кексайиб қолгандан кейин эгарчиликни қилмай

қўйди. Эгарга ишлатадиган ёғочларни боғ-боғ қилиб сота бошлади. Лекин сотишда ҳам Зокир ака айтмоқчи бўлгандек ҳеч ким қилмаган ишни қилган эди. Ўтинларни боғ-боғ қилиб боғлашдан олдин шайтонгарозда тортиб оларди-да, кейин боғларди. Сал оғирроқ келса, ўзининг эгарга ишлатадиган ўроқ рандасида шир этиб йўниб олиб, чиққан пайрахани сийлов қилиб беришга олиб қоларди. Буни кўрганлар, тарозга солмай, боғ-боғ қилиб қўяқолмайсизми, деса у — авваламбор, олувчилар буниси катта, буниси кичик, деб бошимни қотирмайди, танлаб вақт ўтказмайди. Бундан ташқари, уста Мақсуд унга каттасини, менга кичигини берибди, деб қарғаб юрмайди, — дея жавоб қиларди.

Устанинг ҳикояси қаттиқ кулгига сабаб бўлди. Лекин уста Мақсуд жиддий туриб:

— Фарлик айб, ўғирлик айб, ҳалол ишнинг нима айби бор. Хиёнатни катта-кичиги бўлмайди, ўзингга эҳтиёт бўл, қўшнингни ўғри тутма! — деди.

Уста Мақсуд бир танга сабаб бўлиб, қирқ йиллик оғайнисини билан юзкўрмас бўлиб кетгани ҳақидаги бир воқеани айтиб берди:

— Бир дўстим тўй қилмоқчи бўлди-ю, майиз олгани бирга бозорга тушдик. Нархини келишганимиздан кейин деҳқон ёнғоқ-жийдаларни сотишдан қўли бўшамагани учун, бўш тарозига олиб бориб, ўзларинг тортиб ола қолинглар, деди. Дўстим ўн килонинг ўрнига оғир-оғир қилиб ўн бир кило тортди. Аммо ҳақ беришга келганда ўн килога пул чиқарди. Хайрон бўлиб дўстимга, аввало оғир-оғир қилиб тортдинг, бунинг устига ўн бир килонинг ўрнига ўн килога пул бердинг. Нега бундай қилдинг, янглишмадингми? — десам: «Э, шунини ҳам ўйлаб ўтирибсанми, сотиб олибдими. Бир ёғи деҳқончилик, устига-устак ўзи кўргани йўқ-ку», деса бўладими. Шу-шу бўлди-ю, бу оғайнидан кўнглим қолди. Ҳатто хотинимни бепаранжи кўрсатмайдиган бўлдим. Гап бу ерда бир кило майиз ёки бир танга устида эмас, ўз виждони, бировнинг ҳақидан қўрқмаган одам бошқа жиноятни ҳам қила олади. Кичик нарсалардан каттаси келиб чиқади.

Мулла Зокирга тикилиб, сахийлик фақат бировга бериш эмас, бировнинг ҳаққини емаслик ҳам сахийликка киради, деди.

Уста Мақсуднинг ўзи ҳақидаги ҳазил-хузул бу гапларини жиддий тушуниб, куйиб-пишиб кетгани, ҳатто сенлар билан ўтирмасам қутуламанми, деб ўрнидан туриб кетишга ҳам келиб қолганини сезган Зокир паровоз унинг елкасига мулойимлик билан қўлини қўйиб:

— Қойилман сизга, Мақсуд ака, барака топинг. Гапимнинг ҳазили йўқ, ҳамма айтганларингиз ҳикмат,— деди уни юпатиб. — Лекин онангиз сиздақалардан ўн та тулмаган экан-да. Сиздек инсофли, тежамли одамларни айрим ташкилотларга, айниқса, қурилишларга биттадан бошлиқ қилиб қўйса борми, бунақанги исрофгарчиликлар бўлмасди. Сизку етим-есирнинг ҳаққи менга ўтмасин деб ўтинни ҳам тарозида тортиб сотасиз, ахир бошқалар-чи? Шундайлар борки, бутун бир иморатнинг масаллиғини ўғирлаб, на бандадан уялади, на худодан қўрқади.

Яқинда танишларимдан биттаси ўзига иморат қура бошлади. Орадан бир-икки ой ўтмай, ҳа-ҳув дегунча бетондан пойдеворни ҳам қўйди, пишиқ ғиштдан деворларни ҳам тиклади, ҳатто полларигача қоқиб олди. Лекин томини ёпишга келганда бир-икки йилга чўзилиб кетди. Шунчалик тез қўтарилган иморатнинг томини ёпиш нега бунчалик чўзилиб кетди деб сўрашса, у:

— Эй, оғайни, битта менинг уйимнинг томи эмас, бошқаларники ҳам ёпилмай қолди. Давлат бизнинг ёнимизда каттакон қурилиш бошлаган эди. Уларга бетон келганда мен ҳам иморатимнинг пойдеворини, уларга ғишт келганда мен ҳам уйимнинг деворини, улар полини қоққанда мен ҳам полимни қоқиб олган эдим. Мана энди улар неча йилдан бери томини ёпмайди. Улар ёпмаса, мен тунукани қаердан оламан, уларники ҳам, меники ҳам ёмғирда ивиб ётибди, — деган эди.

Бундай исрофгарчиликлар фақат қурилишларда бўлаётгани йўқ. Битта кўчани беш марталаб асфальт қилинади. Бунга қўшимча харажатни қаердан ундиришади, ақлинг етмайди. Ҳайрон қоладиган томони яна шундаки, исрофгарчиликни қилиб, устига-устига яна мукофот олишларини айтмайсизми? Мақсуд ака, бу феълингиз билан сиз буларни кўрсангиз ё юрагингиз қинидан чиқиб кетарди, ё ақлдан озардингиз...

Унинг гапларига энсаси қотгандек қулоқ солиб турган уста Мақсуд қичқирмоқчи бўлган хўроздек бўйнини чўзиб:

— Нега шундай бўляпти? — деди.

Кимдир қурилиш раҳбарларини бепарволикда айблади. Кимдир қоровулга, кимдир прорабга айб қўйди. Кимдир жиддий чора кўрилмаганига қонуннинг сабаб эканлигини айтди.

Уста Мақсуд буларнинг ҳеч қайсисининг фикрига қўшилмади. Тутақиб кетди:

— Қонунда нима айб! Қонун бўш эмас. Ўн беш йил қамокда ўтириш озгина муддатми? Қонун бўшмиш-а! Бир кун уйингда ёлғиз ўтириб кўр-чи, юрагинг ёрилиб кетай дейди, ўтиролмайсан. Бу талон-тарож, жиноятларнинг сабаби бошқа. Ҳаммаси ошна-оғайнигарчиликдан. Агарда сен айтгандек мен бошлиқ бўлиб қолгудек бўлсам, бу ишларни кўриб жинни ҳам бўлиб қолмасдим, юрагим ҳам ёрилмасди. Амалга чиққан кунимданоқ ошна-оғайнигарчиликка барҳам берардим, ҳа-ҳа! Ҳамма гап ошна-оғайнигарчиликда. Балонинг боши шунда.

Ҳар қандай қинғир иш қиладиган одам аввало ўзига суянчиқ топиб олади, кейин хиёнатга қўл уради. Ўғри ҳам ўғрилиқ қилишдан олдин қочадиган жойини мўлжаллаб кўяди.

Яқинда бир колхознинг раиси менинг давримда қариндош-уруғларим бирор нарсалик бўлиб қолсин деб, пахтачиликдан мутлақо хабари йўқ жиянини ўзининг колхозига бригадир қилиб қўйди. Машина борми, ўғитми, нима керак бўлса ҳаммасини шунга етказиб берди. Лекин пахта шунақа инжиқ нарсаки, унинг илмини билмасанг, фақат ер-сув бўлгани билан ундан юқори ҳосил олиnaverмайди, лекин бригададаги тажрибали пахтакорларнинг паноҳида қарабсизки, кузга келиб жиянининг бригадаси гектаридан 50 центнердан ҳосил кўтарди. Ҳалвони ҳоким ер, калтакни етим, деганларидек, ўроқда йўқ, машоқда йўқ жияни мукофот олиб, меҳнатни қилган пахта усталари бир ёқда қуп-қуруқ қолаверди.

Мана сенга ошна-оғайнигарчилик, мана сенга қонуннинг сушлашиш сабаби. Балки, сен, бошқаларнинг жони йўқмиди, прокурорга шикоят қилишмади-ми, дерсан? Шикоят қилишди. Лекин раиснинг ошна-оғайнилари ўртага тушиб, раис ҳурматли одам, бир хато ўтибди, шохи синиб қолмасин, битта одам муко-

фот олса олибди, давлатнинг мулки ўғирлангани йўқ-ку, деб илтимос орқали жиноятни ёпмоқчи бўлдилар. Аммо қонун билан чора кўрадиганлар эса бундайларга, қонунда нима дейилган бўлса шуни қиламиз, уни бузишга бизнинг ҳаққимиз йўқ, деб ҳукмини чиқараверганда эди, илтимос ҳам бўлмасди, қонуннинг қадри ҳам ошарди.

Баъзи бир сенга ўхшаганлар, ҳа битта одам мукофот олса, олибди-да, шунга ҳам ота гўри қозихонами, дейишлари мумкин. Гап бир одамнинг мукофот олишида эмас, кишининг меҳнатини тўғри тақдирлай билишда. Гап унинг зарарли оқибатида. Бу бошқаларнинг руҳига таъсир қилмайди дейсизми?! Қилади!

Уста Мақсуднинг гапларига ҳамма ичидан тан берган бўлса ҳам, аммо ўтирганлардан бири:

— Сизнинг айтишингизча, қариндош-уруғ, ошна-оғайнининг бошига мушкул тушганда қайишмаслик керак экан-да! — деган эди, бунга ҳам уста Мақсуд ўринли жавоб қайтарди:

— Биров хатони билмай қилади, биров билиб. Шундай маҳалда, унинг тўғри йўлга киришига ишониб, ёрдам бериш ўрнига ҳатто уни гижгжлайдиганлар ҳам топилади. Аммо ўзи коммунист бўла туриб хотинбозлик қилса, етти пуштига бисот қолдириш учун ўз қўли билан пора олса, шуҳрати учун яхшини ёмон, ёмонни яхши деб адолатсизлик қилса, бундайларни ёнини олиб бўладими? Фақат унинг ёнини эмас, уни ёқлаганларни ҳам жазолаш керак. Ошна-оғайнигарчиликни қадрлайдиган, бировга ачинишни биладиган одам, хатоликни кўрганда жон куйдириши керак. Ҳамма нарса оз-оздан, кичкинадан бошланади.

«Кичкина деманг бизни, кўтариб урамиз сизни», баъзан йўлини топган бир томчи каттакон тўғонларни ҳам ўпира олади. Менинг оғайнимга ўхшаб бир кило майизга хиёнат қилганлар, кўтаролса, бир қопни ҳам ўғирлашга одатланади.

* * *

Отам йигитлик чоғида май ичганми, ичмаганми, уни билмайман-у, аммо мен эсимни таниганимда оғзига олганини кўрган эмасман. Баъзи бир одамларнинг оғзидан «қиттак қилайлик» деган гапни эшитгудек бўлса:

— Тотган ҳам бир, ботмон ҳам бир. Янги туғилган бузоқни кўтаришни ҳар куни машқ қилган одам ҳўкизни ҳам кўтара олиши мумкин, — дерди.

Дунёда ўз ижодини бирданига дoston ёки роман ёзишдан бошлаган ёзувчи камдан-кам. Машқ шеърдан бошланади. Машқда гап кўп. Гуноҳ ҳам, савоб ҳам оздан бошланиб, одатга айланади.

Бир куни бир мўйсафиддан, сиз ҳам умрингизда велосипед минганмисиз, деб сўрашса, у одам:

— Уч-тўрт ёшли чоғимда ҳайдашни ўрганган эдим, энди эсимда борми-йўқми билмадим, қани миниб кўрай-чи, — деб велосипедга минибди-ю, худди қадим-гидек зипиллаб кетган экан.

Мана, ўрганишнинг оқибати. Ичкиликка ҳам оз-оз қилиб ўрганиб қолган одам, оғзига тегдими бўлди, ёшлигида велосипед минган чолдек зипиллатадиган бўлиб қолади.

Албатта, отам бу тариқа гапларни фақат ичкиликка нисбатан гапирмай, дарс тайёрлаш, кейинчалик шеър машқ қилган вақтларимда ҳам айтарди.

Отамнинг бу гапларига ҳеч ким эътироз билдирма-са ҳам, лекин холамнинг ўгли Суннатулло махсум ўзи маишат-улфатчиликни яхши кўргани учунми, баъзан ҳазил тариқасида отаси Асадулла Махсумнинг гапини айтиб эътироз билдириб:

— Ичган мастдан ичмаган маст ёмонроқ, — деб отамни гашига тегиб ўз фалсафасини айтарди. — Ичган маст бу — майхўрлар. Ичмаган маст эса, булар — ишқ-муҳаббатга мубтало бўлганлар. Яъни ошику маъшуклар, Навоийга ўхшаган шоирлар, сизларга ўхшаб китобу илмга берилган толиби илмлар.

Ичган мастдан ичмаган мастнинг ёмонлиги шундаки, ичган маст бугун ичса, эртага ўзига келади. Ҳушёр тортгандан кейин бирор гапни айтсанг, қулоғига киради. Аммо илм-маърифат, муҳаббат кайфи билан маст бўлганларни йўлдан қайтариш қийин. Уларнинг кўзларига на молу давлат, на тирикчилик кўринади. Ахир, Навоийлар бола-чақа ҳам қилмай дунёдан ўтиб кетди-ку!

Суннатулло махсумнинг сўзамоллигидан баъзилар завқ қилиб кулишса ҳам, ўзининг ичкилик ичишини пайпаслаб гапириши отамга хуш келмасди.

— Энди, махсум... Навоийлар сизни бу хизматла-

рингизни эшитмаган. Эшитганларида, албатта халқни ташвиши қолиб, шеър ёзиб ўтирмасдан сизга улфат бўларди-қўярди...

Суннатулло махсум умр бўйи савдо соҳасида ишла-са ҳам, аммо дунёнинг пасти-баландини биладиган, ҳар қандай улфатда суҳбат мавзуига муносиб сўз топа оладиган, ибратли ҳикоя ва шеърларни биладиган киши эди.

Отамнинг киноясига ҳам Мирза Муҳаммад Бобур-нинг:

*Ёз фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати,
Ишқ дарди, шеър баҳси, боданинг кайфияти.
Дўстларнинг суҳбатида не хуш ўлғай баҳси шеър.
То билингай ҳар бирининг кайфи бирлан ҳолати, —*

шеърини ўқиб жавоб қайтарди.

У бу шеърнинг мазмунини қай маънода тушунган, билмадим-ку, аммо бу шеърдаги фақат боданинг кай-фияти деган жойини олиб, дунёда на ишқ, на шеърни тушунмай ўтиб кетганлар ҳам бор.

Одамлар орасида савдо ходимларига нисбатан, улар ўз манфаатини ўйлайдиган, мол-давлат орттиришга ҳирс қўйган нафспараст кишилар, деган гаплар ҳам юради. Бир куни мен Суннатуллодан:

— Шуларни била туриб, нега сиз савдо соҳасига ишга кириб қолгансиз? — деб сўрасам, у:

— Нега сен шоир бўлмоқчисан? Бу ҳам ишқибоз-лик-да... — деди. — Сен шеърингни одамлар ўқиганидан завқ оласан, мен одамларни эҳтиёжларини қондиришдан... Сен уларга руҳий озуқ берасан, мен моддий томондан суяйман. Савдо ходими бўлганимдан фахрла-наман. Ҳамма ҳам савдо ходими ҳисобланавермайди. Сен тарихни яхши биласан. Қадимда қайси шаҳар та-раққий этиб, обод бўлган бўлса, бунинг сабабини та-рих китобларида савдо йўли ўтганлигида деб ўқитила-ди. Демак, савдо ходимининг қадами теккан жой обод бўлган, демак, савдо ходими маданият тарқатувчи киши. Савдо ходими — дунёнинг қай бурчида нималар бўляп-ти, нарх-наво, халқнинг аҳволи қалай, биладиган, тур-ли хил одамлар билан муомала қиладиган, ҳисоб-ки-тобдан хабардор, илмли ва дипломат одам. Бусиз хари-дорларнинг эҳтиёжини қондириб бўлмайди.

Ҳақиқатан ҳам унинг дўконида йўқ нарса бўлмасди, «анқонинг уруғигача» топиларди, бу ҳақда қизиқ бир воқеани айтиб берган эди:

— Сенга ўхшаб гапимга ишонмаганлардан иккитаси бир-бири билан гаров ўйнаб, мени синамоқчи бўлиб олдимга келиб қолди. Бу нарсадан борми девди, бор, дедим. Ундан борми девди, олдига олиб қўйдим. Бундан-чи, девди, қанча керак дедим, хуллас, нима сўраса муҳайё қилдим. Охири мени мот қилиш мақсадида, отнинг тезагидан борми деган эди, мен ҳам унга, ҳўлиданми, қуруғиданми, деб жавоб қайтардим. Дами ичига тушиб кетди.

Юқорида айтганларим, ҳовлимизда бўлган суҳбатлардан ўрни келиб эслаганларимнинг бир қисмигина холос. Бундай ўйлаб қарасам, бу кичик ҳовлига кимлар келиб-кетмагану кимлар ўтмаган.

Ҳовли!..

Киши ўз умрида яхши-ёмон воқеаларни ҳам, кийим-кечаклари, феъл-атворлари, касб-корлари бир-бирига мутлақо ўхшамаган, турли тоифа одамлару энг қизиқ-қизиқ гап-сўзларни ҳам шу ҳовлида эшитиб, шу ҳовлида кўрар экан. Елкасига хуржун ортган фолбин лўлилардан тортиб эркак-аёл тиланчиларгача шу ҳовли остонасида учратаркан, бири министр, бири кабобпаз, бири ҳали ҳам паранжи ёпиниб юрса, бири атеист, бири ҳали ҳам дўкон очиб, бешик қилиб сотувчи бўлса, бири қора кўзойнак тақиб, узун соч қўйган турли-туман қариндош-уруғларигача ҳаммасини ёшлигиндан шу ҳовлида кўрар экансан! Бу дунёнинг ташвишлари, тўй-томоша, тирикчиликнинг маслаҳатлари, қариндош-уруғ, оилада бўладиган жанжаллар, яхши-ёмон воқеалар... хуллас, ҳаммасини шу ҳовлида кўриб, шу ерда эшитар экансан, қулоқларинг шу ерда пишиб, шу ерда ақлинг шаклланар экан.

Уйимиздаги китобхонликлардан кейин отам мени ёнига ўтқизиб:

— Китоб ўқишнинг хосияти ва унинг қандай бўлишини бир оз бўлса ҳам энди тушунган бўлсанг керак. Китоб ўқиш баҳонаси билан дунё ва одамлар ҳақида қанча гаплар айтилди. Ҳа, китоб кишида янги фикр, ниятлар уйғотади. Ҳаёт тарзини ўзгартишга ёрдамлашади локин, Шайх Саъдий:

*«Ҳарчанд ўқибсан, билимдонсан,
Агар амал қилмадинг, нодонсан.
Устига китоб ортилган эшак
На олим ва на донодир бешак.
Бу миясиз қайдан топади хабар
Устида ўтинми ё китоб-дафтар?»*

Илмига амал қилмаган олим, машғала кўтарган кўрга ўхшайди, деганларидай, китоб ўқиб, уни ҳаётга татбиқ этмоғи ҳам керак, — деган эди.

Аммо мен эшитганларимни бирортасида на бир ҳикоя ва на шеърга арзирлик нарса тополмадим. Чунки мен ўша вақтларда шеърни кўкдаги милтиллаган юлдузларга тикилиш, шилдираган ариқларга қулоқ солиш, булбулларнинг сайроғию ранг-баранг гулларга маҳлиё бўлиш деб англардим. Ҳаётни билиш бошқа экану ижодкор бўлиш бошқа экан!

Кунлардан бир кун, тахминан 1934—1940 йиллар бўлса керак, Мирмуҳсиннинг уйига бордим. Бир ҳикоя ёзаётганининг устидан чиқдим. Лекин билмадим, нима хаёлда, ёки менинг ҳам номимни ҳикояга қўшиб хурсанд қилиш ниятидами, ишқилиб мендан ҳикоянинг бир ерига икки жумла бўлса ҳам ёзиб беришимни сўради. Икки жумла у ёқда турсин, қани энди бир оғиз сўз келса-чи! Ўйлайман, ҳеч нарса чиқмайди. Удалай олмадим дейишга ор қилдим. Ёзаётган одамдек хун бўлиб ўтиравердим. Бу аҳволимни сезган дўстларим, бўлди, қўя қол, ёзиб бўлдик, деб мени ташвишдан қутқаришди. Аммо ўзимнинг гўрлигимга ич-ичимдан эзилдим.

Проза ёзишдаги шу нўноқлигимни билганим учунми, бир куни Шухрат ҳам:

— Аризани уддалаб ёзсанг ҳам катта гап, прозани ўйлама, шеърингни ёзавер, — деган эди.

Мен булардан хафа бўлганим йўқ. Ўзимдан ўзим хи-жолат эдим. Булар мени ижод сирларини ахтаришга ундади.

Ғафур Ғулумнинг: «Ҳаётни ўрганиш, ундан ижод учун фойдалана билишнинг ўз сири бор», деган гапини ўйлай бошладим. Яна Ғафур Ғулумнинг олдига боришим керакми? Ёки илмим етмаётганмикин? Буларни ўзимча ҳал қилолмадим.

НУРДАН РАНГ АЖРАТУВЧИЛАР

- Шоир бўлиш қандай бахт, маза,
Ҳамма уни севиб, танийди.
— Шоир бўлиш жуда даҳмаза,
Ҳамма буни сезса, қанийди!

Афсуски, ҳамма ҳам буни бир хилда ҳис этавермайди. Каттами, кичикми, бир асарни ёзгунигча, баъзан еган-ичганигни ҳам билмай хаёл сурасан. Уйда ҳам, кўчада ҳам шу ҳақда ўйлайсан.

Тилни сўзлашга, каллани ўйлашга берган.

Фикр — каллада, мусаллас хумда етилади. Каллада пишитилмай айтилган гап бевақт очилган хумдан қуйилган мусалласдек бетаъсир.

Сени паришонхотир кўрган баъзилар, шоирнинг илҳоми келибди, деса, бошқа бировлари, ўнта етимчанг борми, мунча хаёл сурасан дейди. Баъзан энг яқинларинг ҳам буни ҳис қилмайди.

Эрталабдан хаёл суриб, сочимни пўппайтириб ўтирганимга қараб ичи пишиб кетган онам:

— «Кулни хаёл ўлдирад...» мунча хаёл сурасан, «ўйчи ўй ўйлагунча, таваккалчи иш битирар», деганлар. Ўқийдиган, ёзадиган ишинг бўлмаса, бекор ўтирмай, опанг-никига бориб кела қолмайсанми, — деб, хаёл суришимни бекорчиликдан деб тушунарни.

Онамнинг ранжиганини кўрган отам:

— Ўзингни бекор койитма, хотин, гапирганигни фойдаси йўқ, ҳозир ўзинг айтганигдек, хаёл чангалидан икки одамни қутқариб бўлмайди, бир қулни, бир шоирликка берилганларни. Энди ўғлингдан гина йўқ. Ёшлигидан бунга дуо кетган. Ахир туғилган кунда Карим қори домла бунга шеър бағишлаб ёзиб, танглайини майиз биланмас, шеър билан кўтарган.

Биродаримга берибди тозадин жон,

Умри азизига берсин омон.

Тарихи таваллуди номи жуз ўлиб,

Дедим — камолига етсин Шукруллохон.

(Бу байтдаги айрим сўзларнинг ҳарфларини абжад ҳисоби билан сонга айлантирилиб чиқилса, менинг туғилган йилим келиб чиқади). Бунинг устига бешигини ҳам ўзинг шеър айтиб тебратгансан. Биринчи синф-

га қадам қўйганида ҳам муаллими Муродхон худди буни шоир бўлишини олдиндан ният қилгандай:

*Келди мактабга бугун қори Шукур,
Кўп дуо айланг, худо берсин умр, —*

деган шеърни ёзиб, қўлига тутқазиб юборган эди. Буларни руҳий одамлар дейилади. Булар руҳни топмоқчи бўлади. Бу — нурдан ранг қидиргандай қийин. Ҳа, ўйла-маса бўлмайди...

Бир куни Амир Темур нима сабаб бўлибди-ю, хаёлига дунё қойил қоладиган бир мадрасани тез муддатда қуриб битиришни ният қилибди. Моҳир меъморни чақириб, ўша кунёқ иш бошлатмоқчи бўлибди. Аммо меъмор бундай бинони тез муддатда қилиб бўлмаслигини қанча айтса ҳам Амир кўнмапти. Ноилож қолган меъмор мадрасанинг заминини тайёрлаб, пойдеворини ўйдириб, бир кечада ғойиб бўлиб кетибди. Ер-кўкни қидириб топишолмабди. Орадан икки йил ўтгач, ҳалиги уста Темурнинг олдига кириб келибди-да, дарғазаб Темурга:

— Шаҳаншоҳ, сиз истаган муддатда бу бинони қуриб битказишим мумкин эди. Аммо мадраса тез битгани, минг гўзал бўлгани билан умри узоққа бормасди. Ўйланмай қилинган ишнинг охири вой. Сиз айтган бинони қурмоқ учун ўйлашликка фурсат керак эди. Мен икки йил кўринмай кетган давримда шу ҳақда ўйладим. Қанча-қанча юртлардаги қасри олийларни кўриб келдим. Ҳам боқий, ҳам гўзал бўлиши режаларини туздим. Мен бир бино яратмоқчиманки, унинг тепасида фақат осмон бўлади. Осмон халақит бермаса, уни яна ҳам баландроқ кўтаришим мумкин бўларди,— деб жавоб қилганини отам ҳикоя қилиб берган эди.

Хўл хазон ёқилган ўчоқнинг дудбуронидан кўз ачитувчи тутун чиқади. Қозон қайнамайди...

Хуллас, ёзувчилар ҳақида ҳаммадан ҳар хил гапларни эшитардим. Баъзи бирлар ёзувчиликни тайёр лойни қолипга қуйишдек осон деб ўйлайдилар. Лекин битта лойдан биров сопол, биров чинни ясайди. Дангасага иш буюрсанг, отангдан яхши насиҳат беради, деганларидек, асар ёзишнинг машаққатини ҳис қилмаган баъзилар, ёзувчилар ичмаса, илҳоми келмайди, қиттай отиб олса иши юришиб кетади, деб ёзувчиларни майхўр қилиб қўядилар.

Агарда ичкилик ичиш билан ҳамма ёзувчи бўлиб кетадиган бўлганда, унда ҳар ойда икки мартадан ҳуш-ёрхонада ётиб чиқадиганлар шоир бўлиши керак эди.

Кимдир шоир бўлиш учун ёшликдан эртақ тинглаш керак, дейди. Агарда бу гап тўғри бўлса, у маҳалла эртақ эшитганлармас, аввало эртақ айтганларнинг ўзлари шоир бўлишлари керак эди. Лекин юзлаб эртақларни ёд билишларига қарамай, онам ҳам, бувим ҳам шоир бўлиб кетганлари йўқ. Икки йўл шеър ёзиш қўлларидан келган эмас.

Баъзи бирлар, яхши асар ёзиш учун кеча-кундуз тинмай меҳнат қилиш керак, дейдилар. Бу ҳам бир ёқламали гап. Ахир неча юз бет келадиган асарни кеча-кундуз ухламай, кўз нурини тўкиб қўлда ёзиб чиқишнинг ўзи ҳам меҳнатга кирмайдими?

Тайёр бир варақ нарсани кўчириб беришга, пул олишига қарамай, баъзан машинисткалар ҳам эринади.

Баъзан олий маълумотли кишилар ўз таржимаи ҳолларини бир вараққина ёзиб беришга оғир синадилар.

Баъзилар, яхши асар ёзиш учун меҳнат қилишнинг ўзигина кифоя қилмайди, бунинг учун ҳаётни чуқур ўрганиш керак, дейишади. Хўш, ёзувчилар ҳамма одамлардан ажралган ҳолда тарки дунё қилиб, чилла ўтириб яшамайди-ку!

Менинг бир қариндошим бор. Илми бўлса жуда етарли. Ҳаётнинг аччиқ-чучугини эса ўн-ўн беш одамга етадиган даражада тотиган. Ўз бошидан кечирганларни кимгадир гапириб берса, бундай қизиқ нарсаларни гапириб юрмай, роман қилиш керак, деб маслаҳат берибди. Ёзса, хат-саводи бор, илми бўлса етарли. Кўпчиликнинг ундови сабабчи бўлиб, бечора қариндошим роман ёзишга киришиб кетди. Бир неча йил кеча-кундуз ишлади. Уни асар ҳолига келтиргунча ҳамма орзу-ҳавасдан кечди. Ўқитувчиликни ҳам ташлаб, кичкинагина ердан чиққан ҳосилига қанот қилиб яшади. Уйига ҳар борганимда менга ҳам айрим парчаларни ўқиб берарди. Лекин, очигини айтсам, айтган гаплари тўғри, ҳаётий гаплар бўлса ҳам, худди «қуруқ ўтин қуруқ бўлар» дегандек мени қизиқтирмасди. Билмадим, хотинига ҳам бу асарини ҳадеб ўқий берган бўлса, эшитиш жонига текканми ёки тирикчилик издан чиқиши сабаб бўлибми, хуллас, хотин ҳам уйдан чиқиб кетиб қолди. Битта

роман битгунча касб-кордан ҳам, хотиндан ҳам ажралди. Аммо у қайта-қайта ишлашдан чарчамади. Лекин оқибат шу бўлдики, шунча жафо чекиб ёзилган роман китоб ҳолда босилиб чиқмади. Босилган парчалари ҳам ҳеч кимда қизиқиш уйғотмади.

Ахир унда илм ҳам бор эди, ўнта одамча меҳнат ҳам қилди. Хўш, унинг муваффақиятсизлигининг сабаби нимада?

Бир куни бир уста сувоқ қилаётган шогирдига:

— Андавани ҳадеб бир жойда айлантираверма! — деса:

— Уста, силлиқ бўлсин деяпман-да, — дебди.

— Андавани бир жойда айлантираверганинг билан силлиқ бўлмайди, аксинча сув очиб, ташлаб юборади.

Бир куни бир одам боғидаги тўнкаларни ёрдириш учун бозордан иккита саржинчини олиб чиқибди. Иши битиб, ҳақ тўлашга келганда, қора терга тушиб, қучоқ сиғмас тўнкаларни ёрганига бир танга, ҳеч қандай иш қилмай, ёнида қўлини қовуштириб турганга беш танга берибди. Буни кўрганлардан бири ҳайрон бўлиб, ҳамма меҳнатни қилганга кам ҳақ бериб, қўлини қовуштириб турганга кўп бердингиз, янглишмадингизми, деб сўрашса, деҳқон:

— Агарда бу болтани қаерга солишни, понани қаерга қоқишни кўрсатиб бермаганда, буни ўзи бир ойда ҳам бу ишни қилолмасди, ё болта синарди, ё бошини ёрарди, — деган экан...

Институтда ўқиб юрган чоғларимда адабиёт ўқитувчи профессор Ҳамид Сулаймон, ёзувчи бўлиш учун кундалик дафтар тутиш албатта шарт, дерди. Биринчидан, ҳар куни қалам-қоғоз олиб, ёзишга ўтирасан. Бу фикрларни силлиқ ифода қилиш учун машқ бўлади. Иккинчидан, ҳаётдаги воқеаларга, одамларнинг гапларига эътибор билан қарашга одатланасан. Учинчидан, жуда ёзувчи бўлмай қолганингда ҳам кундалик дафтарингда йиғилган нарсаларнинг ўзи бир китоб бўлиб қолиши мумкин.

Домланинг гапи сабаб бўлиб, кундалик тутдим. Лекин менинг ишқим шеърда бўлгани учун уни ҳам ёлчи-тиб қилолмадим, чала-ярим қолиб кетди. Лекин яқинда ўша кундаликнинг айрим варақлари тасодифан қўлимга тушиб қолди.

Мени Йўлдош сичқон деган бир танишим бор. Кунлардан бир кун соқолим вақтида олинмай, паришонроқ кетаётганимни кўриб:

— Шукруллохон, дейман, сиз ҳам Маҳмуд тарашага ўхшаб нуқул қуюшқонни ўйлайсизми, дейман, — деб ҳазиллашиб кулиб қўйди.

Қуюшқон дегани эгар тушиб кетмаслиги учун иш ҳайвонларининг думининг тагидан ўтказиб, эгарга боғлаб қўйиладиган чарм тасма ёки чилвирга айтилади.

Аммо Йўлдош бу гапни қай маънода, нимага нисбатан айтганини аввалига тушунмадим. Кейинчалик билсам, бунинг бошқа маъноси бор экан.

Умуман, халқимиз орасида бирор фикрни тушунтирмоқчи бўлинса, узундан-узоқ ҳикоялар ёки саргузаштларнинг тафсилотлари гапириб ўтирилмай, қиссадан ҳисса деганларидек, каттакон воқеаларнинг хулосасини лўнда қилиб, икки оғиз сўз билан айтиб қўя қоладилар. Масалан, бировга фойдаси тегмайдиган, фойдаси текканда ҳам бирни ўн қилиб оладиган, бировнинг иши учун ёзда қўли совуқ ейдиган тамагир одамлар ҳақида гап кетса, у ундай, бу бундай деб гапни чўзиб ўтирмасдан, қисқа қилиб:

— Тухум қилмайдиган товуққа дон бермайдиган хилдан, — деб қўя қолинади.

Баъзи одамлар бор, минг яхшилик қилгани билан миннатдор бўлиш у ёқда турсин, ўзини катта кўрсатиш учун баланддан келиб, сени камситмоқчи ҳам бўлади. Бундайларга нисбатан:

— Кўй қилсанг, арқонини қилмабди, дейдиганлардан, деб гапиришади.

Шунга ўхшаш Йўлдош сичқоннинг ҳам «қуюшқонни ўйлайсизми» деган гапининг тагида бутун бир воқеа бор экан.

Саратон кунларидан бирида маҳалламдаги танишларим Мирза сарик, Йўлдош сичқон, Аҳмад қора, яна кимлардир анҳор ёқасидаги толлар соясига шолча ташлаб гурунглашиб ўтиришарди. Ўртада дастурхон. Бир чеккадаги қўлда ясалган гувала ўчоқда қайнатма шўрва. Жамбил, райҳоннинг иси етти маҳалла наридани д-

моққа урилади. Олим қовоқнинг ўзи бу ерда кўринмас ҳам, қулоғига попук тақилган дутори толга осиглиқ турарди.

Олим қовоқ асли машшоқ бўлмаса ҳам, дуторга ишқибоз эди. Бўш вақтларида эрмаги дутор бўларди. Улфат топилмаган чоғларида курсисини ариқ бўйига кўйиб, паранжи ёпиниб ўтган хотин-халажларнинг орқасидан:

*Ўттизинчи йилгача
Ҳеч бир қолмас паранжи-ё... —*

деб тегажаклик қилиб, дутор чертиб ашула айтарди.

Олим қовоқнинг тегажаклик қилиб айтган ашуласи ёки чертмагини эшитган баъзи бир аёллар қадамини тезлатиб, йўрғалаб қолса, баъзи бир аёллар ҳаё билан унинг олдидан кесиб ўтишни ўзига эп билмай, орқасига қайтиб, кўча айланиб ўтишарди.

Бугун бир ёқда дутор, бир ёқда тишга босадиган насиба бўлгандан кейин буларнинг йиғилишдан мақсади маълум эди.

Шу кеча-кундузда ишларим жуда кўп бўлиб, тонг отгунча ўтириб чарчаганим учун улар билан узоқ ўтиришга ҳам раъйим йўқроқ эди. Айниқса, Мирза сариқ кўшилган улфатдан тезда қочиб, қутулиб чиқиш осон бўлмайди. Қизиқ-қизиқ ҳикоялар айтишга жуда уста эди. Бир гапга тушганда чакаги тинмасди. Шунинг учун унга «икки ёқлик пластинка» деган лақаб кўйилган эди. Шунинг учун салом-аликни насия қилиб кетишни мўлжаллаган эдим, Мирза сариқ:

— Шукруллохон, бир пиёла доғ сувимиз бор, эрталабки муштдан қайтма, деган, — деб чақириб қолди-ю, бормай иложим қолмади.

Одат бўйича ҳол-аҳвол сўрашиб, бир дона ушоқ бўлса ҳам оғзимга солиб, фотиҳа ўқиб турмоқчи эдим, шошганимни билган Мирза сариқ:

— Раҳмат сизга, Шукруллохон, битта ушоқ бўлса ҳам тотиб кўрдингизми, бўлди. Гап бу ерда ейиш-ичишда эмас, кишининг сўзини ерда қолдирмасликда, ҳурматда. Йигитнинг сўзи ерда қолгунча, ҳўкизнинг боши узилсин. Ота-боболаримиз, «эрталабки муштдан қайтма», деб бекорга айтмаган. Бунинг маъносини биласизми? Шоирсиз. Эшитиб қўйинг, — деди.

Кетишни иложи бўлмай қайта ўтирдим.

— Бир бойнинг ўн беш кунлик ойдек етилган ёшгина хотини бўларкан. Нима бўлибди-ю, шайтон йўлдан уриб, ўша хотин бойнинг келишган, бурнига чертсанг ёриламандек турган хизматкорига ошику маъшуқ бўлиб қолибди. Йигитни ўзига оғдириш учун хўп уринибди. Ўзингиз биласиз, қишлоқ йигитлари содда, ҳалол бўлади. Бойнинг хотинига яқинлашиш у ёқда турсин, уни кўрганда худди кийикдек ҳуркиб, ҳар хил мулоҳазалар билан шайтон йўлдан урмасин, деб қочадиган бўлиб қолибди. Йигитдан бир иш чиқишига кўзи етмаган ҳалиги ёш жувон, худди ўзи истаган тайёр овқатни еёлмай кўнгли суст кетиб азобланган бемордек, бу йигитнинг ишқида куйиб-ёнганимдан кўра, кўрмаям, куймаям, деб уни ҳайдатиш ниятида бой отага кўзёши қилиб:

— Бу йигит ўлгурни йўқотмасангиз, менга қараши хунук, — деб тухмат қилибди.

— Тузимни ичиб, тузлуғимга туфладими, — деб газабга келган бой ота боғидаги шиннипазларга, — эртага азонда бир одамни юбораман, эшиқдан кириб бориши билан қайнаб турган шинни қозонга босасизлар, — деб тайинлаб, йигитни эртасига азонлаб боққа жўнатибди.

Йигит сават кўтариб, гира-ширада боққа жўнабди. Унинг кетидан бойнинг хотини ҳам отланиб, шу пайтда кўнглини топарман деган умидда изма-из йўлга тушибди. Лекин йигит боққа етмасдан, уни эрталаб чойхонада нонушта қилиб ўтирган оғайнилари: «Эрталабки муштдан қайтма, насибангни тотиб кет», деб чақириб қолишибди. Шу сабаб йигит бир оз ўтириб қолибди. Бундан беҳабар ишқ-муҳаббат савдосига гирифтор бўлиб, кўзи кўр бўлган жувон ҳовлиққанча боққа югуриб кетаверибди. Боғнинг эшигидан кириши билан, бой отанинг тайинлаган одами шу бўлса керак деб, шиннипазлар шартта кўтариб, шинни қайнаб турган қозонга хотинни босиб қўя қолишибди. Йигит бўлса боғдан узумни олиб, ҳеч нима кўрмагандек бойнинг олдига қайтиб келган экан.

Бунинг бир маъноси шуки, бировга чоҳ қазисанг, ўзинг тушасан дегани бўлса, иккинчиси, одамни хурмат қилсанг, бало кўрмайсан, дегани бўлади.

Унинг гапларини Йўлдош сичқон тасдиқлаб:

— Шукруллохон, бу дунёнинг иши битган эмас, сиз ҳам ҳадеб шошаверманг, вақти-вақтида бизлар би-

лан отамлашиб туринг, ёки сиз ҳам Маҳмуд тарашага ўхшаб нукул қуюшқонни ўйлайсизми?

Бу гапнинг маъносига тушунмадим. Лекин ўтирганларнинг ҳаммаси қотиб-қотиб қулишди. Шунда Йўлдош сичқон унинг маъносини айтиб берди:

— Маҳмуд тараша деган бўларди. У ҳам сизга ўхшаган... жинни десам кўнглингизга келар-у, сизга ўхшаган нозик, жир битмаганлардан эди. Бир куни ошна-оғайнилари шунга ҳам жир битиб, бир семириб келсин деб қовун сайлига олиб кетишибди. Еганлари қовун-тарвуз, бедана палов, чайланинг тоза ҳавоси. Қарабсизки, уч-тўрт куннинг ичида рангига қон югуриб, жир битиб қолибди. Шу орада бозор-ўчар қилиб, бола-чақадан хабар олай деб шаҳарга тушиб кетган улфатлардан бири қайтиб чиқибди. Ундан, маҳаллада нима гаплар, тинчликми, деб сўрашса:

— Ҳаммаёқ жойида-ю, лекин битта жуда хунук иш бўлибди. Бечора Али аравақашнинг биттаю битта кунига яраб турган эшагининг думини кимдир қирқиб кетибди, — деса бўладими!

Бу ҳазил учун айтилган гап эди. Кулдик қўйдик. Бу гап ўша кунёқ эсимиздан чиқиб ҳам кетди. Лекин буни эшитган Маҳмуд, нукул уф тортиб, хаёл суриб, овқат ҳам емай қўйди. Бир-икки куннинг ичида озиб-тўзиб, яна аслига қайтиб қолди. Шунда улфатлар:

— Ҳо Маҳмуд, яна сенга нима бало бўлди, нимани ташвишини қилиб қолдинг? — деб сўрашса:

— Э, ахир ўйламайсизларми, Али бечорани кунига яраб турган биттаю битта эшагини думини қирқиб кетишган бўлса, энди қуюшқонни қаердан ўтказди. Эгари тушиб кетаверса, тирикчилик қилолмайди-ку!

Озиб-тўзиб кетганининг сабаби мана шу эди. У-ку, қуюшқонни ўйлаган экан, сиз нимани ўйлайсиз, Шукруллохон? Бола-чақадан тиниб-тинчигансиз, пул бўлса етарли, шуҳратда бўлса бировдан кам эмассиз, ёки Маҳмуд тарашадек қуюшқонни ўйлайсизми, — деган эди, Аҳмад қора:

— Қизиқ гапларни гапирасан-да, ахир булар ўйла-маса, пул бир ёқда ҳалиги... Шуҳрат ўзидан-ўзи келадими, — деб менга учирлиқ қилиб қолди. Бир оз ранжиганимни сезган Мирза сариқ:

— Шоирларни биласизлар-ку, сен айтгандай булар мол-давлатни унчалик ўйламайди, чунки булар ҳали-

ги... — нимадир демоқчи эди-ю, ammo қаттиқ ботмасин мулоҳазаси билан, — Мажнун-дарвеш бўлишди,— деди.

Хуллас, ўша кун ёзувчилар ҳақида ҳар хил фикрлар айтиб ўтилди. Кўпни оғзига элак тутиб бўлмас, деганларидек, нима ҳам дейсан. Ammo баъзилар ўйлаганларидек, ёзувчилик қилишдан мақсад ном чиқариш, шуҳрат орттириш бўладиган бўлса, ёзувчилик қилмасдан ҳам унга эришишнинг йўллари йўқ эмас. Ёзувчилар орасида шундай бақувват, соғломлари борки, боксёрлик қилиб ҳам жаҳонга машҳур бўлиб кетиши мумкин эди.

Агар ёзувчиликдан мақсад шону шуҳрат орттириш бўладиган бўлса, ахир ёзувчини ҳам бир пиво сотувчича фаҳми йўқ эмас. Бир кружка пивони кўпиртириб қуйишга катта илм, ҳунар зарур бўлмаса керак!

Кунлардан бир куни мен бир тўйда бўлдим. Бир ёш йигит «Онам дерман» деган ашулани айтиб қолди. Айниқса, буни эшитган қари-қартанглар кўзларига ёш олиб, чаккасига даста-даста пул қистиришди. Ammo менинг энсам қотиб, на пул қистирдим ва на чапак чалдим. Мен донг қотиб ўтирганимни сезган ёнимдаги шўхроқ йигитлардан бири, «қизим сенга айтаман, келиним сен эшит» қабилида ёнидаги шеригига:

— Ҳай, шоир ака, сизда ҳам завқ деган нарсдан борми? Ёки қулоғдан худо берганми? — дегандек учирик қилиб қўйди. Лекин мен билиб-билмасликка солиб қўя қолдим. Чунки менинг хаёлим бошқа нарса билан банд эди. Бу боланинг ашуласига эмас, ўзига гижиним келиб ўтирган эдим. Чунки бу йигитнинг қилаётган бутун хатти-ҳаракати айтаётган ашуласининг маъносига бутунлай терс эди. У «Онам дерман» деб ашула айтарди-ю, ammo тонг отгунча кўча остонасида бунинг йўлларига кўз тикиб «Болам дерман» деб қон йиғлаб ўтирган онасининг дарду аламларини унутган эди.

«Онам дерман» ашуласидан кейин Навоийнинг «Ўлмасин» газалига ёзилган:

*Ёр васлига қувондим, қувди қўйидин мени,
Эй Навоий, ҳеч киши давлатқа мағрур ўлмасун... —*

ашуласини айтди. Тилида шу ашулани айта туриб, ўзи эса қандай бўлса ҳам кўпроқ пул ишлаш, бир нарса орттиришни ўйларди. Ашула айтаётган бу йигитга қараб менинг хаёлимдан:

Онани қанчалик мадҳ этсак ҳам кам,
 Арзийди куйласак қўймасдан тилдан.
 Аммо баъзилар бор қўшиқ қилса ҳам,
 Афсуски, қадрини ҳис қилмас дилдан.
 Ёш йигит куйларди «Онам дерман» деб,
 Май ичиб, улфатда, ярим кечада.
 Она-чи, қон ютиб, болам дерман, деб,
 Фарзандин изларди ярим кечада.
 Тун саҳарга оғар, кўкнинг юлдузи
 Бир-бир кўзин юмар, жимжит ҳаммаёқ.
 Фақатгина она юммасди кўзин,
 Тонггача ўчмади уйда чироқ.
 Шу тун ёпилмади кўча эшиги,
 Ўғлин ваҳимасида чекар эди оҳ,
 Ухламай тебратиб фарзанд бешигин,
 Озмиди тушгани сочларига оқ!
 Она азиз зот деб куйларди йигит,
 Аммо билмас эди унинг қимматин.
 Доғи ҳижронида солмасди ажин —
 Заррача билганда она ҳурматин.
 Она қадрин билган — элнинг олдида
 Ерга қаратурми онанинг юзин!
 Она қадрин билган — ҳар тун, ҳар ерда
 Ўйлармиди фақат шодлигин ўзин!
 Йўқ-йўқ! Асл фарзанд она номини
 Шуҳрат, нафси учун қилмайди қурбон.
 Ундан ҳазар қилинг! Жигилдонига
 Улар ўз онасини алишган инсон.
 Она қадри нима, билмоқчи бўлсанг,
 Шуҳрат деб, кайф билан куйлашни унут!
 Оқ ароқни эмас, оқ сочин ўйла,
 Қадаҳмас, онангни ўз кафтингда тут.

Мен бўлганим ўша тўйда ашулаю рақс азонгача
 авжга чиқди. Бир вақт ўртага сочлари ўсган, ортиқча
 ясан-тусан қилмай, оддийгина кийинган бир ёш шоир
 чиқиб, муҳаббат ҳақида шеър ўқий бошлади. Шеъри
 анчагина таъсирли эди. Эҳтирос билан ўқиди. Шоир
 шеърни ўқиб тамом қилмасиданоқ тўйдагиларнинг баъ-
 зи бирлари бояги артист — отарчига ўхшатибми ёки
 шеъридан таъсирланибми, унинг чаккасига пул қис-
 тира бошлашди. Ёш шоир шеъри бўлиниб қолмаслиги
 учун икки қўли билан бундай қилманглар, ишорасини

қилишига қарамай, қўйни-қўнжига, чўнтақларига 5 сўмлик, 10 сўмлик пулларни қистира беришди. Шоир шеърини ўқиб бўлди. Одамлар чапак чалишди. Яна талаб қилишган эди, шунда йигит:

— Ким пул берган бўлса қайтиб олсин! Менга бундай қилманглар, мен шеър ўқиганимга ҳақ олмайман,— деб бир сиқим пулни дастурхонга қўйди. Ҳеч ким келиб пулни олмади, аммо бояги ашулачи йигит қизиқчилик билан ҳаммасини йиғиштириб олди.

Бу аҳволни кўрган тўйдагилардан баъзи бирлари пулни олмаган шоирга қараб:

— Шоирлар қизиқ халқ-да, ҳақиқий дарвеш бўлишади. Тайёр пулни олмаганини кўрмайсанми?

— Ҳозир ишқ ҳақида ўқиган шеърини эшитдингми? Муҳаббат жигар-бағридан ургандан кейин-чи, ошиқларнинг кўзига ҳеч нарса кўринмайди. Мажнунлар бекорга дашту саҳроларга бош олиб кетганмас.

— Шоирларга тирикчилик керак эмасми?

— Яқинда менинг укамнинг шапалоқдек келадиган шеъри газетада босилиб чиқди. Ўн-ўн беш кундан бери ўтиргани жой тополмай, учиб-қўниб юрипти. На боғнинг ишига қарайди, на уйланиш эсига келади. Ейишичишида ҳам ҳаловат йўқ. Эртадан-кечгача китоб титиб, ёзгани ёзган. Қариндош-уруғларимизнинг орасида амалдор одамлар бор, сен ҳам шуларнинг ёнига кириб, пул топадиган обрўлироқ ишни қилсанг-чи, десам, қани қулоғига кирса! Шоирларга тушуниш қийин.

— Ҳақиқатан ҳам шоирлар қизиқ бўлишади.

— Бир кун шоир Машрабни хон ҳузурига чақириб:

«Сенга нима керак бўлса, тила тилагингни, ҳеч нарсани аямайман», деса, Машраб нима депти денг: «Қиладиган шафқатингизни бечора халққа қилинг, шулар оч қолмаса бўлгани. Менга ҳеч нарса керакмас», дебди. Бунинг устига хоннинг ёнида дабдабали кийиниб ўтирган қозига қараб: «Бошингиздаги саллани менга беринг, уни йиртиб, ярмидан иштон, ярмидан қўйлак қиламан», дебди. Сенга ўхшаганлар бўлса, пайти келди деб хонни шиларди, — деб ҳазиллашди.

— Навоийни айтмайсанми. Ҳусайн Бойқародек амир билан талашиб, битта шеъри учун вазирлик амалидан кечиб кетган. Шоирларга тушуниш қийин экан!

— Агар шоирлик бу хотинларга муҳаббат десанг,

ахир Машрабни шеърлари учун хон бўйнидаги асаб томирларидан бирига қизиган жез босиб, уни эркакликдан маҳрум қилганда ҳам шеър ёзишдан қайтмади-ку. Бунга нима дейсан? — Шоирлик юракда бўлади!

Беш қўл баробар эмас экан. Ўша вақтда ҳам, ҳозир ҳам шоирларнинг ичида мукофотга қизиқадиганлари бўлган. Лекин яхши китоб ёзиб мукофот олса, қандини урсин.

*Баъзи кунлар бўлди, шеър битмадим,
Баъзилар дедилар буни инқироз.
Гоҳида тўлқинлар бўлар экан жим,
Денгиз қуриди деб қилманг эътироз.*

*Баъзан шеър билан ёна олмадим,
Бирдан сўндим, аммо ўчмадим бутун.
Нега алангага айланолмадим?
Нега бўлиб қолдим бурқсиган тутун?*

*Гоҳ, гурлаб келганда шеър бўрони
Кўкка чирмашмасдим, аммо алангам
Базму роҳатларнинг шовқин-сурони
Шеъримга буркалиб сўндирди бир дам.*

*Баъзан шону шуҳрат, мақтов лаззати
Хаёлимни қуршаб қилар экан қул.
Алангамас, сўнги шеърий қўргача
Назаримда бўлди босган каби қул.*

*Баъзан нимадандир қилганим тама,
Фикримга ненидир солган шарпаси.
Ёки мафтун қилган, амал, мартаба,
Майда орзулар - у бўлар ҳаммаси.*

*Хазон каби ёниб бўлмас экан қул,
Ҳақиқий шеърнинг ёниши мушкул!*

Баъзилар айтгандек, тўғри, шоирлик ҳам ошиқлик. Муҳаббатсиз қалбдан шеър чиқмайди. Шоирлик бу — улкан дард. Унинг хаёлига на молу давлат, на шуҳрат қозониш келади. Аммо ошику беқарор мажнунлардан шоирларнинг битта фарқи бор, ошиқларнинг дарди — ёр васлига етмоқ. Аммо шоирларнинг дарди ҳам, қувончи беадад. Унинг севганлари ҳам, севмаганлари ҳам беҳисоб. Одамларнинг дарди унинг ҳам дарди, одамларнинг қувончи унинг ҳам қувончи. Бу умрининг

охиригача тугамайди. Унинг иш соати ҳам, режалари ҳам чексиз.

Умуман, қандай қилиб ёзувчи бўлиш мумкин, ёки шоирлар қандай одамлар бўладилар, бу тўғрида одамлардан ҳар хил фикрларни эшитиш мумин, мана шулардан биттаси:

— Шоирлар қиттак қилмаса, илҳоми келмайди.

— Бу жуда ҳам тўғри эмас. Агар фақат ичиш билан одам шоир бўлганда Раим пиёниста шоир бўлиб кетарди, шоир куйманчиқ, дардли одам бўлиши керак.

— Агар бировларни ташвишини ўйлаш билан шоир бўладиган бўлса, унда Маҳмуд тараша шоир бўлиши керак эди. Ахир у қуюшқонгача ўйлайди.

— Маҳмуд тарашада ўйлаш бору илм йўқ, шоир бўлиш учун илм ҳам керак-да!

— Илм билан шоир бўлиш мумкин бўлса, унда маҳалламизни домласи бўлиши керак эди.

— Шоирлик учун илмнинг ўзи ҳам камлик қилади, жаҳонгашта, дунёни кезган одам бўлиши керак. Домла китоб ўқиганлари билан масчитдан нарини кўрмаганлар.

— Дунёни кезиш билан шоир бўлиш мумкин бўлса, унда Али проводник шоир бўлиши керак эди, чунки бутун мамлакатни кезиб чиққан.

Ҳи-хо! Ҳа! Кулгининг кети узилмасди. Аммо шоирлар ҳақидаги бу гаплар ҳаммаси мен учун кутилмаган гаплар эди.

Бу гаплар гарчанд ҳазил бўлса ҳам, уларда бир қадар жон бор. Аммо Тоживой нишолдачининг айтган гапи анча ибратли эди:

— Шоирлик бу — нишолдага ўхшайди. Нишолда қилиш учун аввало тухумнинг оқини мис қозонга солиб, чилчўп билан роса чилпийсан. Бунинг ўзи билан ҳам нишолда бўлмайди. Унга етмак қуясан, тўртта тухум бир қозон кўпик бўлади. (Шоирлар ҳам баъзан ўзидан кўшиб кўпиртирмаса бўлмайди). Ундан кейин устига тобига келган қиёмни қуйиб, яна чилпийсан. Чилпишдан эринсанг, бирпасда етмаги пастга чўкиб, кўпиги тепага чиқиб бемаза бўлади-қўяди.

Шунга ўхшаш шоирлар учун илм ҳам, илҳом ҳам, ҳаётни билиш ҳам, ҳаммаси керак. Биттаси кам бўлса, ёзган асар ҳам етмаги ажралиб қолган нишолдадек бемаза бўлади.

ШОИРЛАР ҲАҚИДА ШОИР

Институтда ўқиб юрган чоғларим. Ёзувчилар ҳақида ҳар хил гапларни эшитабериб чалкашиб кетган фикрларимни бир мезонга солалмай юрардим. Шайхзода домла гарчи мени ўқитмаган бўлса ҳам, мен ўқиган институтда дарс берарди. Ўша вақтдаёқ машҳур шоир эди. Узоқдан саломлашиб юрсак ҳам, кўришиб, гаплашишга Навоий:

*Осон эрмас бу майдон ичра кирмоқ,
Низомий панжасига панжа урмоқ, —*

деганларидек, ботина олмай ўтиб кетиб юрардим. Лекин Шайх ака буни ўзича тушуниб, мен билан ўқийдиган дўстларимдан бирига мен ҳақимда:

— Бу йигитни шоир деб эшитдим, лекин димоғи баландроқ шекилли, бизлар билан гаплашиш у ёқда турсин, қўл бериб кўришишни ҳам билмайди, — деб гапирганини менга айтиб қолишди.

Шундай мўътабар шоирнинг назарига тушганимдан қувондим. Бир учрашувда кўнглимда тугун бўлиб ётган гапларимни очмоқчи бўлдим:

— Шоир бўлиш учун нима қилиш керак?

— Шеър ёза бошлабсизми? Шунинг ўзи шоирлик! Демак, сизда туғма талант бор экан, буни камолотга етказиш учун маҳорат керак. Маҳоратнинг онаси машқ.

— Шеър ёзмаган, машқ қилмаган куним йўқ. Аммо ўндан бири босилади. Қолганлари маъқул бўлмапти.

Шайх ака шеърларимни қўлига олиб ўқиб чиқди. Поэзиянинг менга маълум бўлмаган сирларини айтиб берди:

— Яхши асар яратиш учун аввало замон руҳини тўғри тушунмак керак. Инқилобдан илгари ўзбек халқига нима керак эди? Ҳа, фақат озодлик! Фурқат, Муқимийларнинг буюклиги ҳам мана шунда эмасми? Шоир! — Шунда! Хўш, энди ҳозир ўзбек халқига нима керак? Гап мана шуни чуқур ҳис қилишда. Давр ва замон кишиларининг қалбларини топа билишда. Улуғ Максим Горький талантнинг 99 қисми меҳнатдан иборат деган. Бунга шубҳа йўқ. Лекин ана шу бир қисм талантнинг нимадан иборат эканини ҳамма ҳам тушунавермайди. Буни тушунмасдан қилинган меҳнат бекфойда. Баъзи шоирлар бир шеърни бир ўтиришда ёзиб

ташлайди. Шунчалик тез ёзилишига қарамай, ҳаммага маъқул бўлади, ҳамма унинг талантига қойил қолади, жуда зўр талант дейишади. Иккинчи бир шоир бир шеър устида ойлаб ўтиради. Лекин шунча меҳнат қилганига қарамай ҳеч кимни ҳаяжонга солмайди, юрагини жиз эттирмайди. Эшитган одамлар, шоир-ку, лекин таланти йўқроқ, дейишади. Бунинг сабаби нимада? Бунинг сири шундаки, шоир қўлига қалам олишдан олдин нима ҳақида ёзмоқчи, айтмоқчи бўлган гаплари халқнинг кўнглига тўғри келадими, йўқми, шуни яхши билиши керак. Ана шуни талант деб аталса керак. Демак, шоирлик — бутун бир давр руҳини, халқларнинг орзу-умидларини англамоқдан иборат...

Ишқ-муҳаббат, баҳор ҳақида шеърлар ёзиб юрган ҳам ҳолва экан. Шайхзоданинг юқоридаги гапларини эшитиб азобда қолдим. Бутун бир халқнинг қалбини топа билиш керак эмиш. Тавба! Ўнта-ўн бешта ҳам эмас, миллион-миллион одамларни-я! Уларни қалбини топиш осонми?!

*Дунёда қолдими кўрмаган нарсам,
Кўрдим деб гердайма, не кўрибсан — кам.
Бир одам қалбини овлай олдингми?
Инсоннинг қалбидан борми кенг олам?!*

Баъзан ўттиз йиллик хотининг билан уришиб қолсан-ку!

Менинг бир ошнам бор. Ҳеч ким менинг ҳолимдан хабар олмайди деб кўпинча нолиб юрарди. Бир куни аҳволини бир билай деб уйига телефон қилдим. Лекин телефон қилганимга минг пушаймон едим. Мен болачақасининг аҳволини сўраб, ишлари қандай эканлигини билмоқчи бўлсам, у-чи, тузукроқ жавоб қилиш, менинг аҳволимни сўраш ўрнига:

— Телевизорда яхши кино кўраётган эдим, сен ҳам кўргин, — деса бўладими!

Бу жавобини эшитиб, олдинига бир оз ранжидим. Кейинчалик, ўша кинони кўриши зарур бўлиб қолгандир-да, деган ўй билан ўзимга таскин бериб, бу гапларни кўнглимдан чиқариб юбордим.

Орадан бир неча вақт ўтиб ўша оғайнимникига яна телефон қилишим керак бўлиб қолди. Олдинги жавобини бир хаёл билан айтган деб юрсам, бугунгиси ундан ҳам қаттиқроқ ботди. Ҳол-аҳвол сўрасам:

— Машинамни юваётган эдим, шлангам ҳовлида қолди, — деган жавобни эшитдим. — Бўпти, сув тошиб кетмасин, — деб телефонни илиб қўя қолди.

Агар ёғ доғ қилаётган бўлса, уйи кўйиб кетмасин деб хафа бўлмасдим. Ахир машинани кейинроқ ювиши мумкин эмасмиди! Битта шлангани хотин, бола-чақасига айтиб олдириб қўйиш шунча қийин эканми?

Ич-ичимдан эзилдим. Мендан хафа эканми деб ҳам ўйладим. У билан дўст бўлганим учун бир куни ундан сабабини сўрасам:

— Орамизда қандай гап бўлиши мумкин? Шуниям кўнглингга олиб юрибсанми. Бунчалигини ўйламаган эдим. Одамни кўнглини топиш қийин экан-да, — деди.

Бу бошқани дардини, хурматини ҳис қилмасликдан.

Бир куни муҳаббат, баҳор ҳақида шеърлар ёзиб, завқимни ичимга сиғдирилмасдан ҳовлиққанымча қадрдон дўстларимдан бирининг идорасига кириб бордим. Ҳар галгидек мени кучоқ очиб қарши олди. Саломаликни насия қилиб, шеърларимни ўқий кетдим. У қачон шеърларимни эшитмасин доимо завқ билан ўз фикрларини айтгувчи эди. Аммо нима учундир бугун ундай қилмади. Яхши ўқий омадимми деган хаёлда эҳтирос билан ўқишга уриниб кўрдим. Лекин шунда ҳам ундан ҳар доим айтадиган — бу шеъринг зўр, боғлабсан, деган гапларни эшитмадим. У билан сирдош бўлганим учун, хаёлинг қаёқда ёки шеърларим сенга ёқмадими, деб сўрашга мажбур бўлдим.

— Шеърларингни эшитдим. Ҳаммаси яхши. Лекин «мен нима ғамда-ю, сен чаккамга гул тақасан» деганларидек, кўнглимга ҳеч қанақа гап сиғмайди. Биласанми, менга ҳозир шеър эмас, уй керак, оғайни! Уй! Бу шеърларинг янги уйда ўтириб эшитадиган шеърлар экан...

Студентлик чоғларимда редакциядан бирига шеър олиб бордим. Бўлимдагиларга маъқул бўлиб, олиб қолишди. Кутдим-кутдим чиқавермади. Маълум бўлишича, бўлимдагиларга ёққан шеър редакторга маъқул бўлмапти. Бўлимга ёққани редакторга ёқмаса, редакторнинг кўнглига тўғри келадигани ўқувчиларга маъқул бўлмаса!.. Хўш, шоир нима қилиши керак? Шайхзода домлани бир кўрганимда шу гапларни айтиб берган эдим. У киши яна бир тугунли гапни айтди:

— Ҳаммага ёқадиган бўлиши учун шоирда маҳорат бўлиши керак. Ҳақ гапни ҳақдай қилиб айта олишининг ўзи ҳам ҳунар.

Бу гапнинг сирини узоқ йиллар ўйладим.

Халқ орасида: «Тўғри сўз туққанингга ёқмайди», «Онанингни отанингга бепардоз кўрсатма», деган гаплар бор. Каллага келган ҳамма фикрни орқа-ўнгига қарамай ҳақ деб айта бериш ҳам ақлдан бўлмаса керак, маҳорат дегани ҳақиқатни одамлар кўнглига маъқул бўладиган қилиб айтиб бериш эмасмикин?

Масалан, бир одам беадаблик қилган бўлса, сен унинг олдига бориб, тўғриси айтиб, кеча сан бундай қилибсан, ундай қилибсан, деб ўдагайлаб гапирсанг, албатта у ҳам сенга: «Менга одоб ўргатишдан олдин, ўзинг муомала қилишни ўрганиб ол», — деб у ҳам жаҳл билан тўғриси айтиши мумкин сенга.

Лекин худди шу насиҳатни бошқа биров:

— Кеча сен ҳам тўйда бўлган экансан, мен ҳам борган эдим. Кўришмабмиз... Лекин бир оз ортиқчароқ қилиб юборибман. Унинг ичкилик ичишини юзига солмай сенинг феълларинг менда ҳам бор. Шу феълимдан баъзан жуда хижолат бўламан. Лекин одам дегандан ўтаркан. Аммо ақл борида этакни ёпган ҳам маъқул экан. Энди бу ёғига, укам, сен менга ўхшама, деган тариқада гапирсак, балки унинг ҳам ўпкаси тўлиб, инсофга келиши мумкин бўлармиди?

Донишмандлар: «Жанжал чиқарувчи ростдан муро-сага келтирувчи ёлғон афзал», деганлар.

Бир куни бир ёш шоир менинг уйимга келиб, ўз шеърларини босилмаётганидан шикоят қилиб қолди. Шолохов, Расул Гамзатов, Чингиз Айтматов каби ёзувчилар райком секретарларидан тортиб, обком секретарларигача танқид қилиб, камчиликларини ёзса босишадими-ю, нега менга ўхшаганлар ҳаётимиздаги ҳақиқатни айтсам босишмайди, деб шеърини узатди, ўқиб чиқиб, мен ҳам босиб бўлмайди, дедим.

Ҳаётда нуқсонларимиз йўқми? — дегандай жавоб қилди у.

Ёзувчи учун ёмонни ёмон деб айтиш маҳорат эмас. Буни ҳамма ҳам билади. Аммо ёмонни нима учун ёмон эканини безарда, самимият билан, тан оладиган қилиб, қитиқ патини топиб айта билиш маҳорат эканини тушуниб етмаган эди.

Менинг ёшлигимда бирга ошиқ ўйнаб, яхмалак отиб ўсган чапани бир оғайним бўлган. Ёшлигида дурустгина ўқимаган. Отаси эса умр бўйи чойхоначилик қилиб, мактаб кўрмаган. Умрини улфатчилик, маишатда ўтказгани учунми, ўғиллари ҳам кўп жиҳатдан отасига тортиб кетган.

Бу ошнам ёшлигида анчагина шўхроқ бўлиб, одам ҳавас қилиб бормайдиган жойларда ҳам бир неча йил ўтириб келган. Ўша кўнгилсиз сафари — қамокдан қайтиб келгандан кейин маҳаллада кичкинагина сартарошхона очди. Ўзи ниҳоятда келишган йигит. Дид билан кийинади. Уни кўрган одамни ҳаваси келади. Бир куни унга: «Қалай, оғайни, энди бу ҳунарни ҳам қилиб кўрай дебсан-да, дуруст, олдинги касбинг хумор қилаётгани йўқми?» — деб ҳазиллашдим. Ўйлаб-нетмай, отасига хос чапанилик билан:

— Э оғайни, кўр ҳассасини бир марта йўқотади, энди етар, — деди.

Бу гапидан хурсанд бўлдим. Лекин буни чин кўнгилдан айтганмикин деган бир шубҳа туғилиб, ҳазилванд бўлганимиз учун:

— Ўғрига мол қаҳатми, ҳасса йўқолса сен учун топилмайдиган матаҳмас-ку, — дедим.

Бу гапим унга таънадай туюлди, бир чимрилиб:

— Бўрини эса ҳам, емаса ҳам оғзи қон. Кесатигингни тушундим, ошна, менга ишонавер, «Оч тўймас, ўғри бойимас»! — Бунга ишонмай бўлмасди!

Дўкони йўл устида бўлгани учун кўпинча бўш вақтларида стулини кўча эшигининг олдига қўйиб, қўлидаги бир беданага тилининг учида сув бериб, духоба халтага солинган қўйнидаги яна бошқа бирининг қанотини силаб, ўзини ўзи хурсанд қилиб, овутиб ўтирарди. Шундай вақтларда ўтиб қолгудек бўлсам, сансанлаб, қани ўтир, нима қилиб юрибсан, деб жой кўрсатарди. Албатта, ёзувчи қиладиган ишни умрида тасаввур ҳам қилиб кўрмаган. Энди бу саволга нима ҳам дердим... Ишлаб юрибман дейман. Нима иш қилишим мумкинлигини кўз олдига келтиролмагандек, энди сенлар фақат ёзасанлар-да? Нималарни ёзасан? Кўчириб ёзасанларми ё бўлмаса шунча гапни ичингдан чиқарасанми? Ёки одамларнинг гапларини илиб олиб, китоб қиласанларми? — деб саволлар берар эди. Энди бунга нима ҳам дейсиз!

Шу ошнамнинг бедана уриштириши, унинг устига менга берган саволлари сабабчи бўлиб, ўғирлаб ёзаманми ёки ўзим ёзаманми бир билиб қўйсин деган хаёл билан «Бедана» деган шеър ёзиб, газетада чиқартирдим. Шеър чиқди-ю, балого қолдим. Бу шеърнинг босилиб чиққанини кимдандир эшитганми ёки бировга ўқитиб кўрганми, мендан хафа бўлибди. Маҳалламдагилардан бирига:

— Ҳали қараб турсин!.. Ҳар келганида олдига чой қўйиб, кўнгли тортганда арақ тутардим, энди мени кўпчиликнинг ичида изза қилмоқчи бўпти-да, — деб қаттиқ жаҳли чиқиб гапиргани қулоғимга чалиниб қолди.

Қандай қилиб кўнгил олиш ҳақида ўйлай бошладим. Лекин ҳар қандай тажанг, жоҳил одамни ҳам ипакдай қилиб қўйишнинг йўли борлиги ҳақида бир вақтлари эшитганим бир ҳикоя эсимга тушди-ю, жонимга аро кирди.

Маҳалламизда бир мўйсафид одам бўларди. Икки кишининг бир-биридан ҳасрат қилаётганини эшитгудек бўлса: «Ҳамма айб ўзимизда, ўзимиз ёмон, ўзимиз», — дерди-да, бошқа гап айтмай, этагини қоқиб кетаверарди.

Бир куни бу гапнинг маъноси нима деб сўраган эдим:

— Сен биласанми, йўқми, маҳалламизда Азим қийиқ деган одам бўларди. Қийиқликда шундайки, қилдан қийиқ ахтарарди. Қилдан-а! Қилнинг ўзи нима-ю, қийиғи нима бўларди. Ана ўша Азим қийиқ, бирор нарсадан кўнгли қолса ёки ўзидан баобрўроқ бирор кимсадан хафа бўлгудек бўлса борми, аламини бошқалардан олиш учун ўртага бир гап ташлаб, жанжал чиқаришга уринарди. Бир куни чойхонада ўтирсак, қовоғи солиқ келиб қолди-ю, атрофдагиларни назардан кечириб, ўртага гап ташлади. Бунинг феълени билганлар индашмади. Лекин бир ёш йигит билармонлик қилиб жавоб қайтарган эди, қолди балого, қолди балого. Азим қийиққа худо берди денг, бояги бечорани чунонам сўкиб кетдики, ҳеч нарёғи йўқ.

— Ҳали жўжадай бошинг билан менга ақл ўргатадиган бўлиб қолдингми! Ҳой, ўзинг кимнинг этагидан тушиб қолгансан! Сен билганни мен билмайдиган бўлиб қолдимми, аблаҳ!!!

Бунинг сўкинишига қулоқ солиб ўтирган донороқ одамлардан бири ўрнидан секин туриб, ташқарига чиқиб кетди-да, бир нафас ўтмасдан яна қайтиб келиб, Азим қийиққа ниҳоятда мулойимлик билан:

— Азимжон ака, кечирасиз, шу йигитда бир оғиз гапим бор эди, бир нафасга жавоб берсангиз, — деди. Азим қийиқ тутақиб:

— Гапни белига тепма, нима гапинг бор экан! — деб жавоб қайтарган эди, бояги доно одам яна ҳам хушмуомалалик билан:

— Йўқ-йўқ, сўкаверинг, сўкишингизга қаршимасман, лекин жавоб сўраганимнинг сабаби шуки, Азимжон ака, дунёда қандай сўкиш бўлса ҳаммасини ишлатиб бўлдингиз, сўкишнинг айтилмаган хили қолмади, бу қайтиб келгунча сиз сўкишнинг янгиларини топиб турасиз, — деган эди, Азим қийиқнинг ўзи ҳам бу гапни эшитиб, беихтиёр:

— Мана, одам деган бундоқ бўлади, — деб кулиб юбориб, сўкиш ўрнига жаҳдан тушиб, бояги одамни мақтаб кетган экан.

Ҳа, баъзан бизлар ҳам ўзимизни билимдон-доно санаб, бошқаларни қўполлик, кўнгилни топиб гапиролмасликда айблаймиз-у, аммо ўзимиз бошқаларнинг кўнглини топишда нўноқ, бесабр эканимизни тан олмаймиз:

Киши кўнглини топиш осон ҳунар эмас.

* * *

Бир йили домла Ҳабибий, яна беш-олтита ёзувчилар биргаликда сафарга чиқдик. Борган колхозимизда кечаси шеърхонлик бўлди. Эрталаб булбулларнинг хонишидан барвақт туриб узумзор, пахтазорларни айландик. Аммо бир шеригимиз ҳадеганда уйғонавермади. Ўзи бир оз тажангроқ бўлгани учунми уни уйғотишга ичимиздагилардан ҳеч ким ботинолмади. Аммо Ҳабибий домла бориб, бошидан ёстиғини торта бошлади. У эса:

— Нима қилиясиз, уйқумни бузманг, — деб зарда аралаш тўнғиллади. Ҳабибий домла мулойимлик билан:

— Йўқ, йўқ, ётаверинг! Китобимни қидиряпман, шу ерда қолмаганмикин? — деди.

У ёстиғини ўнглаб олиб, яна ухламоқчи эди, домла, каттагина китоб эди, яна тагингизга ботмасин,

деб кўрпачаларини гоҳ у четидан, гоҳ бу четидан кўтариб, тагларини тимирскилай берди. Домланинг ҳазилдан уйқуси қочиб, у ўрнидан тура бошлади. Бундан ҳамманинг завқланиб кулганини кўрган кимдир:

— Мана буни маҳорат дейдилар, маҳоратингизга қойилман, — деди.

Ўша куни ёзувчилардан биттаси яна қизиқ бир воқеани гапириб берди:

— Вақт-соати келиб, қизимни узатмоқчи бўлиб қолдим. Куёв йигит ҳаммамизга маъқул бўлди. Аммо энди унашамиз деганимизда, нима бўлди-ю онаси: «Мен кўрмасам бўлмайди», деб туриб олди. Кўрса кўра қолсин, деб бир жойда икковини учраштирмоқчи бўлдик. Онаси куёвни кўриб келди-ю, йўқ, мен ойдек қизимни унга бермайман, йигитнинг бўйни қийшиқ экан, деб жанжал кўтарди.

Мен ҳам, қизим ҳам кўрганимизда бўйни туппатузук эди. Ҳайрон бўлиб қолдим. Кейинчалик билсак, айб куёвнинг бўйнида эмас, хотинимнинг кўзида экан, куёв йигит тортинчоқлик билан бўйнини солинтириб турганини кўрган хотиним ҳовлиққанича бўйни қийшиқ деб орқасига қайтаверган экан.

Иккинчи марта яна учраштиришга мажбур бўлдик. Бу сафар бояги гаплар куёвнинг қулоғига етиб, ўзини анча тутиб олиб, дадилроқ гаплашибди. Лекин бу ҳам хотинимга ёқмай, куёвнинг кўзи қаттиқ экан, бундай одамдан яхшилик чиқмайди, гўдайган, деб айб қўйса бўладими?

Бу гапни эшитган орамиздагилардан бири:

— Одамни тўғри танлай билиш ҳам катта ҳунар. Баъзан биз ёзувчилар ҳам одамларга жиддий эътибор бериб, чуқур ўрганмай, қаҳрамонларимизни бўйни қийшиқ куёвга ўхшатиб қўямиз, — деб кулди.

Ёзувчиларнинг ижодий иши ҳақида яна кимдир ўз фикрини айтди:

— Кўзга кўринган ҳар битга нарсадан ҳамма ҳар хил хулоса чиқариши мумкин. Ҳаётдаги нарсаларни ҳамма ҳам бир хилда тушунавермайди. Ҳаёт бу — айрим ҳарфлари ўчиб кетган эски китоблардаги сўзларга ўхшайди. Биров сўзларни бир-бирига чоғиштириб, тўғри маъно чиқарса, бошқаси эса, бутунлай ўқий олмайди. Ундан маъно чиқариш ҳар кимнинг ўз диди, билимига боғлиқ. Менимча ёзувчилик ҳам шунга ўхшайди.

Одамлар табибдан:

— Касалликлар ичида аниқлаши энг қийини сиз учун қайси дард? — деб сўрашса, табиб:

— Менинг олдимга ҳеч маҳал соғ одам келмайди, келганларнинг бири қорнидан, бири кўзидан, бири кулоғидан шикоят қилади. Касал аниқ бўлгандан кейин, уни даволашни табиб учун қийинлиги йўқ. Дунёда табиб тополмайдиган битта дард бор, бу — соғ одамларнинг ичларини билиш. Беморларнинг шифокори табибу соғларнинг дардини топадиган шоир, — деган экан.

Табибдан бу жавобни эшитганлар шоирдан:

— Дарднинг энг оғири қайси, бевақт ўлимнинг фиरोқими, севгининг ҳижроними, тирикчилик ташвишими, ноҳақликнинг азобими, меҳнат машаққатими? — деб сўрашса, шоир:

— Бахт, бахтсизлик, ўлим ва туғилмоқ, шодлик ва алам, кулги ва йиғи — булар барчаси ҳаммага маълум, ҳаётда мавжуд нарсалар. Аммо шоир учун энг қийини одамларнинг қалбига йўл топиш, ёмонликка нафрат, яхшиликка қувонч ҳисларини уйғота билиш, — деган экан.

Одамларнинг қалбига қандай йўл топиш мумкин?

Ватан уруши йиллари эди. Бу йилларда мен ҳам Ўзбекистон Ёзувчилар союзида бўлиб турадиган адабий кечалар, тўпламларнинг муҳокамаларига ҳаваскор сифатида унда-бунда қатнашиб турардим. Муҳокамада айтиладиган гаплардан кўра ҳам мени кўпроқ катта ёзувчиларни кўриш, уларнинг сўзларини эшитиш қизиқтирарди.

Ғафур Ғулом билан бир кўришганимча, қайта учрашишга журъат қилолмай юрардим. Бугун уни ёзувчилар союзида бир шоирнинг тўплами муҳокамасида учратиб қолдим. Ғафур Ғулом билан Ойбек ёнма-ён ўтиришарди. Муҳокама вақтида пичирлашиб нималар ҳақидадир гаплашишарди, дераза ёнида кетма-кет папирос тутатиб ўтирган Шайхзодага хат узатиб, ўтирган жойида уни ҳам кулдиришар эди.

Шоирнинг шеърый тўплами ҳақида ҳар хил фикрлар айтилди. Кимдир, уруш даври бўлгани учун тўпламга Ватан, садоқат, қаҳрамонлик ҳақидаги шеърларни кўп-

роқ киритишни тавсия қилди. Муҳаббат ҳақидаги баъзи шеърларнинг таъсир кучи ҳам яхши бўлса-да, аммо интимликда айблаб гапирди.

Кимдир сўзга чиқиб:

— Муҳаббат, ўлим, туғилмоқ, булар табиат қонуни. Булар ҳаётда доимо бўлади. Уруш даврида одамлар бичилиб қолмайди-ку! Қизлар эрсиз, йигитлар хотинсиз ўтадим! Уруш даврида ўлиш бўлади-ю, хўш, хотинлар туғмайди деб ким айтган? «Ишқи йўқ эшак, дарди йўқ, кесак». Муҳаббатсиз кишилар жангга ҳам, меҳнатга ҳам ярамайди. Шоирнинг муҳаббат ҳақидаги шеърлари ёмон эмас. Айрим камчиликларини таҳрир вақтида нашриёт муҳарирлари билан ишлаб, тўплам қилиб чиқариш керак, — деди.

Ўтирганлар орасида Тўлқуний деган сўз сўраб, каттакон папкани қўлтиғига қисиб, минбарга чиқди, ҳеч кимга парво қилмай кўзойнагини тақди. Папкадаги бир неча журнал, газеталарни олиб, шошилмасдан минбарга жойлай бошлади. Бир даста қоғозни ўртага қўйди. Ўтирганлар орасида пичир-пичир бошланди. Аммо у пинагини бузмай ўтирганларга тикилди. Ҳамма жим бўлгандан кейин, қироат билан:

— Мен шоир ҳам, танқидчи ҳам эмасман, мен бу ерда айрим шеърларнинг гоъвий ва сиёсий томонлари ҳақида гапирмоқчиман. Гапнинг тўғриси, мен китобларни кам ўқийман, лекин кам ўқишимга қарамай, айрим газета ва журналларимизда босилаётган шеърларга кўз югуртириб ҳайрон бўлиб қоламан. Яқинда «Гўзал Аму» деган шеър ўқидим. Бу шеър сиёсий ғўр, ғўрлиги шундаки, қандай Амударё эканлигини аниқ-лолмадим. Тўғри, Амударё битта, лекин у ҳам капиталистик давлатлардан, Ўзбекистонимиздан оқиб ўтади. Шеърда қайси Амударё — капиталистик ёки Совет дарёсими, аниқ кўрсатилмаган. Буни сиёсий жиҳатдан тўғри деб бўлмайди.

Энди икки оғиз муҳаббат ҳақидаги айрим шеърлар устида тўхталмоқчиман. Баъзи шоирлар, ундай севиш керак, бундай севиш керак, деб ёзишади. Бу ҳам тўғри эмас. Подшо замони ўтгандан кейинги, даврда яшайпмиз. Бизнинг давримизда севмак, севилмак эркин. Ким қандай севса, ихтиёри ўзида. Қандай севишни кўрсатиб ўтириш шартмикин!..

Шундай деди-ю, шоирлар, кўзларингни оч, гап бундай бўпти, қойил қилдимми, дегандек, кўзойнагини шиддат билан қулоғидан олиб, папкани қўлтиғига тиққанча, керилиб минбардан туша бошлади. Бир-икки одам чапак ҳам чалди, айримлар хомуш тортди. Аммо кўпчилик орасида пичир-пичир бошланди. Кимдир бунга қарши чиқиб гапирмоқчи бўлган эди, ёнидагилардан бири:

— Гапни ковлама, бу одамни яхши биламан — ўзимдан бошқа ҳеч ким сиёсатни тўғри тушунмайди, хушёрлик қандай бўлишини ўргатиб қўяман, дейдиганлардан, — деб уни тинчитди.

Кейинчалик билсам, бу одам бирон марта уйида карнай-сурнай чалдирмаган экан. Мумтоз куйларимизни феодал-хонлик даврининг мусиқаси деб, ўғлини уйлантирган маҳалида, шу ерда ҳам ўзининг содиқлигини, синфий хушёрлигини билдириш мақсадида келган созанда-хонандаларга фақат меҳнат, пахта ҳақидаги ашулаларни айтишни тайинлаб қўйган экан. Унинг бу феълидан хабари йўқ, тўйга кечроқ келган ашулачилардан бири мумтоз куйлардан айтган вақтда уни қойий бошлаганида, ўтирганлардан бири усталик қилиб:

— Гарчанд бу мумтоз мусиқа бўлса ҳам, лекин бас-такорлар томонидан қайта ишланиб, феодал-хонларга ёқадиган жойлари олиб ташланган, — деган экан, шунда у одам қаноат ҳосил қилиб:

— Ундай бўлса майли, чалавер, — деб рухсат берибди.

Отаси ўсал бўлиб, ўлишини билган вақтда эса, отабободан қолган урф-одат билан дафн қилишдан қочиб, бир кун олдин командировкага жўнаб, еттиси ўтгандан кейин қайтган экан.

Бу нотиқдан кейин нашриёт муҳаррирларидан бири сўзга чиқиб:

— Айрим ўртоқларнинг мулоҳазаларини эътиборга олиб, тўпламга тематик жиҳатдан ёндашадиган бўлсак, шу куннинг мавзуида ёзилган шеърлар оз. Қолган шеърлар эса бадиий жиҳатдан бўшроқ. Булардан газеталарда фойдаланиш мумкин, — деган эди, Ойбек ака йирик-йирик кўзлари чақнаб, ўрнидан туриб:

— Бу хато! Бу хато! — деб луқма ташлади. Раислик

қилаётган Ҳамид Олимжоннинг «гапиравер» ишораси билан фикрини давом эттирди: — Бадииятдан маҳрум, хом шеърлар газетада босилаверади деган гап қаердан чиқди? Газета ўқиган китоб ўқимайдими? Ёки бизда икки хил ўқувчи, икки хил цензура борми? Умуман, бу шеърлар ҳали бадиий жиҳатдан хом. Ишлаш керак. Ватан, садоқат, қаҳрамонлик деган билан шеър бўлавермайди. Баъзан жангчилар жангга музика остида кирадилар. Ахир музикада бундай сўзлар йўқ-ку. Чунки музика кишиларнинг қалбидаги эзгу туйғуларни уйғотади, кишиларни ийдириб, танти қилиб юборади. Шеър ҳам шундай бўлиши керак. Аммо баъзи шеърларимизда тантилик, меҳрибонлик, мардлик ҳақида узундан-узоқ ҳайқириқ гаплар айтилади-ю, аммо ҳиссингга етмайди. Халқ оғзаки адабиётидан тўрт йўл шеър ўқиб бераман:

*Қаршида қор ёғади қор устига,
Йигитлар, ёр олмангиз ёр устига.
Йигитлар, ёр олсангиз ёр устига —
Намакоб қуйганча бор бол устига.*

Мана муҳаббат ҳақида тўрт йўл гўзал шеър. Асалга намакоб қуйиб ейишни тасаввур қилиб кўринг-а, кўнглингиз ағдарилади. Нақадар бадхўр. Бу шеърни ўқиган одам, албатта, ўз келажаги, садоқат ҳақида ўйлаб қолади.

Ойбекнинг гапларини эшитиб, эри жангга кетган бир аёлнинг садоқат ҳақида айтган гаплари эсимга тушиб қолди:

*Асло ҳайрон бўлма садоқатимга,
Бардошимга таҳсин ўқимагин ҳам,
Сеҳри борми, деб ҳам боқма севгимга,
Агар фироқига чидаган бўлсам.*

*Ғариб оқшомлари ўртарди ҳижрон,
Хўрлигим келарди, гоҳо йиғлардим.
Шайтоний хаёллар чулғарди бир он,
Бардоши, сири не? Аммо билмадим.*

*Ёрим гўзалликда танҳо эмасди,
Кўп ҳам эмас эди қолдирган моли.
У ҳам кўп қатори бир одам эди,
У ҳам нуқсонлардан эмасди холи...*

*Садоқатим сирин сўрама, қўй, бас,
Мен шоир эмасман, оддий бир хотин.
Ҳижрон ўртаганда унинг айбинмас,
Кўпроқ ёдга олдим яхши хислатин.*

Ўша куни Ойбек шеърнинг таъсир кучи ҳақида гапирди:

— Баъзан муҳаббат ҳақидаги шеърларни ўқиб, битта хотинга қараганчалик ҳам лаззат ололмайсан. «Қоши қора, сочи тақимига тушадиган...» деган тасвирларни эшитганимда, менинг кўзимга маҳалламиздаги бўйи пак-пакана, калласи катта, кўзи ғилай хотин кўриниб кетади. Шеърнинг таъсир кучи ташқи тасвирда эмас. Кишилар орасида гўзаллар ҳақида гап кетганда баъзан, гўзал бўлса Лайли-Ширинчалик бўлар, дейишади. Аммо шу гапни айтганларнинг биронтаси на уларнинг ўзини, на расмини кўрмаган. Аммо у гўзалликнинг тимсоли бўлиб қолган. «Яхши ҳуснингни ёмон хулқинг бузади», деганларидек, кишининг гўзаллиги унинг ички дунёсида, инсонийлигида. Навоийнинг буюклиги гўзалликнинг, муҳаббатнинг сирларини топа олган.

Баъзан одамлар кўтариб ўтаётган тобутга кўзинг тушганда, албатта руҳингда бир ўзгариш бўлади. Аммо ўлим ҳақидаги айрим шеърларни ўқиганимда, ўшанчалик ҳам таъсир қилмайди. Баҳор ҳақидаги шеърларни ўқиб, қоғозгулга қараганчалик ҳам баҳринг очилмайди. Рангини ҳам, исини ҳам сезмайсан. Гулзорга эмас, тиканзорга киргандай бўласан. Баъзида тоғлар ҳайбати, денгизлар тўлқинига қараб бу мўъжиза олдида беихтиёр «оҳ» деб юборасан, ичимиздан бир хўрсиниқ келади. Завқимизга сиғмай кетамиз. Аммо шу ҳақдаги шеърни ўқиганимда «оҳ» дейдиган нарсани тополмайсан.

Шайх ака кулиб луқма ташлади:

— Уйдаги гап бозорга тўғри келмас, деганлар.

— Ҳа, тўғри! Асар ўқувчига ёқиши учун унинг қалбига тўғри келиши керак. Яқинда нашр қилинган «Кутлуғ қон» романимни мен бундан ўн беш йил олдин бошлаган эдим. Аммо тўрт-беш дафтар ёздим-у, у ёғига гап тополмадим. Ташлаб қўйдим. Ё тажрибам етмади, ё йиққан масаллигим. Ёзганларим ўзимни ҳам, бошқани ҳам тўлқинлантирмади, қитиқламади. Чунки...

Гап шу ерга келганда Фафур Фулом Ойбекнинг гапини бўлиб:

— Мени кечир, — деди, — сен жуда яхши гапни айтдинг, қитиқ ҳақида бир воқеа эсимга тушиб қолди. Бу ерда ёш ижодкорлар ҳам ўтиришибди. Улар ҳам билиб қўйса зарар қилмайди. Лекин ундан олдин бир подшонинг ғойибона ошиқ бўлиб қолганини айтиб ўтай: подшолардан бири кўзини юмиб, пинакка кетиб ўтирса, хаёлига бир гўзал келиб қолибди. Ҳа, киши хаёлида истаган қошу кўзни, нозик қадди-қоматларни, беғубор баданларни, ҳаммасини бир одамга жамлаб, кўнглидагидек бир вужудни ярата олади. Оламда тасаввурдан гўзал нарса йўқ. Подшо хаёлидан ўтган ўша гўзални топмоқчи бўлиб, саройдагиларга: «Менинг дилимга ўтиришадиган, ўзим ўйлагандек бир гўзални топиб келинлар», деб буйруқ қилибди. Юзлаб гўзалларни олиб келишса ҳам, лекин биронтаси подшо ўйлагандек бўлиб чиқмабди. Бир қизнинг чеҳраси ёқса, бирининг қомати кўнглига ўтиришмабди. Бирининг ранги тўғри келса, бирининг оёғи... Шунда саройдагилардан бири: «Подшоҳи олам, жуда бўлмаса, ўша ғойибона ошиқ бўлган гўзалингизнинг баъзи бир белгиларини айтиб берсангиз, балки топишимиз осон бўлармиди», деб сўрабди. Подшо сиртқи кўринишини бир амаллаб тасвир қилибди-ю, аммо ўзининг юрагини қитиқлаган нарсани ифода қилишга келганда лойиқ сўз топишга тили айланавермабди. Охири жаҳл билан: «Мен шоир эмасман, битта-яримта шоирни топиб, ичимга тушириб кўринлар, балки мен ўйлаган гўзалнинг қандайлигини айтиб берар», деган экан. Баъзан биз шоирларнинг ҳам хаёлимизга яхши фикрлар келиб қолади. Ҳаётда кўрган нарсаларимиздан завқланиб кетамиз. Аммо ўша ҳисларимизни ифода қилишга келганда нўноқлик қиламиз. Бизни тўлқинлатган ҳис-завқларимиз ичимизда қолиб кетади. Подшонинг хаёлидаги гўзал қизни ўзидан бошқа ҳеч ким тасаввур қилолмаганидек, бизнинг ёзганларимизга ҳам ҳеч ким тушунмайди Ойбек айтгандай, қитиқламайди.

Хўш, қитиқлаш нима? Яқинда чойхонада ўтирган улфатлардан биттаси бир-бири билан сан-манга бориб, ҳатто ёқа бўғишишгача келиб қолибди. Ўтирганлардан, нима гап, деб сўрасам: «Туппа-тузук ўтириш-

ганди, кайфлари ҳам йўқ. Аммо бир оғиз сўз билан бири иккинчисининг қитиқ патига тегиб кетди», дейишди. Буни қаранг, бир оғиз гапга-я! Шу жавобни эшитдим у мен ҳам бу ёғини суриштирмай қўя қолдим. Аҳвол маълум бўлган эди. Демак, юрагига тегадиган гапни айтган. Аммо ҳамма ҳам бировнинг юрагига етадиган қитиғи бор жойини топа бермайди. Бунинг учун бир-бирини яхши билган, сир-асроридан огоҳ бўлган одам бўлиши керак. Ургандан, туртган ёмон дейишади. Аммо бундан қитиқлаш ёмонроқ. Гурчанд бу қўл учи ёки қилдек нарсани теккизиш билан бўлса ҳам, бутун ҳисларингни уйғотиб юборади. Ҳамма гап ўша жойини топа билишда. Менимча, асарнинг яхши чиқиши ҳам одамлар қалбига, нозик ҳисларига етадиган фикрни ўз ўрнида лўнда қилиб айта билишда бўлса керак.

Баъзан битта латифани икки кишидан эшитамиз. бири айтганда ичакларимиз узилгудек қуламиз. Аммо айнан шу латифани бошқа бир одам такрорлаганда бепарво ўтираверамиз. Чунки ҳисларимизга етмайди, қитиқламайди. Натижада ҳеч ким қулмайди. Бунинг сири айтувчининг афт-башараси ёки товушида эмас, ҳар бир сўзни ўз ўрнига қўйиб, фикрни нимадан бошлаб, нима билан тугата билишида, ифодада. Ҳар бир сознинг паст-баланд пардалари бор. Ҳар бир парданинг ўз оҳанги. Шеърнинг пардалари — сўз. Ҳар бир парданинг ўз оҳанги. Шеърнинг пардалари — сўз. Ҳар бир сўзнинг ўз руҳи, жаранги бор. Масалан, мотам чеккан одам билан суюнчи олишга келган одамнинг руҳий ҳолати, айтадиган сўзлари бир хилда бўлмайди. Бири шошиб гапирса, бири сўзларини кўз ёшлари орасида айтади. Бу ерда айтилган сўзларнинг ўз руҳи, оҳанги бор. шунга ўхшаш, ҳар бир шеърнинг мазмунига яраша талаб қиладиган сўзи бўлади. «Тўйлар муборак»ни «Ушшоқ» оҳангида айтиб бўлмаганидек, «Вақвақа тўрам»нинг сўзи билан «Гиряни» айтса, ҳамма кулади.

Халқ деб ўз ватани, ўз тили бор одамларни айтилади. Халқнинг тили бўлса-ю, аммо шоирда лабу даҳан бўлмаса, бу ҳам қийин. Айтган фикрларинг кишилар қалбини қитиқлай олса, ана шунда одамлар завқ билан тилиннга шакар дейишади. — Фафур Фуломнинг гапларини ҳамма завқ билан тинглади. У одамларни қитиқлай олганди, ҳақиқатан ҳам нотик эди.

Нотиқлик — овознинг дикторларникига ўхшаш силлик, тиниқлигидами ёки олди-қочди чиройли сўзларни тизиб, одамларни анграйтириб қўйишдами, ёки минбарда айтилган сўзларнинг мазмуни бойлигидами? Агар мазмунда бўлса, баъзи йиғинларда не-не доно сўзлар гапирилади-ю, тингловчилар эснаб ўтиради.

Фафур Фуломнинг нотиқлик сири тингловчилар руҳини дарҳол пайқаб олишида эди. Фафур ака ақлли гап деб фақат фалсафа сўқавермасдан, вақти-вақти билан ҳикматли гаплар орасида кишиларнинг кундалик ўйларига алоқадор гапларни бир томони ҳазил, бир ёғи чин, дегандек, ўрнига қўйиб айта оларди. У фақат ўз билганларини одамларга кўрсатиш ёки гапиришим шарт экан, деб гапирмасдан, одамларга ўз фикрини ўтказиб билиш йўлларини ҳам қойил қиларди. Аскиядан тортиб пайровгача, халқ орасида бўладиган ҳазил-мутоийбаларгача ҳаммасини ўз нутқи давомида хаёлидан ўтказиб, ўрни келганда кишиларни ичак узадиган даражада кулдириб, вақт билан ўйлата олар эди. Ўз фикрини кўпчиликка сингдириш учун бир оз дам бериб, қизиқиш уйғотарди.

Муҳокама қилинаётган тўпلامга киритилган аруз вазнидаги шеърлар сабабчи бўлиб, Фафур Фулом кулгили бир мисолни айтиб берди:

— Бу ерда аруз вазнида ёзилган шеърлар ҳам ўқилди. Мен арузда шеър ёзилишига қарши эмасман. Аммо арузда ёзилган шеърлар қозоқ боланинг қўлига берилган хатга ўхшаб қолмаслиги керак. Ҳамма тушунадиган бўлсин.

Бир куни чаламулла домлалардан бири араб, форс сўзларини бир-бирига қориштириб, ўз оғайнисига хат ёзиб, қозоқ шогирдидан бериб юборибди. Хатни олган оғайниси ўтирган жойида уни овоз чиқариб ўқий бошлаши билан араб, форс сўзларига тушунмаган қозоқ бола, битта-яримтаси ўлган бўлса, шунга қуръон ўқияпти шекилли, деб чўққайиб қўл қовуштириб ўтириб олибди. Хат ўқилиб бўлгач, худо раҳмат қилсин, деб юзига фотиҳа тортиб, ўрнидан туриб кетаверган экан.

Шеър ҳаммага тушунарли тилда ёзилиши керак. Ўзбек сўзларининг бойлиги, гўзаллиги ҳақида мен гапириб ўтирмайман. Чунки мен бу ҳақда буюк Алишер Навоийнинг бундан 500 йил илгари ёзган «Муҳокама-

тул-луғатайн» асарида айтилган фикрлардан ортиқроқ бирор гап айтолмасам керак. Ҳар бир одам Навоий айтган фикрларни мағзини чақиб, қадрига ета олса, шунинг ўзи кифоя.

Ўша куни шеърят ҳақида бутунлай мен эшитмаган анча гаплар бўлди. Шеър ёзиб, чучварани хом санаб юрган мени ҳам анча ўзимга келтириб қўйишди. Айниқса Ғафур Ғуломнинг гаплари баъзиларнинг қитиқ патига тегиб, ўйлантириб қўйди.

Ўша куни Ҳамид Олижон, Шайхзода ҳам сўзга чиқди.

Шайхзода:

— Бу шеърлардан шоирнинг айтмоқчи бўлган нияти яхши. Аммо ҳалво деган билан оғиз чучимамайди. Ҳалво қилмоқ учун ҳарорат ва меҳнат керак. Менимча, мана шу икки нарса етишмайди. Деҳқонлар: «Чигитни ерга ташлаганинг билан тўн бўлиб елкангга ёпилмайди... ер, сув, бўлгани билан саратон офтобини кўрмаса мажмағил бўлиб қолади», дейишади. Менимча, бу шеърлар ҳам бир оз саратон офтобини кўриши керак. Ҳарорат, нур тиниқлиги етишмайди. Ҳарорат эса кучли фикрларнинг тўқнашувидан келиб чиқади. Кишилар, кўксимга офтоб тегди, яйрадим, дейишади. Шеърда ҳам мана шундай илиқлик бўлмоғи керак. Мен сўзга чиқишимдан олдин, Ҳамид Олимжонга, сен сўзла, десам, ҳозир эмас, кейинроқ, деди. Демак, Ҳамидда тайёр фикр бор-у, аммо гапни нимадан бошласам экан, деб ўйлаяпти. Бу шеърларда ҳам яхши фикрлар бўлишига қарамай, шошма-шошарлик билан ўз вақтида бошлаб айтолмаган. Шошган деҳқоннинг ишига ўхшаб қолган.

Бир деҳқонга пул зарур бўлиб қолиб, кўм-кўк тошнокни бозорга олиб чиқибди. Баҳосини пасайтириб айтса-да, кўрганлар ҳам хом, ҳам устига-устак қиммат, деб олмабди. Деҳқон уларга ўз нокининг фазилатларини тушунтириб: «Икки кун димланса, ранг олиб, асалга айланади», дермиш. «Икки кун димлаш билан пишадиган бўлса, нега ўзинг димлай қолмадинг?» — деб харидорлар димланган нокни қимматига олиб кетаверишибди.

Шунга ўхшаб ҳар бир ишнинг ўз вақт-соати бор. Фикрлар пишиб етилиб, юракдан тўлиб чиқмасидан

асар ёзишга, айниқса уни нашр этишга шошилиш ўтин қизишмасдан, оловни ҳадеб пуфлайверишдан фақат ҳаммаёғинг кул бўлади. Дуди қозондаги таомга ҳам уриб, тутун иси келади.

Ўша кунни Шайхзода яна нималар ҳақида гапирди, у ёғи қулоғимга киргани йўқ.

Азага келган хотин ўз дардини айтиб йиғлайди, деганларидек, бу гапларни эшитиб, ўз хаёлларим билан ўзим овора бўлиб қолган эдим.

Ёшлик чоғларимда отам қўярда-қўймай ўз улфатларининг суҳбатига, китобхонликларга олиб кирарди:

— Ҳозир тушунмасанг ҳам бу гаплар қулоғингга кириб қолсин. Бир кунни сенга асқотади. Бир фикрни ўзингча ечолмаган чоғларингда, бундай қилсанг, бундай бўлади, деб гаплашишар эди, деб кўрган-эшитганларингни ўз фикрингга чоғиштириб, бир хулоса чиқаришингга фойдаси тегади, пичоқни тошга ишқаласанг, ўткирлашади, — дерди.

*Баъзан тўғри келмай қолса дидимиз,
Дўстим, баҳслашамиз, ёнамиз лов-лов.
Майли, ҳеч сўнмасин ёнган дилимиз,
Ахир, ётган тошдан чиқарми олов!*

— «Фикр баҳсда қиёмига етади», дейди олимлар.

«Бунга ўлганда ҳам ақл битмайди», деган гап хато. Тирик одамнинг устидан бундай фикр чиқариб бўлмайди. Ахир у ҳали ўлганича йўқ-ку!

Одам ҳаётда минг ўзгаради. Бир терининг ичида қўй ҳам неча марта озиб, неча бор семиради... Бир нафаслик зилзиладан кечаги шаҳарлар саҳрога айланади. Эртага тўй қилиш орзусида ширин хаёллар билан ухлаган одамлар ногаҳоний урушларда бомба остида қолиб, бош кўтармай кетади. Ёзда қор ҳам ёғади. Бугунги фикринг эртага ўзингга ёқмай қолади. Аммо инсон умид билан яшайди. Чиқмаган жондан умид, деганларидек, одамнинг ақли ўлгунча киради. Тирик одам ҳаётда қоқилади. Аммо қоқилганча туролмай кетса, мана бу ёмон.

Муҳокамаларда ва отамдан эшитган гапларнинг олис уфқларда чақнаган ногаҳоний чақмоқдек ялт этган шуъласида шу чоққача мен илғамаган нарсалар бир нафас йилт этиб кўрингандай бўлди.

Ўша йиғинда Ҳамид Олимжоннинг айтган сўзлари фикримда йилт этган учқунни алангалантириб юборди. Қалам ва қоғоздан нарини кўрмайдиган кўзларим олдида кенг уфқлар очилгандек бўлди.

Ҳамид Олимжонни тириклик чоғларида кўп кўрган бўлсам ҳам, аммо бирор марта ўзи билан суҳбатлашмаганман. Ҳатто қўл олиб сўрашганимни эслай олмайман. Уни бир шоир сифатида бениҳоят севишимга қарамай, нима учундир у билан сўзлашишга журъатим етмасди. У сирли одамдек туюларди. Ҳар қандай ҳовлиққан одам ҳам унга тикилганида ҳовридан тушиб, ўйчан бўлиб қоларди. Унинг ташқи кўриниши, ҳаракатлари ҳам бошқаларникига ўхшамасди. Мен шоир Шукрулло бўламан деб ўзимни таништиришни ўйлаб борган чоғларимда ҳам уни узоқдан кўриш билан бир чеккада тўхтаб қолардим. Йиғинларда ўтирган чоғларида уни кўп кузатардим. Катта-катта ёрқин кўзлари доимо ёниб турарди. Унинг қатъийлигида бир самимийлик, табасумида ақл бўларди. Атрофга олазарак боққан чоғларини билмайман. Мен унга қараб ақллидек, ўйчан бўлиб қолардим. Унда сеҳрли бир жозоба ва салобат бор эди. У сўзлаган пайтларида ҳам шеър ўқигандек равон гапирарди. Ҳар бир сўзи ўз ўрнида, айтадиган гаплари овозидек ёқимли.

У урушнинг халқлар бошига келтирган офатлари ҳақида ўша кун бақариб-чақариб гапирмади. Аммо унинг сўзларини эшитган ҳар бир одамнинг юрагидаги тугун ечилгандек, чеҳрасида рўшнолик белгилари сезилиб турарди.

— Мен ҳозир ҳеч ким билан мунозара қилмоқчи эмасман. Овқат устига аралаштириб овқат еяверсанг, тилинг ҳам маза билмайдиган бўлиб қолади. Шеърят ҳақида бугун анча яхши гаплар айтилди. Шу гапларнинг ўзини ҳазм қилолсак ҳам яхши ишлар қилишимизга қувват бўла олади. Мен бугун кўпроқ замонавий мавзуларда асарлар яратиш ва уларнинг умри боқийлиги ҳақида баъзи фикрларнигина айтмоқчиман. Қаҳрамонлик, садоқат ҳақида ўйлаганимизда нима учун кўз олдимизга Фарҳод ва Алпомишлар келади? Ваҳоланки Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»и, халқимизнинг «Алпомиш» дostonлари бундан неча юз йиллар илгари яратилган. Ахир бу асарлар ўз даврида замонавий ҳисобланган-ку! Мана шунинг сири нимада?

Яқинда газетада «Халқим»га деган бир шеър босилди. «Халқим»га сарлавҳасини ўқишим биланоқ, ёнимда ўтирган одамлардан бири ҳаяжон билан: «Мулла Абдуҳамид, қани, бир эшитайлик», деди. Аммо шеърни ўқиб бўлганимдан кейин у одамда бояги ҳаяжонни учқунини ҳам кўрмадим. Нега бундай бўлди? Бунинг сабабини унинг ўзи айтиб берди:

Дунёда «Ватан», «халқ» сўзларидан кўра чиройли ва азизроқ сўз борми?! Халқим, Ватаним деганда бутун вужудим тўлқинланиб кетади. Баданларим жимиллашади.

Бир йили мен Туркияга бориб қолдим. Шаҳарларни айландим. Лекин қаерга бормай, бир одам кетимдан қолмасдан, эргашиб юраверди. Охири мени тўхта-тиб: «Бошингиздаги қўқон дўппини кўриб, ўзбек бўлсангиз керак, деб неча кундан бери орқангиздан дайди итдек эргашиб юрибман. Мен ҳам ўзбекман. Ўзбек тилида гаплашишни жуда соғиниб кетдим. Бир оғиз бўлса ҳам гапиринг. Ёнингизда Фарғонанинг тупроғи балки йўқдир, дўппингизни менга совға қилсангиз. Кўлимга олиб ҳидлай!». Ипаклари ўша тупроқда етилган-ку! Гул солган қизларнинг нафаслари хумор қилди... Соғиндим...» шу сўзларни айтаркан, кўзларидан дув-дув ёш оқарди. Ватан деганимда, Абдуҳамид, менинг кўз олдимга ноз-неъмат тўла жаннат келади. Халқ деганимда шу тупроқни ўз меҳнати билан обод қилган меҳнаткаш кишилар, тўй-томошаларимизда чалинади-ган куйларни яратган бастакорлар, Самарқанд, Бухорони тиклаб кетган санъаткор боболаримиз, бу кун учун қонини тўккан авлодларимиз кўз олдимда гапдаланди. Бу икки сўзнинг тагида озмунча маъно борми?...»

Ватан, халқ деганда одамлар мана шундай қайноқ туйғулар билан яшайдилар. Аммо шоирнинг «Халқим»га шеърида эса одамлардаги бу туйғуларнинг заррачаси ҳам ўз ифодасини топмаган эди. Замонавийлик ва асарнинг умри боқийлиги бу — одамларнинг олийжаноб туйғулари, савияларида эмасмикан? Инсон яралибдики, жанг қилади, меҳнат қилади. Ҳаёт фақат жанг, меҳнат эмас, фикрлашдан ҳам иборат. Ўзбек халқи минг йилдан бери пахта экади. Меҳнат даврида кишилар нималарни ўйламайди. Фикрлашдан мунозаралар ке-

либ чиқади. Илғорлик билан қолоқлик, самимийлик билан ҳасад, олийжаноблик билан тубанлик, эскилик билан янгилик, гўзаллик билан дидсизлик тўқнашади. Кимдадир ғазаб, кимдадир қувонч пайдо бўлади. Кишилар руҳини ўзгартиради. Шухратпарастлик, нафспарастлик билан олийжаноблик тўқнашади. Шу даврда кишиларда вужудга келган эзгу ҳис-туйғулар, юксак савиядаги фикрлар замонавийлик бўлмасмикин?..

Ҳамид Олимжоннинг бу гаплари эсимга бир воқеани солиб қўйди. Бир отим нос сабаб бўлиб, чойхонада ўтирган оддий одамлар дунё ва сиёсат ҳақида чуқур фикр юритадилар. Киши ақлига келмаган гапларни айтидилар: «Бу дунё ўзи нима бўляпти?» — деб нархнаво, тирикчилик, ўтган подшолар, тарих ҳақида, давлатларда бўлаётган воқеалар тўғрисида баҳслашиб кетдилар.

Бир мўйсафид:

— Дунё яратилганига лак-лак йил бўпти-ю, аммо ўтмишда битта ақлли подшо чиқмапти-я... Халққа нима керак? Бошпана, етарли насиба, тинчлик. Наҳотки биронта подшонинг шуни уддалашга ақли етмаган бўлса-я!.. — деган эди, бошқа бири:

— Ҳой, ахир бизлар қандай фаровон яшаётган эдик. Мана энди нима бўлди? Битта нос вақтида топилмайдиган бўлиб қолди. Бу дунёнинг тинч бўлиши учун худодан қўрқмай, бандадан уялмайдиган Гитлерга ўхшаган нафси бузуқ дўзахийлардан олам холи бўлиши керак. Уларга инсоф бермасдан ер юзини офатдан сақламоқ мушкул. Қўшнинг тинч, сен тинч. Очнинг олдида овқат есанг, суқи киради. Бу уруш бошга битган бало бўлди, болани отадан, онани фарзандидан жудо қилди, бошимизга не-не қора кунларни соляпти.

*Ҳар нафас эслайман тенгдош дўстимни,
Ҳар нафас қалбимга кетар сирқироқ.
Балки ўз ёнимда кўрардим уни
Жангда қиличлардан чақмаса чақмоқ.*

*Иккимиз тенгқуру ўсганмиз бирга,
Аммо у ҳаётдан кетди навқирон.
Капалак энди лаб қўйганда гулга
Ажратгандек бўлди бемаҳал бўрон.*

*Уни ортмоқладим жанг бўронида,
Қонимни ҳам бердим сақламоқ учун
Аммо, не чораки, ер-кўк ёнганда
Бир менинг меҳримни етмади кучи.*

*Дўстлар жангда бўлди дўстидан жудо,
Оналар қолдилар фарзагд доғида.
Дўсти оналарнинг меҳри ҳам, аммо,
Сақлаб қололмади уруш чоғида.*

*Уруш чаманларни айлади пайҳон,
Уруш солди халқлар қалбига фироқ.
Бу жафони бошдан кечирган инсон
Тинч-тотув дўстликни истайди, бироқ...*

*Бироқ у тинчликни қанча севмасин,
Қанчалар дўст бўлиб яшамасин у,
Аммо бу муродга жаҳон халқларин
Фақат чин дўстлиги етказар мангу.*

— Халқларнинг бир-бирига дўст бўлиши, дунёда урушни йўқотишнинг бир йўли бор, — деди ўтирганлардан бири. — Кўчадан биронта гўзал хотин ўтгудай бўлса баъзан биз эркаклар унга тикилиб, ичимизда: «Хўп келишган жонон эканми?» — деб бир назар соламыз. Бу сўз биз эркакларнинг вужудимизда яхши бир ҳис уйғотади. Лекин хотинлар ҳам сиртдан билдирмасалар ҳам, ичларидан эркакларни кўрганда бир нафас унга мафтун бўлиб қарайдилар. Лекин шу маҳалда эркакларнинг ҳам, хотинларнинг ҳам хаёлидан бунинг миллати нима экан деган фикр ўтмайди. Чунки унинг миллати эмас, гўзаллиги ошиқ қилиб қўяди. Дунёдаги ҳамма одамлар миллатига қарамай, севганини олиб, қуда-қудагай, божа бўлиб кетаверганда дунёда уруш ҳам, бўлмасмиди, — деб ҳазиллашди.

Кимдир:

— Қадимда ака-укалар ҳам тахт талашиб бир-бирини ўлдириб келган. Уруш бўлмаслиги учун халқлар манманликка бормай, бир-бирини тенг билиб, бир бурда нонни баробар бўлиб еса, ана шунда дунё тинч бўлади. Бу масалада ёзувчининг ҳиссаси катта эканлиги ҳақида Ҳамид Олимжон ажойиб фикрлар айтди.

Ҳамид Олимжон мисол келтирган шоирларга ўхшаш ижодкорлардан иккитаси билан кейинчалик мен ҳам яхши таниш бўлиб қолган эдим. Булардан бирининг тахаллуси Азалий, иккинчисиники эса Мазалий эди. Бири ижодим халқ ичида абадий қолсин деган ниятда тахаллусини Азалий қўйган бўлса, иккинчиси эса шеърларимнинг мазаси одамлар оғзида қолсин деб ўзига Мазалий тахаллусини танлаган эди. Уларнинг исмлари сиртдан бир-бирига жуда ўхшаса ҳам, аммо феъл-атвори, ижоди икки дунё эди. Азалий доимо бахтиёрлик, меҳнат шарофати, ҳаёт гўзаллиги ҳақида ёзарди. Табиатан ҳеч кимга озор бермайдиган, бировнинг нуқсонини кўрганда ҳам бу ёмон дейишга тили келмайдиган одам эди. Аммо шунга қарамай, ўзи жуда қотма, доимо ранги чиқмай юрарди.

Мазалий эса ўз асарларида бахт билан бирга ҳаётдаги бахтсизликларни, меҳнат шарофати билан унинг қийинчиликларини жон куйдириб кўрсатадиган, бировнинг нуқсонини кўрганда эса аяб ўтирмай, юзига шартга айтадиган тик сўз одам бўлишига қарамай, ҳамиша икки юзи қип-қизил, ўйнаб-кулиб юрарди.

Кунлардан бир куни кутилмаганда бечора Азалий хафақон касалига мубтало бўлиб, оғирлашиб қолди. Сухбатлашиб ўтириб ундан:

— Сен ўз ижодингда ғам-алам, машаққат, дард нималигини билмасдинг. Бу хафақон касали сенга қаердан илашди? Бу сўзларни шеърларингдан топиб ҳам бўлмасди, — деб сўрасам:

— Эй оғайни, мен ҳаётнинг фақат енгил томонларини, одамларнинг ўйин-кулгиларини ёзибман-у, аммо унинг машаққатлари, одамларнинг дардларини ўз ичимда олиб қолаверган эканман. Мана энди ўша дардлар ўзимни еяпти.

Ҳақиқатан бу дўстим бахт-саодат, ўйин-кулги, меҳнат қилаётган одамларга, барака топинглар, қойилман, деб ёзибди-ю, аммо барака топ дейиш осон, машаққатини бошдан кечириш қийин эканлиги ҳаёлига ҳам келмабди.

Мен уни бутунлай бедард одам деб ўйлардим. Гап аҳвол-тирикчилик, ижодга келганда у менга дардларини айтиб қолди, дардлари кўп экан:

— Яқинда шеърларимни тўплаб, нашриётга топ-

ширган эдим. Кимдир китобим ҳақида: «Дарди йўқ эшак, ишқи йўқ кесак», деб тақриз ёзиб, ярмидан кўп шеърларимни китобдан чиқариб ташлабди. Тўпламга кирган бир қисмига ҳам шу вақтгача гонорар ололганим йўқ. Олти ойдан бери ана-мана, план тасдиқлансин деб галга солиб келишяпти, бу қандай гап?

— Фаровон ҳаёт, ўйин-кулги, бахт ҳақидаги шеърларингни ўқиб, шоирга пул керак эмас, ўзи ҳам шеърларидагидек кун кечирса керак, деб ўйлашгандир-да?

— Балки шундайдир... Танаси бошқа дард билмас... Бировнинг аҳволини биров сеза бермас экан, оғайни. Пулига жуда ҳам шошилмас эдим-ку, аммо кичик ўғлимни уйлантирмоқчиман. Бизнинг урф-одатларни, тўйларни биласан... Дабдаба қилмасдан икки ёшни бошини қовуштириб, бахтини ўйлайлик десам, қуда томон: «Ёлғиз қизим, орзу-ҳавас кўрмасдан битта кўйлака ўраб, тугундек ташлаб кетаверамизми», деб унчамунчага унамаяпти. Эй, бу эскилик қолдиқларидан қачон қутуламиз! Қоп-қоп ун, гуруч, икки кўй, яна нима балолар сўраяпти. Ҳаммасига бош-оёқ сурупо... Бунинг устига ўғлим ЗАГСдан ўтадиган куни ресторанда йигирматача қиз ва ўзининг ўртоқларига зиёфат берармиш. Бу қаёқдан чиққан одат? Эскиликни йўқотиб бўлмасимиздан аллақаёқдаги янги одатлар чиқяпти. Дунёдаги урф-одатларни ҳаммасини янгилик деб олиб ётибмиз. Қадимда никоҳда беш сўм тўланарди. Энди ЗАГСдан ўтишнинг ўзи зиёфати билан 500 сўмга тушади. Ҳали бу тўй олди, хамир учидан патир эмиш. Тўйгача ўғлимга уй олиб беришим керак. Келин туширадиган уй йўқ. Уй олиш машаққатини айтмаёқ кўя қолай. Шаҳар советидаги ўртоқлар келиб аҳволни кўриб кетган бўлишларига қарамай, шаҳар ичида жой йўқ, деб бир йилдан бери судраб келишади. Шунча қурилаётган иморатларга ким киради, ҳайронман. Биласанми, оғайни, сансалорликдан порахўрлик келиб чиқади. Энди бир камим пора бўриб, уй олиш қолганмиди? Ҳой, булар қачон тамом бўлади! Жияним колхозга раис эди. Ҳўл мева, сабзавот, қўйини арзонроқ қилиб тўғрилаб берар десам, бу йил хашак бўлмай, чорва планини зўрга бажарибди. Бунинг устига сел ёғиб, ғўзанинг ярмини олиб кетибди. Унинг ўз дарди ўзига етарли. Шунақа гаплар, оғайни. Келганинг яхши бўлди.

Одамнинг захрини одам олади, деганларидек, сен билан дардлашиб анча енгиллашдим...

Гапларини эшитдим-у, бемор бўлгани учун унга индамадим. Ичимда ўйладим: сансалорликнинг ёмонлигини, пахтакорларнинг машаққатли меҳнатини, ортиқча урф-одатларнинг зиёнини, бировларнинг пора билан орзу-ҳавас қилаётганини ҳаммасини бу ҳам билар экан-у, шу чоққача нега бирорта асарида чурқ этмади?! Мен билан дардлашиб, бир оз руҳи енгиллашибди. Ахир, ичидаги шу дардларини асарларида ҳам айтиб, ўшаларга қарши курашса бошқаларнинг ҳам руҳи енгиллашмасмиди?! Қуруқ мақтовдан кўра одамларга фойдалироқ бўлмасмиди? Ҳаётнинг фазилатлари билан нуқсонларини ўз асарларида кўрсатса, ўқиган одамлар пучакни—пучак, сарасини—сара деб айтадиган дардкаш бор экан деб қувонмасмиди?

Ўринсиз мақтов кўз чиқаради!

Балки у, ҳаётда мендан бошқа ҳамма бахтиёру бундай ташвишлар фақат ўзимнинг бошимда, деб ўйлаганмикан?

Ҳаётда яхши-ёмонни кўриш, одамларнинг шодлик ва дардларини эшитиш бошқа экан-у, аммо аламнинг оғирлигини, шодликнинг лаззатини ижодий ҳис қилиш бошқа экан. Аммо бу масалада Азалийнинг ўз қарашлари бор экан. Бу менга кейинчалик маълум бўлиб қолди.

Оғзи куйган қатиқни ҳам пуфлаб ичади деганларидек, бир шеърда у: «Халқ дардини жойладим дилга» мисраси учун бир вақтлари бир танқидчи, хўш, бу билан шоир нима демоқчи, деб уни пессимизмда айблаб, нари олиб бориб, бери олиб келган экан. Ўша-ўша пессимизмда айбланишдан кўрқиб, ўз шеърларида ғам-алам, ҳижрон, машаққат, кўзёши деган ибораларни ҳам ишлатмайдиган бўлиб қолибди. Ҳатто бир куни колхозга чиққан пайтида даҳшатли сел келиб, ғўзаларга эмас, колхозчиларнинг ичларига ёғиб, йиғлагудек бўлиб турганларини кўрганида ҳам: «Бахтиёр пахтакорларнинг кулиб турган ғўзалари устидан сел шўхлик қилиб ўтди», — деб ўз шеърларига оптимистик руҳ бериб ёзган экан.

Албатта, бундай «оптимистик» шеърлар одамларни руҳлантириш эмас, фақат ғашларигагина тегиши мумкин.

Ўша кунни бўлган суҳбат вақтида Азалий оптимизмнинг анча сирлари очилди. Гап орасида у Ёзувчилар союзидаги айрим раҳбар ўртоқлардан гина қилиб:

— Ўзинг биласан. Шу вақтгача нимаики ёзган бўлсам, ҳаммаси актуал, замонавий мавзуларга бағишланган. Кундалик ҳаётимизда қандай янги воқеа бўлса, биронтасини кўздан қочирганим йўқ. Савдо ходимлари кунидан тортиб, ўқитувчилар кунигача ҳаммасига шеър бағишлаганман. Китобимни варақлаб кўргин — бошдан-оёқ пахта, меҳнат, тинчлик... Ҳатто келажак билиб қўйсин деб август ойида ёққан қор ҳақида ҳам ёзганман. Бир вақтларда бу асарларим мукофот ҳам олган эди. Энди-чи? Ёзувчилар, союзидаги ўртоқларга ҳайронман, мукофот бериш у ёқда турсин, номимни докладларда ҳам тилга олишмайди. Чамамда замонавийликни қадрламай қўйишди. Менинг шеърларим ҳаммаси оптимистик руҳда, халқлар дўстлиги ҳақида ёзилган эди, ахир!

Шоир Азалийнинг хафақон касаллигига мутбало бўлганлигининг сабабини энди тушундим. У замонавийликни мақтов ва мукофот олишнинг бир йўли деб ўйлар экан. Гарчанд унинг тахаллуси Азалий бўлса ҳам, шеърларида маза бўлмагани учун абадий ном қолдириш у ёқда турсин, тириклик чоғида ҳам ижоди ўқувчиларнинг назаридан қолди. Аммо шоир Мазалий замонавийликни тўғри тушунган учун ёзган асарлари ҳам мазали, ҳам азалий бўлиб қолди.

Ҳамид Олимжон айтгандек, замонавийлик давр кишиларининг юксак савиялари, уларнинг илғор ўйлари, миллийлик, оптимистик қарашлари эди.

Ҳамид Олимжоннинг «Раксананинг кўз ёшлари» асари замонавий асар эмасми? Фафур Фуломнинг «Сен етим эмассан», «Вақт», «Кузатиш» шеърлари-чи? Булар замонавийликнинг классик намуналари-ку!

Замонавий мавзуда замонлар умрини кўрадиган асар яратмоқ учун замон одамларининг қалбини кўра билиш керак экан. Муҳим нима ва номуҳим нима кўра билиш керак экан.

Ёзувчининг кўра билиши нима?

Шу кунги йиғиндан кейин Фафур Фулом билан учрашиб қолдим:

— Ҳа, қочқоқ шоир, бизнинг битта гапга чидолмай

жуфтакни ростлаб қолдингизми? — деди у кулиб. — Бу ердаги гапларни эшитдингми? Ёзувчилик осонмас! Шунақа қатнашиб турсанг, зуваланг пишади!

Ғафур ака мени суҳбатимиз устига келиб қолган Владимир Луговской билан таништирди. Ўша вақтда Алексей Толстой, Анна Ахматова, Яқуб Колас каби йирик ёзувчилар Ўзбекистонга вақтинча кўчиб келган эдилар. Кўпчилик ёзувчилар шу ерда овқатланишар эди. Луговской билан Ғафур ака ўтиришгандан кейин, айтишларини кутмасданок, чаққонлик қилиб уч-тўрт кружка пиво олиб келиб, улар ўтирган столга қўйдим.

Ғафур ака нима ишлар қилаётганимни сўраб, «Каттага иззат, ёшлардан хизмат», деб ҳазил билан менга жавоб берди.

КЎРИНМАГАННИ КЎРИШ, АЙТИЛМАГАННИ ЭШИТИШ ҲАҚИДА

Кунлардан бир кун колхоз боғидаги ўтиришда аския-пайров бошланиб кетди-ю, ўтирганлардан кимдир машҳур халқ ҳофизини Расул қорининг кўзи ожизлигига ишора қилиб:

— Ия, шу ерда экансиз, бундай овозингизни чиқариб ҳам қўймайсиз, сал бўлмаса «вақ» эттириб босиб олардим, — деган эди, Расул қори:

— Келганингиз жуда соз бўлди. Кечирасиз, мендан ёшми-каттамисиз уни билмадим-ку, ёш бўлсангиз ёнимга ўтира қолинг, кўрганлар «кўр ўғли» отасини энди топибди деб қўя қолишади.

Шу ҳазил сабабчи бўлиб, кўз нимаю кўриш нималиги ҳақида киши хаёлига келмаган ажойиб гаплар айтилди.

Халқ орасида «Ўн бор эшитгандан бир марта кўрган афзал» деган гап бор. Албатта, эшитиш бошқа-ю кўриш бошқа. Лекин нимани кўриш керак, қандай кўриш, нима учун?.. Кўришда ҳам кўриш бор экан. Аммо кўрган, эшитганидан ҳамма ҳам бир хилда хулоса чиқаравермайди.

Кимдир бозорга тушиб, пастроқ нарсани кўтариб чиқса, уни кўрганлар: «Шунча нарсанинг ичида танлаганинг шу бўлдими, дидинг қурсин, кўзинг кўрмиди», дейишади.

Демак, бедидлик ҳам кўрлик экан.

Баъзиларга амал тегиб унча-мунча одамни назар-писанд қилмайдиган бўлиб қолса: «Кўзини шира босибди, кўрмайдиган бўлиб қолибди», дейишади.

Демак, ҳаддан зиёд мансабпарастлик ҳам кўрлик экан.

Танишларимдан бири мансабпарастлик билан шуҳратни ёниб турган алангага ўхшатган эди: аланга одамга хуш ёқади, элитади. Аммо унинг яқинига бориб қолсанг — куйдиради, узоқлашсанг совуқ қотасан. Шон-шуҳрат яхши, лекин унинг ҳам меъёри бор. Меъёрни кўролмасанг — куясан.

Яхшилиқни билмаган одамга нисбатан ҳам баъзан: «Кўзи кўр бўлсин», дейишади. Хуллас, кўз бошқаю кўра билиш бошқа экан.

Кўзи кўр одамни кўр деб бўлмайди. Чунки унинг кўзи кўрмаса ҳам қаерга бормоқчи бўлганини билади. Бировлардан сўраб, туртиниб-суртиниб бўлса ҳам, иш-қилиб мўлжаллаган жойига етади. Аммо кўрликларнинг ичида энг ёмони битта кўрлик бор, бу ҳам бўлса — эртасини кўролмаслик.

Бу ҳақда Ойбек ака:

— Деҳқонлар эрта куннинг об-ҳавосини янги чиққан ойнинг ўроғига қараб тахминлашади. Ўтмишни билмасдан бугунни, бугунни билмасдан эртани кўриб бўлмайди, — деган эди.

Ҳаётдан кўр бўлиб ўтиб кетмаслик ҳақида ота-онамдан ҳам шу тахлит анчагина гапларни эшитган эдим. Опаларим бир ёққа бормоқчи бўлиб отланган пайтларида онам:

— Одам бир жойга борганда фақат еб-ичиб, қорин тўйғазиш учун бормайди. Бошқаларнинг уй-рўзғор тутиши, саранжомликларидан ҳам ибрат ола билиши керак, кўрга ўхшаб бориб-келавермаларинг, — дерди.

Демак, ибрат олмаслик ҳам кўрлик экан.

Отам эса менга:

— Улфатга кирганингда ҳеч маҳал ўзингга қизиқ ва ақлли туюлган гапларни айтиб, ўзингни кўрсатишни хаёлингга келтирма... Ақлли кўриниш учун ақлли гапларни айта бериш шарт эмас. Доно одамларнинг суҳбатини тинглаб, вақти келганда ўринли жавоб қайтара билиш ҳам кишига ҳурмат келтиради, донолар қато-

рига қўшиб қўяди. Баҳор ёмғири кишини қувонтиради, баҳрини очади. Аммо шу ёмғирнинг бир томчиси ёзда томса, киши таъбини хира қилади. Шунга ўхшаш доно гапнинг ҳам ўрни бор, одам танимасдан ўринсиз гапириш ҳам кўрлик, — деб насиҳат қиларди.

Аммо кимдир:

— Кўрликларнинг ичида энг ёмони, кўрган-билганлардан хулоса чиқара олмаслик, — деган эди.

*Қанча-қанча кечириб баҳор,
Гўзалликнинг етмай фарқига,
Фарқ бўлмасдан унинг завқига,
Кўзи очиқ кўр бўлганлар бор.
Тошни ялаб оққанда ирмоқ,
Тонгда хониш қилганда булбул
Дили тошмай, бепарво мутлақ
Ўтганлар бор,
Буларни буткул
Дили билан кўр деса бўлур.*

Менинг бир танишим бор. Бир ойлик меҳнат отпус-касини ҳеч вақт яхлит олмасди. Ҳар фаслда бир ҳафтадан дам оларди. Бир куни нега шундай қиласан, деб сўрасам:

— Имкони бўлса, ҳар ким кўнгли хушлаган ишни қилгани маъқул. Ҳар фаслда дам олишнинг сабаби шуки, баъзи одамлар қовун еб туриб: «Ҳай, буни қара, қовун пишиб, ёз ҳам келиб қопти, кечагина қиш эди-я! Қандай қилиб баҳорнинг келиб-кетганини ҳам билмай қолибман», дейишади пешанасига уриб. Менимча бу ҳам ғафлат, одам нимага яшайди. Шоир Уйғун айтганидек:

*Ҳар фаслнинг ўз хислати бор,
Ҳар фаслнинг ўз фазилати...*

Инсон ҳаммасидан баҳра ола билиши керак. Баҳор келиши билан чучвара-чучвара ёққан ёмғирларга тикиламан. Ариққа янги сув келганда болаларга қўшилиб қувонаман, ёшликларимни эслайман. Дала-қирларга чиқиб, лозорларга бағримни бериб, куёшда яйрайман. Биринчи ҳандалак чиққанда ҳам машинага ўтириб, бедана сайри, қовун-полизларга жўнайман. Қиш

келганда унинг ҳам ўз файзи бор. Лаппа-лаппа ёққан қорларни кузатаман. Хазон фасли кузнинг эса ноз-неъматлари, ўзига хос ранги, иси бор. Қишнинг ҳам, ёзнинг ҳам гаштини сурмай кўр бўлиб кетаверамизми. Ҳаёт тўкин, имконият ўзимизнинг кўлимизда...

Кунлардан бир кун Фафур Фулом билан Собир Абдулла ўртасида кимнингдир бир шеъри сабаб бўлиб, ижод ҳақида гап кетганида, Фафур ака:

— Бурнининг тагидан нарини кўра олмайдиганлар ҳам бор... Бу ҳам кўрлик... Албатта кўрган-билганлардан тўғри хулоса чиқара билиш ақлли одамларнинг иши. Лекин ёзувчи учун ақлли бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди. У чиқарган хулосаларини уддалаб, ўқувчиларга етказа билиши ҳам керак, — деди.

Собир Абдулла Фафур Фуломга кўшимча қилди:

— Кўрган-билганларни ёзишнинг ўзи ёзувчи учун етарли эмас. Ёзувчининг кўзи ҳам, димоғи ҳам, қулоғи ҳам ҳеч кимникига ўхшамайди. У нарсаларнинг унча-мунча одам кўролмайдиган томонларини кўра билиши, фақат айтилган гапларни эмас, айтилмаган гапларни ҳам эшита олиши керак...

Собир Абдулла яна нимадир демоқчи эди, Фафур Фулом:

— Мана буни адабиётда изланиш дейди, мулла Собир. Бу, албатта, ижодкорнинг муҳофаза қувватининг кенглигига боғлиқ. Албатта, бор нарсани бор дейиш ҳамманинг ҳам кўлидан келади. Аммо ижодкор шундай нарсаларни яратиши керакки, унинг бугун хаёлида яратилган нарса, эртага ҳақиқат бўлиб чиқсин. Масалан, эртақларни олайлик...

Собир ака унинг гапини илиб кетди:

— Мана ойнаи жаҳон, бир вақтлар хаёл эди. Энди телевизор яратилди.

— «Минг бир кеча», Жюль Верннинг асарлари... халқ ўртасидаги лофчиларнинг лофлари-чи? Бу ҳам хаёл изланишининг маҳсулоти. Инсон изласа топаверар экан.

Шу муносабат билан ёзувчининг хаёл уфқининг кенглиги, ижодий изланишлар ҳақида гап кетди. Фафур ака бирдан ўйланиб, шу кунларда олимлар томонидан топилган янгиликларга мисол тариқасида:

— Мана энди музойна ҳам чиқди, — деди.

Мен, музойна ҳам бўлар эканми, деб бу гапнинг ҳазил-чинлигига тушунолмай турганимни кўрган Собир Абдулла:

— «Сигиргулни» айтмайсизми?.. — деб қолди. — Агар бу гулнинг нави тоза чиқиб қолгудек бўлса борми, беш-олтита тупи бемалол битта сигирнинг сутини берaveraди. Одамларга қойилман. Изласа ҳамма нарсани топа олар экан.

— Албатта бўлади. Сут деган нарса қаердан пайдо бўлади? Асли кўкатдан. Агар сигир ўт емаса, сут ҳам бўлмайди. Лекин ўша ўтни сигирга едириб, қачон сут бўлишини пойлаб ўтиргандан кўра, ўтни ўзидан олса ҳам арзон, ҳам осон тушаркан. Сут берадиган ўтни топган олимларимизга ҳам қойилман. Қаймоғининг хушбўйлигини айтмайсизми?

— Гул ҳиди келади. Қаймоғининг қуюқлигини кўрсангиз...

Бу гапларнинг тагида ҳазил борлигини сезганимни кўрган Собир Абдулла билан Фафур Фулом бирданига кулиб юборишди.

Бу гаплар гарчанд ҳазил бўлса ҳам, аммо аслида ёзувчининг хаёл доирасининг кенглиги, ижодий изланиш, йўқ нарсаларни кўра билишга бир мисол тариқасида айтилган эди.

Аммо бу ҳазил-хузуллар шунчаки бўлмасдан, шу орқали ҳар бир кишининг фаҳм-фаросати, ҳозиржавоблиги, зеҳни ўткирлиги, нималарни кўра билишга қодирлиги ҳам синаларди. Унча-мунча одам бу суҳбатларга қўшила олмай, четга чиқиб қоларди.

Кўрган-эшитганлардан ақлга келмаган хулосаларни чиқара билишда ҳеч ким Фафур Фуломга тенг келолмайди десам лоф эмас. Бу камдан-кам одамга насиб қиларди. Бунинг сирларини кейинчалик Фафур аканинг уйида Юнус Ражабий, Ҳабибийлар билан суҳбат даврида, шеърхонлик пайтларида тушуна бошлаган эдим.

Баҳор фасли эди. Фафур Фуломнинг Арпапоя кўчасидаги янги ҳовлисига бордим. Қўлтиғимда бир даста шеър, қалламда отамнинг одам танлаш ҳақидаги насиҳатлари-ю, ўрни келганда айтиб қойил қиламан деб саралаб қўйилган гаплар.

Катта дарвозадан кириб ҳовлига қадам босдим-у,

худди тўсатдан шерга рўбарў келган одамдек қаққайганимча қотиб қолдим. Фафур Фуломга шеърларимни ўқиб, у билан гаплашишни кўз олдимга келтирганимда бисотимдаги энг доно гаплар ҳам бармоқлар орасидан шувиб кетган қумдек тутқич бермай қолди. Умид билан қўлтиқлаб олган шеърларим ҳам ўша онда ҳеч нарсага арзимайдигандек туюлиб кетди. Турган жойимда кириш-кирмаслигимни билмай ўйлашиб қолган эканман, эндигина гулларини туккан катта туп нок тагидаги тахта сўрида ўтирган уч-тўртта одамлар орасидан:

— Қочадиган одам йўқ, келаверинг, — деган Фафур аканинг ҳазилнамо чақириви эшитилди. Сўрида ўтирганлар билан саломлашиб, кўриша бошлашим билан:— Бу киши — Юнус Ражабий деган одам. Карнаю сурнай, қизлар ҳайтларда лабига қўйиб, биёв-биёв қилиб чаладиган чангдан тортиб, минг йиллик мақомларимизгача биладиган, музика санъатимизнинг меросхўр хазиначиси бўлади. Вужудлари тўла мусиқа. Бу кишиларнинг олдида қаттиқ гапириб бўлмайди, сал шамолда ҳам жаранглаб кетадилар. Ўзбек халқ мумтоз мусиқамизни етти жилд китоб қилиб, қайта ишланса ҳам асли йўқолмайдиган қилиб қўйдилар, — деди-да, қизиқ бир нарса хаёлига келиб қолгандек, Юнус Ражабийга мурожаат қилиб: — Юнусвой ака, Тандирни айтиб беринг, булар ҳам эшитсин, — деди.

— Бир куни Марғилонда авжи саратоннинг иссиғида бир одам тандир кўтариб келяпти. Чарчаган эканми, мени кўриб, ёрдамлашиб юборинг, девди, ерга олиб қўйишдим. Тандирга қарасам қийшиқ. Тандирни олишга олибсиз-у, терлаб кўтарганга яраша тўғрироғини олмабсиз-да, десам, нима дейди денг: «Асли тўғри эди, буни ҳам бастакорларга ўхшаб қайтадан ишлаб чиқишибди», деса бўладими?

— Қайтадан ишлашга унча қўшилолмайман, чунки ёқмаса, қўлдан келган одам яхшироғини ўзи яратиб қўя қолмайдими, — деди Етим Бобожон.

— Бу киши Етим Бобожон. Бу киши артистларга театрда режиссёрлик қиладилар. Натижада артистлар етим бўлиб қолишмайди. Одам ўйнатишга жуда усталар.

Ёғоч сўрининг пойгакроғида чордана куриб, карта чийлаб ўтирган гавдали, қорачадан келган одамни кўрсатиб, Фафур ака:

— Машхур Йўлдош карвон шу одам бўладилар. Дунёнинг ҳаммасини кезганман дейдилар. Шундай ҳам кезганларки, Янгийўл қаерда десанг, оламда бунақа жой йўқ, деб сени енгадилар, — деди. — Бу кишига ишониб йўлга чиққан одамнинг чўлда бўриларга ем бўлиши ҳеч гап эмас. Фафур Гулом, Собир Абдулла, Хабибийлар учрашгандаги уйдирма гапларига қулоқ солсанг, Жюль Вернлар орқада, ағрайиб қолди.

Уша кунни бу ерда бўлаётган кутилмаган гапларни эшитиб кўп нарсани билмаслигимдан ноқулай аҳволда қолган эдим. Кўрлигим сезилиб қолган эди.

Ахир, Фафур ака аравакаш билан гаплашганда арванинг ўнжиргайдан тортиб отларнинг зоти борми, унга тақиладиган тақинчоқдан юган билан тизгиннинг фарқигача билишига ҳайрон бўлган бўлсам, музыка ҳақида гап кетганда Юнус Ражабийнинг кўлидаги дуторни олиб: «Бу ерини бундай қилиб чалиш ҳам халқ орасида бор», деб маслаҳат бергани ҳануз эсимда.

Уларнинг гапларига ўз муносабатимни билдириб, лабимни кулгига бурганимда ҳазилнинг давоми кутилмаганда жиддий гапларга уланиб кетар эди. Мен ҳам гунгдек ўтиравермай хаёлимга келиб қолган ақлли гапни энди айтаман деганимда, яна ўртада кулги бошланиб кетиб, суҳбатга қўшилолмай қолар эдим. Бир фикрни пишитиб айтгунимча, улар бошқа мавзуларга ўтиб кетишар эди.

Бу ерда бўлаётган гаплар ҳам, ўтирган одамларнинг ўзлари ҳам шу чоққача мен кўрганларимнинг биронтасига ўхшамасди. Ҳаммалари ниҳоятда гапдон, ниҳоятда билимдон эдилар. Ҳатто дастурхондаги нарсалар ҳам одатдагидек эмас эди. Катта хитой чинни лаганда кўк сомса, ўртада чиройли кўзада ивигилган қора туршакнинг суви, унча катта бўлмаган чиройли косачаларда янги чиққан барра саримсоқдан тортиб кўк пиёз, ялпиз, кашнич кертиб солинган қатиқ. Бир ликопчада янги чиққан кўксултон билан довучча. Ёстиклар устида лола, чучмомаю бинафша. Хуллас, нимаики баҳор янгилиги бўлса — ҳаммаси бор эди.

Фафур ака кўзадаги туршак сувидан бир пиёла қуйди:

— Бунда ҳикмат кўп... Халқимиз баҳорда Наврўзи олам байрамини бекорга қилмаган. Деярли одатлари-

миз табобатнинг минг йиллик тажрибасига суянган. Табиблар: «Сапро мяга урса — жинни, назла кўзга тушса кўр қилади», дейишади. Одамнинг ошқозони ҳам баайни ўчоқнинг дудбурони. Уни вақтда курумдан тозалаб турмаса, тутун пастга қайтади. Одамнинг ошқозонида сапро хилт йиғилса — қабзият пайдо бўлади. Натижада ичидаги ғубор мяга уриб, тил карахт бўлади, кўз хиралашади, бош ғувиллайди, томоқ оғрийди, қон босими ошади... Туршак суви, кўкатлар бадандаги чиркларни эритади. Кишини енгил қилади. Ҳозирги медицина тилида бу чиркларни «халастерин» деб аташади. Ўзим ҳам бинойидек табиб бўлиб қолибман-а, — кулди-да, менга қараб гапида давом этди:

— Бу гапларни сенинг отанг яхши билсалар керак, мана бунини ич, ақлинг тиниқлашади, — деб қўлидаги туршак сувини менга узатди ва ўтирганларга мени таништира бошлади. — Бу Шукрулло Эмчиев, отаси Юсуфхўжа қори ака жуда машҳур эмчи бўлганлар. Қозоғистон, тожикистонлик борми — ҳаммани эмлаб чиққанлар. Кимники юзи чўтир бўлмаса, билинларки, ўша одамга отасининг қўли теккан. Лекин бу ота касбини қилмай шоир бўлмоқчи, отаси одамларга ҳусн берган, лекин бу ўз шеърлари билан одамларга ўшанчалик эм бўла олармикин? Қани, сизлар, ҳам шеърини эшитиб кўринларчи, маъқул бўлса, хўп-хўп, ёқмаса ота касбинини қил деб фатво берамиз-қўямиз.

Қани ўқинг, Эмчиев — Шу ондаёқ менга қараб: — Аслида шеърларинини Шукрулло эмас, Эмчиев тахаллуси билан чиқарсанг ҳам яхши бўлар экан, — деган гапни айтиб қолди.

Мен битта кичикроқ шеър ўқидим. Ўқиб бўлдим-у, атрофдагилардан ҳеч гап чиқмади. Иккинчисини ўқимоқчи бўлган эдим, Фафур ака шеърни қўлимдан олиб, ўзи ўқий бошлади. Шу орада эшикдан кириб келган ўрта ёшли одамга жой кўрсатиб, ўтиринг ишорасини қилди. Шеърни ўқиб бўлгач, ўзи ҳеч нарса демасдан одамларнинг фикрини сўради.

Юнус Ражабий:

— Эмчилик қилмаса ҳам бўлар экан, — деди.

Йўлдош ака:

— Бизлар аравакаш одам, унча-мунчага тушунмай-

миз. Лекин дуруст, сенинг кўлингдан ем еса, боқувини бопласанг, бир нарса бўлади, — деди.

— Йўлдошга ёққан бўлса, оқ фотиҳа берсак бўлади, — деди Фафур ака.

Сухбат устига келиб менинг шеърларимни кўлига олиб, кўз югуртириб ўтирган, академияда илмий ходим бўлиб ишлайдиган бояги одамга, хўш, сизнинг фикрингиз қалай, дегандек қараш қилди. У одам одоб юзасиданми ёки қандайдир мулоҳаза биланми:

— Бизлар илмий ходим, шеърга жуда ҳам унчалик... — деб чайналган эди, у фикрини охирига етказмасданоқ Фафур ака:

— Шеърга тушунмайдиган одам бўлмаса керак, тўғри эмасми, Юнусвой ака... — деди. — Шеър ҳам ашула, мусиқага ўхшаган гап. Ашулани эшитган энг оддий одам ҳам ёқса — «қойил», кўнглига ўтиришмаса, «шу ҳам гапми», деб қўя қолади. Ахир бир оғиз — дуруст ёки ёмон деб айтиш учун катта илм мутахассис бўлиш керак эмас-ку. Айниқса, ўқиган одам ўз соҳасидан ташқарини ҳам кўриб туриши керак. Худди туннелнинг у бошидан кириб, бу бошидан чиққан одамларга ўхшаб қолмасдан, бурнидан нарини ҳам кўрсин. Олим ҳам, шоир ҳам бўлаётган воқеаларни кафтидек кўриб турмаса, ҳеч нарса чиқмайди. Фақат ўз соҳасини билгувчи одам худди бир томонига юк ортилган қайиққа ўхшайди. У узоққа боролмайди. Сал тўлқинда бир ёғига қийшайиб чўкади. Тўғримасми!..

— Тўғри, — деди Йўлдош карвон. — Отга ташланган хуржуннинг ҳам икки кўзига нарса солинади. Бир ёғи бўш бўлса оёғингни тикиб кетмайсан. Лекин хуржун бўлса солинадиган нарса топилади. Булар ҳали ёш. Секин тўлатишади-да, Фафур.

Юнус Ражабий унга кўшимча қилди:

— Чолғу асбобларининг ҳам бир неча пардалари бўлади, ҳар бир пардаси битта куй — овозни ифода қилади. Агар у ҳам битта пардадан иборат бўлса, карнай бўлиб қолади. Карнайни ҳадеб фатиллатаверса одамга ёқмайди.

— Балли, — деди Фафур ака, — нарсани бир кўз билан кўрган бошқа, икки кўз билан кўриш бошқа. Бунини тушуниб қўйинг, шоир, — деб Фафур ака менга қараб қўйди. Аммо илмий ходим билан иккимиз жим эдик.

Ғафур аканинг хаёлига нимадир келди-да:

— Ҳадеб гапдан кўра шеър ҳам ўқийлик, — деб Навоийнинг бир ғазалини ёддан ўқиб кетди.

Ўқиб бўлиб, не учундир ҳеч кимга индамай, бояги илмий ходимдан:

— Бу шеър қалай? — деб сўради. Ундан: «Навоий бўлади-ю, ёмон бўладими», деган жавобни олгач, Ғафур ака Пушкиндан ўқиди. Бу сафар ҳам фақат илмий ходимнинг фикрини сўради. Яна боягидек мақтов эшитганидан кейин, бирпас тикилиб туриб:

— Ҳадеб бошқаларникини ўқийвераманми, мен ҳам кичик шоир бўлмасам керак. Анча ёшни уриб қўйдим, — деб ўзидан ўқиди. Ўқиб бўлгач, бу қалай, дегандек яна илмий ходимга мурожаат қилди.

— Ғафур ака, мен бир фикр айтмасам ҳам сизнинг шеърларингиз ҳаммага маълум, жуда зўр ёзилган... — деди олим.

Ғафур ака унга бир қараш қилиб:

— Менинг шеърларимга тушунасиз, Навоий, Пушкинни мақтай оласиз, аммо бошқаларникига келганда фаҳмингиз етмайди. Шундоқми? Фақат ҳамма тан олган шоирларни тан олиш, фақат обрўга эга бўлганларнинг шеърларига тушуниш олимлик эмас, — деди сал жаҳли чиқиб. — Илм фирромликни ёқтирмайди. Олим одам талантларни танлаб, бошқаларга танита билиши ҳам керак. Ҳамманинг шеърини тушунадиган бўлганингизда сиз билан гаплашамиз. Гапларимдан хулоса чиқариб олинг. Шошманг, одамлар олтмиш ёшида ҳам диссертация ёқлаяпти. Унвон қочмайди...

Ғафур ака ўйланиб туриб — қаҳрамонлик нима, деб ўртага савол ташлади ва ўзи жавоб қилди:

— Бунга қилсам қандай бўларкин, уни айтсам эшитганлар нима деркин, деб ҳардамхаёллик билан яшаган одам фойдали ишни ҳам вақтида қилолмай, фикрига келган доно гапни ҳам айтолмай, натижада ишга нўноқ, гапга сўтанг деган ном олиб, назардан қолаверади. Одам ўзини-ўзи кўра олмаслиги ҳам кўрлик. Албатта, ўзини ўтга уриш ақлдан эмас. Лекин мақсад аниқлиги шарт. Мақсад аниқ бўлгач, бунга ишониш керак. Менимча, қаҳрамонлик бу — кишининг ўзига ўзининг ишончи. — Ғафур ака бир оз ўйланиб туриб:

— Мингоёқ қайси оёғини олдин босишим керак

деб ўйлай берса, умуман оёғини босолмай, жойида тўхтаб қолар экан. Ариқдан шартта ҳатлаган ўтиб кетади, қайси оёғимни бошлай деб тайсаллаган сувга тушади. Орқасидан итарилган от улоққа ярамайди...

Ғафур аканинг юқоридаги гаплари кимга теккизиб айтилганидан қатъи назар, ҳақиқатда мен ҳам бир томонига юк ортилган қайиқдек фақат шеър ёзишни ўйлаб, уни нимага ёзаётганим, одамларга келтирадиган фойдаси ҳақида унчалик чуқур ўйлаб кўрмаган эдим. Лекин Ғафур Ғулом, Юнус Ражабий, Етим Бобожондек давримизнинг катта кемалари қанотида кичик қайиқ бўлиб бораётганимдан хурсанд эдим.

— Қолган шеърларингни кейин бир кўриб гаплашамиз. Ҳозир мен бирон фикр айтмаган бўлсам ҳам бунинг сабабини ўзинг кейин билиб оласан. Тортинмасдан келиб туравер. Иложи бўлса, эрталаб Обид акангнинг уйига ўтиб, бирга олиб кел, уйини биласан-а, гап бор, — деди Ғафур ака.

Ғарчанд ўша куни менинг шеърларим ҳақида Ғафур ака бир фикр айтмаган бўлса ҳам, аммо менга иш буюриб, ўзига яқин олиши менга бўлган меҳридан далолат бериб, жуда қувонтириб юборган эди. Шу-шу Ғафур аканикига бориб турадиган бўлдим. Баъзида ҳар куни учрашишимизга қарамасдан, шеърларимни охиригача ўқиб чиқиши жуда чўзилиб кетди. Лекин мен бундан хурсанд эдим. Чунки шеърларим сабаб бўлиб, у уйга ҳар борганимда турли-туман одамлар билан танишиб, суҳбатларида бўлардим. Янги-янги таассуротлар билан бойирдим. Шу суҳбатларнинг ўзидаёқ қиёмига етмаган шеърларимни пишириб қайтардим. Ахир бу хонадонда ҳамиша адабиёт, одамлар ва дунё ҳақида суҳбат бўларди. Бу уйдан одам аримасди. Эшигининг табақалари ҳамиша эрталабдан очиқ, кўрпачалар солиқ, дастурхонлар ёзиқ бўларди.

Ғафур аканинг ҳовлиси боғдай катта бўлишига қарамасдан, таажжубки, кўча эшигига нима учундир қўнғироқ қилинмаган эди. Бир куни Ғафур акага ҳазиллашиб:

— Ҳовлингизнинг ўртасига келиб бақирганингда ҳам ҳеч ким эшитмайди. Бир-икки сўмга берадиган қўнғироқ нима деган нарса, қилдириб қўйсангиз бўлмайди-ми, — деган эдим:

— Қўнғироқ деган ёпиқ эшикка ўрнатилади. Ахир, бу эшик қурилганидан буён кеча-кундуз очиқ бўлса, очиқ эшикнинг нимасига қўнғироқ қилинади, — деб жавоб қайтарган эди.

Ҳақиқатан ҳам бу эшикнинг қулфланган вақтини билмайман. Эрталабдан-кечгача одам аримасди. Бухорою Фарғонадан келган ҳар касбнинг устаси фаранглар, Фафур аканинг таниш-билишларидан тортиб, қадимий қўлёмаларни биладиган кўқонлик мўйсафидларгача ҳафталаб шу уйда қолиб кетардилар. Эрталабдан Фафур аканинг газета-журналларнинг мухбирлари билан суҳбатлашаётгани устидан чиқсанг, тушда депутат сифатида бир райондан келган ўз сайловчиларининг талабларига кулоқ солиб ўтирган пайтига тўғри келасан. Атоқли шоирлардан тортиб, қўлига энди қалам ушлаган ҳаваскорларнинг бири кириб-бири чиқиб турарди. Китобхонлик, шеърхонлик, мусиқахонлик бўлаверарди. Ҳатто эски маҳалласидан кўнгили ёзиш учун кичкина челақчада янгилик деб кўксултонми, эртанги гилосми кўтариб келган Абдулла дўлварнинг кўнглини ҳам овлай олади. Фафур ака янгилик деб кўксултонни оғзига солди, афтлари буришганини кўрган Абдулла ака:

— Ҳа нафс ўлсин-а! Дунёда ҳар қандай ўрани тўлатса бўларкан-у, аммо юздан очилган ўрани кунига уч маҳал ташлаб турганинг билан тўлатиб бўлмас экан, — деб оғзига ишора қилиб қўйди.

Фафур ака бошини силкиб:

— Мана бу шоирлик! Баъзан ўзимизча билармонлик қилиб унча-мунчани менсимай қўямиз. Лекин оддий одамларда гап кўп, — деди-да, эсига келган бир воқеани айтиб берди.

— Қадимги вақтда баъзи бойваччалар ҳаддидан ошиб дилозорликка бориб қолса, ақллироқ ошна-оғайнилари отга мингазиб, қабристонга олиб боришаркан, Оғайни, ҳаммамизнинг келадиган жойимиз шу ер, бу ер — шоҳга ҳам, гадога ҳам бир. Жуда ҳам ҳаддан ошиб кетмайлик, деб совутиб, бир оз ҳовридан тушириб келишаркан. Бунга айтаётганимнинг сабаби шуки, бирни кўриб фикр қил, бирни кўриб шукур қил деганлари оддий одамларни ҳеч нарса билмайди деб, юқоридан қарамасдан, уларга ҳам яқинлашиб турсак ўзимизни яхшироқ кўрадиган бўламиз.

Ғафур аканинг ҳамиша одамлар билан бўлишининг сабабларидан биттаси ҳам мана шунда эди. Лекин шу ерда баъзи бир одамлар Ғафур Фулом эртадан-кечгача одамлар билан бўлса, том-том асарларини қачон ёзган, жаҳон классик ёзувчиларининг асарларини қачон таржима қилган, академиянинг ишини қай вақтда ўйлаган, ижодга қандай вақт топган дейишлари ҳам мумкин. Бу тўғри, ҳар бир ёзувчининг ўз ишлаш усули бўлади. Масалан, Бальзак фақат кечаси ижод қилар экан. Кундуз кунлари ишлаганда ҳам уйнинг пардаларини тушириб, чироқ ёқиб ёзаркан. Қайсидир бастакор от миниб, атрофни айланмаса, хаёлига мусиқа келмас экан. Аммо, Ғафур Фуломнинг иш вақти ҳеч кимникига ўхшамасди. У дам олув орасида ижод қилар, ижод қилаётган пайтида дам олаверарди.

Кунлардан бир кун сўфи азон айтмасдан ўрнимдан туриб, тўплам даражасига келиб қолган шеърларимни Ғафур Фуломни холи учратиб, ўқиб бериш мақсадида уйига бордим. Ғафур ака жуда барвақт турадиган одам эди. Гоҳ қушлар сайроғи шоирни, гоҳ шоир шеъри билан қушларни уйғотарди. Ғафур аканинг таъбирича: «Шеър тонгдек ёқимли бўлсин, тонгнинг нафасини уфуриб турсин».

Ғафур аканинг уйига қанчалик барвақт боришимга қарамай, афсус, яна уни холи учрата олмадим. Ҳали кун ёйилмасданоқ Шарқнинг буюк файласуф шоирлари — Мирза Абдулқодир Бедил ва Шайх Саъдийлар билан суҳбатлашиб, мутолаа қилаётган пайтига тўғри келиб қолдим. Халақит бермай деб, бир чеккага ўтириб сукут сақладим. Албатта, булар билан суҳбатлашмоқ учун шарқ фалсафасини, тарихини, шарқ халқларининг тилини чуқур билган одам бўлиши керак. Уч буюк забардаст шоир сукутда эди. Мен ҳам бу оромбахш сукутни бузгим келмади. Ниҳоят Ғафур ака китобни ёпди. Бу суҳбатдан мени ҳам баҳраманд қилиш ниятида Бедилнинг айрим шеърлари маъносини таржима қилиб, сўзлаб берди. Ғафур акага: «Қўлдан берганга қуш тўймас», деганларидек, бир-икки шеърни менга тушунтириб бергандан кўра, бу асарларни таржима қилиб берсангиз, ҳамма баҳра оларди-да», деган эдим, Ғафур ака:

— Буларни таржима қилиш осон гапми? Бунинг

учун тилни билишнинг ўзи кифоя қилмайди. Уларнинг буюклигини ўқувчиларга етказиш учун ҳар бир сўзнинг руҳини илғаб, нозик ҳисларинию жарангини ҳам бера олиш керак. Уларнинг руҳини ранжитиб қўйишдан қўрқаман. Иложи бўлса, оригиналдан ўқиш бошқаю таржима бошқа... — деди.

Ғафур аканинг бу фикри холаваччам Убайдуллонинг таржима ҳақида бир вақтда айтган гапини эсимга солиб қўйди: «Таржима асар — иситма ошга ўхшайди, иситма ошни еганда ҳам, албатта, кишининг қорни тўяди, лекин барибир қозондан янгигина сузилгандек бўлмайди-да! Дамгирни кўтарганиндаги унинг гуркираб димоққа урган ҳиди, еганиндаги мазаси қаёқда-ю, қирмоч қилиб иситилган ош қаёқда», деган эди у.

Шу гапни эсладим-у, бироқ Ғафур акага гапирмадим. Чунки гап чувалашиб, ўқиладиган шеърларимни бугун ҳам қолиб кетишидан хавотирда эдим.

Ёнимдан шеърларни аста олиб ўқиймизми деган маънода стулнинг устига чиқариб қўйдим. Нима учундир Ғафур аканинг шеър ўқишга раъйи йўқдек кўринди.

— Шеърларингни ҳаммасини ўқимаган бўлсам ҳам фикрим маълум. Тарвузнинг яхши-ёмонлигини баъзилар чертиб, баъзилар чақмоқлаб билади. Шеърларинг ҳақида гапириб ўтирмайман. Ёзувчилар уюшмасига аъзоликка тавсия ёзиб бераман. Аммо шеърларингдаги нуқсон нимадан иборат, сенинг ўзингда нима етишмаслигини биз шундай қиламизки, ўзинг топиб оласан.

Тавсия ёзиб бериши гарчанд мен учун қувончли бўлса ҳам, нима учундир Ғафур аканинг шеърларимни ўқишга хоҳиши йўқлиги бир оз ўйлантириб қўйган эди. Бунинг сабабини билиш мақсадида ўртага гап ташлаб, бугун жуда яхши туш кўрганлигимни айтиб, унинг таъбирини бугунги ишимнинг битишига йўйдим. Афсус, таъбир тескари чиқди. Отам айтгандек, ўринсиз гапириб, кўрлик қилиб қўйдим. Шеърларимни ўқиш у ёқда турсин, туш айтишим сабабчи бўлиб, Ғафур ака қўлига қалам билан қоғоз олди:

— Мана буни ҳозир бир шеър қиламиз, таъбирини нима эканини шунда биласан, — деб «Шукруллонинг тушига таъбир» («Туш йўйиш») дея сарлавҳа қўйиб, шеър ёзишга киришди.

Мен шеърга арзигулик нима гап айтганимни, бу-

нинг нимасини шеър қилиш мумкинлиги ҳақида ўйлай бошладим. Ўйлаб-ўйлаб шеър қиларли нарса тополмадим. Аммо бу орада Фафур ака шеърни яримлатиб қўйган эди:

*Туш кўриб келибсан, ўғлим, йўййми,
Ёмғир баракату қуту нишона.
Камалак кўрибсан, бунинг таъбири
ЕТТИ ранг қуёшу қутлуғ пешона.*

Битган қисмини менга ўқиб бериб, фикримни билмоқчи бўлди. Аммо мен айтиб улгурганимча ҳам бўлмай, давомини ёзиб, шеърни тугаллади.

Рафиқаси Муҳаррам опани чақириб, унга ҳам ўқиб берди. Ҳаммамиздан фикр эшитгандан кейин гурур билан мендан:

— Кўзингга кўринган нарсани бир лаҳзада шеър қила оласанми? — деб сўради. — Ҳар бир нарсани шеър қилиш мумкин. Мана, кўзингга кўринган, кўнглингга келган бирон нарсани айтиб кўр, шеър бўладими, йўқми, биламиз-қўямиз.

Мен шоирнинг хонаси ва ҳовли атрофидаги нарсаларни кўздан кечира бошладим. Бу уйдаги ҳар бир нарса шоирона дид билан танланган. Ҳар нарсада шоирнинг нозик табиати, ўткир фаросати кўриниб турарди. Иш столи устига Гётенинг бронзадан қилинган кичкина бюсти, деворларда гилам, тамбур, дутор осиглиқ. Мен ҳали ҳеч ким шеър қилиш учун қўл урмаган, Фафур аканинг ўзи ҳам кутмаган нарсани излар эдим. Бирданига кўзим сиёҳдонга тушди-ю, шу ҳақда бир шеър қилишни сўрадим. Фафур ака сиёҳдонга бир тикилиб гувраниб олди, ниманидир тутмоқчи бўлгандек, йирик-йирик бармоқлари ҳаракатга келди. Кўзлар ёнди, лаблар ниманидир пичирлай бошлади. Ҳамлага отланган шердек бир он жим қолди, кетма-кетига сатрлар ёзила бошлади:

*Алишер қаламга қилганда хитоб,
Давоти ёдидан кўтарилдим-у,
Сиёҳдон, азизам, қора кўзлим,
Қора тунлар аро ёриган кўзгу!..*

*Улуғ жанг кунларин ёзар чоғимда
Шаҳиднинг қонидек дафтарга томдинг.*

Лаънати малъунлар номин ёзганда
«Мен қора эмасман», дединг-у, тондинг.

Ғафур ака шеърни битказиб, менинг фикримни сўради:

— Қалай?

Мен нима дердим... Битта сиёҳдон орқали шунча гапларни топиб айтиш менинг хаёлимга келмаган эди. Албатта, мақтадим. Бу шеърнинг ёзилиши мен учун мўъжиза эди.

— Сенга шеърларимнинг нимаси ёқди? Яхши бўлса, яхшилиги нимада? Нимасига ҳайрон бўляпсан?

— Ҳаммаси яхши! Бир лаҳзада шунча фикрни шеър қилиб ифодалаш ўзи бўлмайди...

— Бунинг сири нимада? Ўйлаб кўрдингми? Бунинг отини кўрмаганни кўриш, айтилмаган гапни эшитиш дейилади. Хўш, шеър сенда қандай туғилади?

Мен ўйланиб қолдим...

— Бир кун бир шоирдан: — Шеър ёзган пайтингда нималарни кўз олдинга келтирасан, ҳаёт ҳақида ҳам ўйлаб кўрасанми?! — деб сўрасам: «Ҳа, албатта, олдин ҳовлимдаги нарсаларга қарайман. Кейин секин кўчага ўтаман, трамвай, таксиларни кўраман, анҳор бўйлаб хаёлан бозорга бориб қоламан...» — деди. Кўз олдинга одамларни ҳам келтирасанми? Улар нима дард билан юрганларини ҳам ўйлайсанми? — десам, у: «Ҳаммасини бир пайтда ўйлаб бўладими? Унда шеър қолиб кетади-ку», дейди.

Бошқа бир шоир: «Шеър ёзган чоғимда атрофимга қараш у ёқда турсин, қоғоздан бошимни кўтармайман. Узимнинг ёнимдаги одамга ҳам қарамайман. Одамларни ўйлаш уёқда турсин, битта-яримтага кўзим тушса ҳам фикрим тарқалиб кетади», деб жавоб берган эди.

Сенинг шеърларингдаги нуқсонларнинг биттаси шундаки, хаёлингга келган бир нарсага ёпишиб олиб, атрофнингдиларни унутиб қўясан. Ижод қилган пайтларингда ҳаёт ичида туриб эмас, туйнукдан қараб ёзасанлар. Боя сенга, айтмасам ҳам шеърларингнинг нуқсонини ўзинг тушуниб оласан, деган гапимнинг маъносини энди билгандирсан, — деб гапини хулосалади Ғафур ака.

Ҳа, Ойбек айтгандай, Ғафур Ғулом ўтмишга қараб бугунни, бугуннинг хулосасидан эртасини кўра оладиган одамлардан эди. Ахир у кичик бир сиёҳдонга қара-

ганида уни кўзгу қилиб шу лаҳзанинг ўзида беш юз йиллик масофани, яъни илҳом оғушига фарқ бўлиб кўлига қалам ушлаб довотни унутган Навоийнинг паришонҳол қиёфасини ҳам кўз олдига келтира олган эди. Ўз кўлидаги ручкасидан ногаҳон дафтарига чак этиб томган сиёҳ томчисида кечагина бўлиб ўтган қиргин жанглару шаҳидларнинг қонини ҳам кўра олган эди.

Фафур Фуломнинг бу қадар ҳозиржавоблиги, қобилятининг сири нимада эди? Бу жавоҳирлар сандиғини қаердан топган эди? Бунинг жавобини ҳам Фафур Фуломнинг ўзидан эшитган эдим.

Фафур ака ҳаётдаги ҳар бир кичик нарсаларни билишга қизиқарди, назаридан қочирмасди. Зотан ҳаётда майда нарса йўқ. Ҳар бир кичик заррадан катта хулосалар чиқариш бу шоирнинг ақл уфқининг кенлигига, хаёл кучининг бойлигига, илм даражасининг юксаклигига боғлиқ. Фафур ака одамлар бор жойдан аримасди. Кичкина набирасини етаклаб Бешёғоч бозорида бир боғ кашнич ёки янги чиққан ҳандалак харид қилишни ўзига айб санамасди. У ўзини оддий одам ҳисоблаб, инсон қилган ҳар бир ишдан тортинмасди.

Бир куни Фафур акага ҳазиллашиб, ҳандалак кўтариш бу ҳам ҳаётни билишга кирадими, деб ҳазиллашган эдим, Фафур ака ҳазил-мутойиба билан:

— Қадимда бир одам доимо бозор айланаркан. Ҳамма нарсанинг баҳосини, нимадан бўлишини, нимага кераклигини сўраркан-у, олмас экан. Бозордагилар бунини сезиб қолиб, сўрайсизу олмайсиз, деганларида у одам: «Билмасликни ёмон кўраман», деб жавоб қайтарган экан. Ўша одам худди мен — Фафур Фулом бўлади. Жавоҳир сандиқ халқ ичида. Аммо топган билан уни очиш ҳамманинг ҳам кўлидан келавермайди. Топган пайтда бу сандиқни очиб билиш ҳам керак. Бу сандиқ одамларнинг қалбида. Унинг қалити эса одамларга меҳр, — деб жавоб қилади.

Фафур аканинг вафотидан кейинги воқеани кўз олдидан сира кеткизолмайман, эсласам кўзларимга ёш келади. У бутун умрини одамлар ичида ва мутолаа билан ўтказди. Мутолаадан чарчаган вақтларида тўнини елкасига ташлаб, оёққа кавушини иларди-да, кўлида икки-уч юмалоқ чой ёки новвот кўтариб, кексайиб қолган қариндош-уруғлариними, эски маҳалласидаги

ота қадрдон мўйсафидларними кўнглини овлаб, ёшликдаги дўстларини кўриш учун маҳалласига жўнарди. Машинаси маҳаллада кўриниши биланоқ, қора-қура, оёқяланг болалар:

— Ана, Фафур амаким келдилар, — деб югуришиб, уни қуршаб олишарди. Баъзида уларнинг етти-саккиз-тасини саватга солинган жўжалардек машинасига ўтқизи-иб, қизиқ-қизиқ гапларни айтиб, бозор айлантириб, янги чиққан ровочми, кўксултонми олиб бериб, яна маҳаллага ташлаб келарди.

Фафур аканинг вафотидан кейин бир куни унинг машинаси маҳаллага келди. Одатдагидек болалар:

— Ана, Фафур амаким келдилар, — деб югуришиб қолишди. Аммо минг афсуски, бу сафар уларга совғасалом олиб бериб, эртақлар айтадиган амакиси машинада йўқ эди. Болалар бир оз ҳайрон бўлиб туришди-да, эсини таниганлари: «Фафур амаким ўлиб қолганлар», деганида атрофдагиларнинг хомуш бўлиб қолганлари ҳали-ҳали кўз олдидан кетмайди.

Бу болалар Фафур Фулом билан қандай яйрашса, у ҳам тўполончи бу болалар орасида ўзини болалардек ҳис қиларди. Албатта, бу меҳрсиз унинг оламшумул «Сен етим эмассан» шеъри, болалар ҳақида ёзилган «Нортожининг курак тиши» каби асарлари яратилмаган бўларди. Унинг «Ўғригина болам», «Шум бола» шунга ўхшаш қатор ҳикояларининг қаҳрамонлари ўзи ўсган шу маҳаллалик одамлар эди.

Бир куни Фафур ака билан кексайиб қолган қайна-насига кавуш олиш учун бозорга тушдик. Нима учундир тўғри маҳсидўзликка ўтмай, йўлни тарақ-туруқ қилиб қулоқни қоматга келтирадиган мискарликка бошлади.

Фафур ака табиатан қизиқ одам эди. Мискарликда нима қилар экан деб, мен ҳам юравердим. Дўконларда қадим муллаваччалар мадрасада чой қайнатадиган об-даста самовардан тортиб бир кучоқ келадиган баркашу қумфонлар, дастшўйлар, кашкуллар шипгача осиб қўйилган. Фафур ака ҳаммасига бир-бир тикилиб, гўё оладиган нарсаси топилмагандек ундан бешик бозори-га ўтдик. Бешиқларнинг нақшларига, рангларига тикилди. Ҳақиқатан буларда нозик санъат бор эди. Фафур ака катта тўнга ўралиб олган қотма одамга кўзи тушди-да, менга қараб:

— Шу туриши нимага ўхшатса бўлади? — деб сўради.

Мен бирон жавоб қилгунча ҳам бўлмай, кулиб туриб:

— Енгга солинган сумакнинг ўзгинаси эмасми? Ўзининг озгинлигини қара-ю, кийган тўнани қара, — деди.

Фафур ака худди оладигандек бояги одамдан:

— Шамшод тароқ, қовус борми? — деб сўради, сўнг менга қараб: — Булар эртага йўқ бўлиб кетадиган нарсалар, кейинчалик отини ҳам тополмай қоламиз, кўриб қўйган яхши, — деди.

Фафур ака билан кўп вақтларда бирга бўлганим учун мен унинг феълени анча тушуниб қолган эдим. Унинг бугунги бозор айланиши ота-боболари яшаб ўтган замонни эслаш, тарихга саёҳат, кўз олдига келтириш эди. Гарчанд бу дўконлардаги нарсаларнинг кўпининг мавсуми ўтиб қолган бўлса ҳам, ҳар бирида қадимги қўл санъати, кишиларнинг нозик диди, таъба, ҳаётнинг бир манзараси бор эди.

Бешик бозоридан аста тўн бозорига, ундан дўппи бозорига ўтдик. Бу ердаги одамлар ҳам, санъат ҳам бошқача эди. Бу дўппи бозори эмас, гўё бир беқиёс чаман эди. Ҳар бир кишининг қўлида кўтарилган бодом гулидек оппоқ тагдўзи, ироқи, қип-қизил ёкутдек товланган гилам дўппилар худди сенга тутилган гулдастага ўхшарди, ўхшарди эмас, ҳатто гулзор деб қапа-лаклар ҳам учиб юрарди.

Фафур ака бошига ироқи дўппи кийиб, нархига келишолмай турган қизнинг олдига бориб:

— Шундай ярашдики, қўлингга олмай кийиб кетавер, кўрган йигитлар таги-тахтингни суриштирмай, кийинишдаги дидингга қараб уйинггача эргашиб бораверади, — деди. Сўнг дўппичи хотинга юзланиб.

— Шундай қиз билан нархини талашасизми, ярашганига хурсанд бўлиб бериб юбораверинг-да, — деган эди, хотин ҳам шаддодроқ экан:

— Мен шоир Фафур Фулом эмасман, камини сиз тўлаб юбора қолинг, — деб жавоб қилди.

Фафур ака дўппини бошига кийиб турган қизга қараб:

— Бўлди, қизим, дўппи сеники, кийиб кетавер, — деди. — Мен ҳам отанг бўламан, мендан хотира бўлсин...

Ғафур ака қизнинг қаршилигига қарамай, қўлидан пулини олиб, жавраб турган сотувчига берди-да, камини ўз ёнидан чиқариб тўлади.

Ҳа, бу тасодифий ҳол эмасди. Ғафур ака одамларни севарди, уларнинг қувончидан қувонарди.

Бир куни дўстларимдан бири Ғафур Ғулом билан ораларида бўлиб ўтган қизиқ бир воқеани айтиб берди:

Бир куни Сайфиддиннинг бозорга кираверишдаги китоб дўконига тушдим, дўконда ўзи йўқ, ўрнида газета-китобларни варақлаб Ғафур Ғулом ўтирибди. «Сайфиддин қани?» — деб сўрасам: «Ўртоғига ўхшайсан, ҳозир келиб қолади, буёққа кириб ўтиратур, бозорга харажатга тушуриб юбордим», — деди.

Бир оз кутдим, Ғафур ака дўкондаги газета китобларни кўздан кечириб ўтирди. Шу орада дўкондаги болали хотиннинг сополдан ясалган қўғирчоққа кўзи тушди-да, ҳайрат билан қўлига олиб, бирданига менга худди уришган одамдек хўмрайиб:

«Сенинг авлодинг ким бўлган? — деб сўраб қолди. Кутилмаган бу саволдан ҳайрон бўлдим. — Менга қара, онанг қанақа хотин бўлган?»

Бу саволи мен учун олдингисидан ҳам кутилмаган эди, нима деб жавоб қайтаришимни ҳам билмай турган эдим, Ғафур ака сополдан қилинган она-болани менга кўрсатиб:

«Мана бунга қара, сенинг онанг ёки ўзинг шуларга ўхшайсанми? Сен шунақа тавиямисан? Ўзбекнинг онаси сира бунақа бўлган эмас, гўзал хотин, онанг гўзал бўлмаса, сен бунақа келишган йигит бўлмасдинг...» Қўлидаги қўғирчоқни ғазаб билан яна менга кўрсатиб: «Буларнинг башарасига қара», деди. Мен зеҳн солиб қарадим. Ҳақиқатан она ҳам, гўдак ҳам жуда хунук эди. Онанинг калласи ҳаддан ташқари катта, сочи эса қиз болаларникидек жамалак, бағридаги дўппи кийгизилган гўдак ҳам ҳаддан ташқари таъвия қилиб ишланган эди. «Сен шу болага ўхшайсанми? Онанг шунақа бедаво, бадбашарами? Мен онангни биламан, онанг бошини ювиб, сочини тараб, боғдаги ҳовуз бўйида ўртоқлари билан қошига ўсма қўйиб

Ўтирганда, отанг беҳи тагидаги боғ девордан бўй чўзиб, атлас кўйлак кийиб ўтирган онангнинг оппоқ томоғига кўзи тушиб, ошиқ бўлгану уйланган. Сен ўша гўзалнинг фарзандисан. Бу-чи? — У қўлидаги кўғирчоқни тақ этиб жаҳл билан ерга қўйди. — Сен менинг «Хотин» деган шеъримни ўқиганмисан? Ана ундаги ўзбек хотинининг гўзаллиги, ақлини кўз олдинга келтир-у, мана бунга қара!»

Гапимиз устига келиб қолган Сайфиддинга қараб Фафур ака қанча кўғирчоғи борлиги, қаердан олганлигини сўраб, ҳаммасини бир қоғозга ўраттирди-да:

— Иккинчи буни сотма, оладиган жойингдагиларга ҳам айтиб қўй, — деб Сайфиддинга тайинлади.

Бу ҳам Фафур Гуломнинг одамларга беқиёс меҳрининг белгиси, ҳар бир нарсанинг муҳим томонини кўра билиши эди. Унинг ҳамма шеърлари одамларга меҳрдан туғиларди. У жонсиз кўғирчоқдан, ҳар бир тирик одамнинг қалбигача кўра оларди. Одамларнинг гўзаллиги, дилкашлигидан илҳомланарди. Баъзи ёзувчиларнинг уйларида алоҳида ажратилган ижодхоналари бўлса, Фафур Гуломнинг ижодхонаси беҳисоб эди. У қаерга борса, ўша ернинг ҳам ижодхонаси, ҳам дам олув ери ҳисобланарди. Одамлар орасида туғилган фикрларни ўша ерда қоғозга тушириб, уларни ўқиб ҳам берарди...

Баҳор пайти эди. Маҳаллаларни пиёда айланиб кета туриб, сомонсувоқ томларда ўсган лолақизғалдоқ, чучмомаларга қараб Фафур ака завқ билан тўқий кетди:

*Ўзбекнинг томини томоша қилинг,
Байрам байроғидек ясатган бошин.
Ҳеч қандай уста ҳам тўқий олмайди
Оламнинг бунчалик атлас-қумошин.*

*Кеча тераклар ҳам ташлаб кучалак,
Туялар туллади, кўзилар мағраб...
Яхшики жаҳонга шоир келибман,
Бу баҳор файзидан қолмадим гангиб.*

.....

*Йўлбарс терисини силаб кўрмаклик
Тирик йўлбарс учун бўлмас муносиб,
Кошкийди яна ўз вужудим узра
Ёшликни табиат қилолса насиб.*

Йўл устида ёзилган бу шеърда ҳам ўзбекнинг томи-дан туриб Фафур Фуломнинг ўзига хос жаҳонни кўра олиши бор эди.

Бу шеър ўша куни маҳалладаги кадрдонларга ўқиб берилганда, ёшлиқдаги дўстлардан бири ҳазиллашиб:

— Ёшлиқни кўмсаб, қариликни бўйнингга олиб-санда, Фафур, — деган эди, бунга ҳам Фафур ака шу оннинг ўзида шеър билан жавоб қайтарди:

*Тимсоҳнинг умридир фақат уч минг йил,
Уч нафас яшайди фаразан пашша.
«Фақат» дейилган сўз аҳмоқ тимсоҳнинг
Умридир, одамсан, одамча яша!*

Шеърни эшитганлар Фафур Фуломнинг ҳозиржавоб-лиги, ақлининг тиниқлигига ичидан таҳсин ўқиди. Ўрта-га бир дам сукут чўкди.

Сухбатда бўлган йигитлардан бири шу шеърни эши-тиб Фафур акага савол назари билан қаради-да:

— Фафур ака, кечирасиз, тимсоҳ ҳам уч минг йил яшайдими? — деб луқма ташлади.

Фафур ака у йигитнинг касбини аниқлаб, физика муаллими эканлигини билгач, унга Альберт Эйнштейн-нинг нисбийлик назариясини эслатиб, дунёда ҳамма нарса нисбий эканини, бу шеърдаги гап ҳам тимсоҳ-нинг қанча йил яшаши устида эмас, инсон ўз умрини қандай яшаб ўтказишлиги кераклиги тўғрисида экани-ни тушунтириб берди. Учмингни минг йил қилиб тўғри-лаш қийин эмас эди, деб бир тимсоҳнинг бошидан бундан минг йил олдин отилган олтин ўқ топилгани-ни айтиб берди.

Фафур Фуломнинг кишини ҳайрон қиладиган жи-ҳатларидан яна бири уни энг кичик зарраларда катта нарсаларни, энг катта нарсаларда кичик зарраларни кўра билиши эди. Ахир пашшага қараб тимсоҳни эсга келтиради! Бундай қиёсни балки бошқалар ҳам топи-ши мумкиндир, лекин ҳар бир зарра орқали жамият ва кишилар тақдирини кўриш, у билан боғлай олиш ҳамманинг ҳам эсига келавермайди.

Янги чиққан ойни ўроққа ёки товоқдаги ярми бу-зилган қаймоққа ўхшатиш ҳам мумкин. Лекин бу ерда қаймоққа нон ботирган одам ёки ўроқ тутган деҳқон унутилса, у етук асар бўлмайди.

«Вақт» шеърида Фафур Фулом лаҳзаларда инсон тақдирини, оламшумул тарихий воқеалар рўй беришини кўра олган эди. Фафур ака қанчалик билимдон, қобилиятли бўлмасин, халқ ҳаётидек бой, битмас хазинадан ҳамиша баҳраманд бўлмаган ижодкорнинг йиғган бисоти икки-уч асар ёзиш билан тугаб, худди бир мавсумгина далаларни суғоришга яратган сунъий сув омборидек таги чиқиб қолишини яхши англади. Фафур Фулом шеърларидаги фикр қанотининг кенглиги, ҳозиржавоблигининг сири ҳам шунда эмасмиди?

Фафур ака кўпинча менга тегажаклик қилиб тушиб кетган бир-иккита тишимни ҳазил қиларди. Бу сабаб бўлиб Фафур аканинг гапларига жавоб тариқасида «Тиш ва она» шеъримни ёздим ва Фафур акага ўқиб бердим. Шеър Фафур акага маъқул бўлди. Шу ондаёқ менга жавоб тариқасида «Тишларинг тушибди, десам Шукрулло» деган шеърини ёзиб ташлади.

Сиртдан қараганда тиш кичик нарсадек туюлса ҳам, аммо негизида унча-мунчанинг ҳаёлига келмайдиган ҳаётий фалсафа, нафосат, баднафслик, ҳалоллик ва айрим нарсаларга кишиларнинг муносабатлари очиқлиб, бутунлай ижтимоий бир руҳ касб этганди. Фафур Фулом ҳаётни нақадар чуқур билишига қарамай, дунёвий воқеаларнинг ва одамлар характерининг мураккабликлари олдида баъзан ўзи ҳам ожиз қолганлигини камтарлик билан шундай ифода қилади:

*Шеър — медицина, рецепт билмайди,
Камдан-кам шоирлар бу фанда расо.
Ақлу мулоҳаза, кузатувчанлик
Якун ясамоққа етса, тасанно!
Олтмиш йил оламни қилиб тамошо
Нимани кўрибман, таққослаб ёздим.
Мукаммал аниқлик топа олгунча
Кўпинча ҳақ ёздим, баъзида оздим.*

Ҳаёт ва одамларни тушуна бошлаган одам ҳеч маҳал ҳамма нарсани мен билдим, бехато яшадим, деб айтмайди. Фафур Фуломнинг ҳаётда шу қадар кўп нарса билиши, катта уламо бўлишига қарамай, олтмишга кирган чоғида бу гапни айтиш ҳамма учун ибратлидир.

Фафур ака ҳамма нарсага ижод кўзи билан қарарди. Ўша куни нима учундир олдидаги шиша графинни кўрсатиб:

— Шунинг ичида сув борми, йўқми? — деб сўраб қолди.

Албатта бу савол бежизмасди. Гап бу ерда сув бор-йўқлиги устида бўлмай, Фафур аканинг нимани кўзлаганлиги ҳақида ўйлай бошладим. Графинга тикилдим. Графинда сув бор-йўқлигини билиш қийин эди. Чунки баъзан лим-лим тўла идишни бўшдан фарқ қилиш қийин бўлади. Буни билиш учун албатта кўтариб кўриш ёки чайқатиш керак. Мен қўлимни шиша идишга чўза бошлаган эдим, Фафур ака қўлимни тутди:

— Ҳа, мана кўрдингми, буни тўла ёки бўшлигини билмоқ учун бир томчи ташлаш ёки қалам учини тегиши ҳам кифоя. Тўла бўлса тошади-қўяди. Одамнинг қалби ҳам баайни бир шиша. Унда нима борлигини пайқаб олиш қийин.

Лим-лим тўлиб турган ҳовузга тушган бир япроқ уни мавжга келтириб юбора олади. Шоир ҳам худди шунга ўхшаш. У ҳамиша ҳаёт ҳисси билан тўлиб яшаши керак. Унинг мавжланиб тошиши эса бу — илҳом. Аммо илҳом ҳамиша келавермайди. Уни илҳомлантирувчи куч бўлиши керак. Масалан, сенинг шеърларингни ёзилишига мен илҳом париси бўлдим.

Мен кўп йиллардан бери «Ленин ва Шарқ» деган дoston ёзишни мақсад қилиб қўйган эдим. Фикрларим аниқ бўлишига қарамай, узоқ вақт ёзолмадим. Нимадир етишмасди, ниманидир излардим. Худди ҳайқириб, тўфонга сиғмаган сувдек тошиб юрардим. Бир ёғоч учи билан тошқин сув шариллаб изга тушиб олгандек, Шароф Рашидович билан бўлган бир суҳбатда у киши ажойиб гапни айтиши сабаб бўлди-ю, дostonимнинг калити топилди. Ўша куниеқ ёзишга киришдим.

Фафур ака бир нафас жим туриб қолди-да, бирдан нига баланд овоз билан: «Тавба!..» деди-да, қизиқ бир ривоятни айтиб берди:

— Кунлардан бир куни Қўқон хони Худоёрхон қандайдир оддий бир хизматкорининг отини айтиб чақириб қолибди. Лекин у одам Худоёрхоннинг чақирганини эшитишига қарамасдан турган жойидан кўзгалмай тураверибди. Нега қимирламайсан, дейишса — мендек

бир одамнинг номини хон тилга олди, деб икки кун турган жойида ҳайронликда қотиб қолган экан.

Бизнинг раҳбарлар ҳамиша халқ ичида. Ҳар куни деярли ишчи-колхозчилар билан суҳбатда... Шароф Рашидович йирик давлат арбоби, аммо ёзувчи сифатида ҳозир сен билан мен қандай гаплашаётган бўлсак, ҳамма билан шундай муомалада бўлади. Ўз асарлари ҳақида фикрингни сўрайди, режаларини яширмайди. Бирор асар ёзаётганингни эшитганида энг қимматли фикрларни аямай маслаҳат солади. Ўз бойлигига ишонган ёзувчи шундай бўлади...

Баъзан шундай бўладики, олдинда турган нарсани қидириб тополмайсан. Аммо ҳолатингни фаҳм этган зийракроқ одам, нима қидиряпсиз, деб топишингга ёрдамлашади. Баъзилар парво қилмайди. Одамнинг аҳволини ҳис қила билиш учун ҳам ўткир ақл кўзи керак, — деган эди Фафур Фулом.

Бесабаб тикан кирмас деганларидек, баъзан энг катта асарларнинг яратилишига кичик бир воқеа ёки бир одамнинг икки оғиз самимий сўзи сабаб бўлади.

Буюк Мирзо Абдулқодир Бедил:

*Юз шевадир мен ёзган ашъор,
Ёзмадим уни мен бир кунда як бор.
Таврод эмаски, унинг ҳаммаси
Тушса осмондан бир йўла тайёр, —*

деб айтганидек, ҳеч нарса ўзидан-ўзи яратилмайди.

Бир куни Фафур Фулом ҳазиллашиб — агарни маргарга куёв қилсалар туғилгай бир ўғил, оти — Кошки бўлади, деганидек, ёзувчида асар ёзиш нияти ҳам ҳаёт воқеалари ва одамларнинг таъсирида пайдо бўлади. Аммо бу ниятни аниқ илғаб олиб, асар қилиш баъзан жуда қийин тушади.

Меним назаримда ижод ёки шеър учиб келган мезонга ўхшайди. Уни бир учидан ушлаб қўлга илаштириб олмоқ баъзан жуда ҳам мушкул бўлади.

Шеърни гул иси, неъматларнинг таъмига ҳам ўхшатиш мумкин. Ҳар қандай одам ҳам дарҳол искаган гулининг ҳидини ёки тотиб кўрган неъматининг таъминини ифодалаб беролмайди. Гулни қайта-қайта искаб кўради, кимдир битта гулда эртапишар шафтолини, кимдир ҳандалак ёки ўрик таъмини эслайди. Бошқа

биров шундай бир гапни айтадики, ҳамма «топдинг» деб унга қўшилади.

Ижод — шеър ҳам баайни шундай.

Баъзан кишининг хаёлига яхши бир фикр кетиб қолади. Бир нарса ёзишни мўлжаллайсан. Аммо фикр тайёр бўлгани билан шунга керакли ҳаётий материаллар ва одамларнинг ички дунёларини тайёр ҳолда кўз олдинга келтиролмайсан. Фикр нурдек товланади-ку, уни қамраб, нинадан ўтказилган ипдек бир воқеага боғлай олиш мушкул бўлади. Ёзсам чиқармикан, чиқмасмикан, деган хаёллар билан юрасан.

Мен туғилган фикрни дарҳол ёзишга киришмайман. Узоқ вақт ўйлайман. Ўйлаганларимни эса одамларга гапириб бераман. Сўзлаш даврида синовдан ўтказаман, тингловчиларнинг муносабатларини сезаман. Сўзлаган пайтларимда уларнинг ҳолатларидан ёққан-ёқмаганлигини сезиб, менда янги фикрлар пайдо бўлади. Қизикроқ қилиб айтишга ҳаракат қиламан. Шундай чоғларда баъзи бировлардан, асар қилиб ёзса бўлар экан, деган фикрни эшитсам, баъзилар, гапириб юрмай ёзиш керак, бошқалар илиб кетиши мумкин, деган гапни айтишади. Мен бундан чўчимайман.

Буюк юнон ёзувчиси Апулей айтганидек, ҳаётда бири-бирига айнан ўхшайдиган нарса йўқ; тошдан қилинган ҳайкал аслига ўхшаса ҳам унда ранг йўқ, расмда ранг бўлса ҳам жон йўқ...

Борди-ю, менинг фикрларим асосида кимдир бир асар ёзса, ундан хафа бўлишни хаёлимга ҳам келтирмайман. Ёзувчи нимани ёзса, халқига ёзади. Мендан олдин бирор одам халққа фойда келтирса, мен бунга қувонишим керак. Агар кимдир сенинг фикрларинг асосида асар ёзиб, одамларга фойда келтирса, бунинг нимаси ёмон!

Ёзувчининг асари бу — бир иморат. Сен солаётган иморатнинг деворларини бошқалар кўтариб берса, томини тезроқ ёпишга ёрдамлашса, одамларнинг бошпанали бўлишидан қувонмоқ керак.

Аммо буни ҳамма ҳам бирдек ҳис этолмайди.

Мен хаёлимдан дастлабки поэмаларимнинг яратилиши, унга сабаб бўлган ва ёзилишига туртки бўлган одамларни ўтказа бошладим.

Мева дарахтда етилади, қовун ерда, асар эса ёзувчининг қалбида. Лекин етилган неъматларни деҳқон

вақтида узиб олмаса, у албатта чириб кетади. Ёзувчининг хаёлида етилган фикрлар мабодо ёзилмаса, қоғозга тушмаса, у ҳам асар ҳисобланмайди.

Ватан урушидан кейинги йиллар ўзбек адабиётида поэмачилик даври бўлди. 1946 йилда Мирмуҳсиннинг машҳур «Уста Фиёс» достони вужудга келди. Матбуотда жуда кўп яхши фикрлар билдирилди. Ўша вақтда А. Фадеев бу поэма ҳақида жуда юксак фикрлар айтди. Орадан кўп ўтмай, колхоз ҳаёти ҳақида Ойбекнинг «Қизлар» поэмаси яратилди. Бу поэма ўша вақт поэмачилигида катта воқеа бўлди.

Ўша кезларда менда ҳам дoston ёзиш истаги бўлишига қарамасдан, тайинли бир нарсани топа олмаган эдим.

Бир куни Ойбек ака билан суҳбатда поэмачилик ва образ яратиш ҳақида узоқ гаплашдик. Гап орасида қандайдир бир мўйсафид ҳақида гапириб бердим. Бирданнига Ойбек ака менга қараб:

— Неча ёшга кирдингиз? Ўзингизни кўрмасдан, бу гапларингизни эшитган одам сизни олтмишга кирган чол дейди. «Чоллар» деган поэма ёзинг.

Уруш чоғида далаларда асосан қизлар билан чоллар меҳнат қилган эди. Хотин-қизларнинг меҳнати ҳақида Ойбек ака ўз достонини ёзган эди. Чоллар меҳнати ҳақида сиз поэма ёзинг деган ишончни билдирди.

Мен колхоз ҳаётини билсам ҳам, аммо аниқ кишиларни кўз олдимга келтира олмаган эдим. Ойбек аканинг маслаҳати сабаб бўлиб, ўйлай бошладим. Ўз отам ва бошқа мўйсафидларнинг характерлари, сўзлашишларини хаёлимдан ўтказиб, уларни колхоз далаларига олиб чиқиб, колхозчи чолларни тасаввур қилиб, асар ёзишни ўйладим. Поэмамдаги тракторчи Салим образининг яратилишига қўшнимиз Зокир паровоз асос бўлди.

«Чоллар»нинг тили, қишлоқ ҳаётининг тасвири ҳақида муҳокама ва матбуотларда яхши гаплар айтилди. Аммо ўзбек мўйсафидларининг кенг ички дунёлари, савиялари ҳар томонлама очилмаганлигини кейинчалик ўзим сезиб қолдим. Улар том маънодаги бадий образлар даражасига кўтарилмаган эдилар. Улар фақат колхоз, ўз оила доирасида фикр юритувчи кишилар бўлиб қолган эдилар. Мавзенинг тақозоси асли-

да шу эди. Уни яна қайтадан ишлаб, мўйсафид деҳқонлар образини яратишни ният қилиб қўйган эдим.

1946 йилда ишчилар ҳаётига бағишланган «Коммунизм бўсағасида» («Дўстлар») дostonимни ёздим. Ишчилар ҳаёти ёшлигимдан мени ўзига тортиб келарди. Темир йўлчилар техникумига ўқишга ҳам кирмоқчи бўлганман. Бу ҳавасни менда темир йўлчи қўшнимиз Зокир ака уйғотган эди. Унинг кўриниши мен учун бир романтика эди. Унинг мойли кийимлари, кучли қўлларида қандайдир ҳеч ким қилолмайдиган ишни уддаловчи одам гавдаланарди. Унга қараганимда кўзимга паровозлар, ўрмонлар, қирлар, кўприклар кўринарди. У одам билан ҳамиша кўришиб, гаплашиб турардик. Ўрта ҳол ҳаёт кечирishiга қарамай, оддий ҳовлиси менга чиройлидек туюларди. Шу сабаб бўлиб «Кимнинг ҳовлиси экан» деган шеър ёздим. Газетада босилиб чиқди. Бу йилларда мен Ёзувчилар уюшмасида ишлардим. Ёзувчилар уюшмасининг раиси эса ёзувчи Шароф Рашидов эди.

Бир куни мени Шароф Рашидович чақириб қолдилар. Нега эканини секретарь хотин айтмади. У даврда шўх, йигит вақтларим, оз-моз маишат ҳам қилиб турардик, шунга чақирганмиканлар деган хаёл ҳам кўнглимдан ўтди. Чунки бир марта у кишидан танбеҳ ҳам эшитган эдим... Олдиларига киришим билан аҳволимни сўраб:

— Дам олувлар яхши ўтдимиз?.. Қани ўтир... Хўш, ишчилар ҳақидаги дostonни қачон ўқиймиз, битдимиз? — дедилар.

Мен поэма ёзиш у ёқда турсин, бу ҳақда ўйлаб ҳам кўрмаган эдим. Бу гап у кишида қандай туғилганига ҳайрон бўлдим. Буни сезган Шароф ака:

— Ишчининг ҳовлиси ҳақида шеър ёзибсан, ўқидим. Ишчининг ҳовлисини кўрган, ўзини ҳам албатта биллади, тўғри эмасми? Билганларингни яна бир бор ўйлаб кўр, билмаганларинг бўлса, улар билан суҳбатлашиб бил. Хоҳласанг шу кундан бошлаб сени бир-икки ой ишдан холи қиламан, заводларга бор, ишчилар ҳаёти билан кенгроқ таниш, поэма ёзиш ҳақида ўйлаб кўр, — дедилар.

Бу менга ҳам туртки, ҳам мадад бўлган эди. Бу эътибор ва меҳрибонлик фақат бир менга нисбатан

эмас эди. Ёзувчилар уюшмасидаги бир йиғинда у киши шундай деди:

— Ўз боғини севган боғбон ҳар бир мевасини кўз қорачиғидек асрайди. Боғнинг мангу яшнамоғи учун кекса дарахтлар атрофига ниҳоллар ўтқзади. Уларга асл мевалардан пайванд қилиб боради.

Шароф Рашидовичнинг бу гаплари фақат адабиёт аҳлига нисбатан тасодифан айтилган бўлмай, унинг ички дунёси, ғояси эди. Бу фикр ўша даврда ёзилган «Ғолиблар» романидаги Ойқиз тимсолида ўзининг тўла ифодасини топган эди. Асарнинг ғояси ҳамиша авторнинг дунёқарашидан, юрагидан чиқади.

Ўша вақтда Шароф Рашидович турли жанр ва турли мавзуларда қалам тебратувчи ижод аҳлини Ёзувчилар союзи атрофига торта бошлаган эди.

Шароф Рашидович билан суҳбатлашганимдан кейин орада бирор ҳафта ўтар-ўтмас Ёзувчилар уюшмасида Ҳабиб, Нуъмон билан Раҳмат Файзийни учратиб қолдим. Булар иккаласи ўша вақтда газетада ишлашар эди. Газетада ишлаб асар ёзиш қийин эканлигини сезган Шароф Рашидович уларни ҳам чақириб, ижодий режалари билан танишган экан.

Орадан кўп ўтмайди. Ҳаммамиз Фарғонанинг энг гўзал боғларидан бирига асарларимизни тугатиш учун ижодий командировкага юборилдик. Водилдаги обкомнинг боғига жойлашдик. Боғ эмас, жаннат эди. Ҳамма неъмат бор... Бир-икки кун роса майшат қилиб яйрашдик. Лекин Шароф Рашидовичга берган ваъдамиз, у одамнинг ваъдага қатъийлиги асарларимиз устида жиддий ишлагга ундарди.

Ўша пайтда Ҳабиб Нуъмоннинг «Фасллар», Раҳмат Файзийнинг «Чўлга баҳор келди», менинг «Коммунизм бўсағасида» асарларимиз шундай қилиб бунёдга келган эди.

Ёшлик чоғларимда отам: «Бугунги ишни эртага қўйма, қолган ишга қор ёғар», дерди. Онам унга қўшилиб: «Бўладиган ишни қилиб қўя қолмайсанми?..» — дерди. Уларнинг қистови сабабчи бўлиб, ишга уннаб кетардим. Қоладиган ишим битар эди.

Фафур Гулом бир кезлари суҳбатлашиб ўтириб шундай деганди:

— Сен, Шукрулло, мана шу ҳозир айтганларинг-

ни, ўртамизда бўлган гапларни иложи бўлса ёзиб, ташлаб қўй. Танқидчилар, олимлар асарларимизнинг яхши-ёмонлиги ҳақида ёзишади-ку, аммо ёзувчининг шахсий ҳаёти, асарнинг қандай туғилиши, унинг машаққатларини билмайдилар. Ёзувчиларнинг ўзаро ҳамкорлигини ёшлар учун ибратли томонлари кўп. Пушкин билан Гоголнинг ижодий ҳамкорлиги ҳақида ҳали-ҳали гапириб келамиз. Рус, Европа адабиётида ёзувчилар ҳаёти ҳақида жилд-жилд хотиралар, мемуарлар ёзилади. Бундан беш юз йил муқаддам Алишер Навоий ўзининг «Мажолисун-нафоис» асарида юздан ортиқ шоирлар ҳақида фикр юритган. Хондамир «Макоримул-ахлоқ»да Навоийнинг ҳаёти, ижоди ва ўз даври шоир ҳамда олимлари билан олиб борган адабий алоқалар хусусида сўзлаган. Афсуски, нима учундир бизда бу жанрга эътибор берилмайди. Асарларимизда ибратли кишиларнинг образларини яратамиз. Наҳотки, ёзувчилар ҳаётининг ўша образларча ўқувчиларга ибрат бўладиган томонлари бўлмаса! Ахир ёзувчининг ҳаёти ҳам, унинг машаққатли меҳнати ҳам ёшларга бир одамча ибрат бўла олар. Ҳар бир ёзувчининг меҳнатга, ҳаётга, оилага, кишиларга ўзининг шахсий муносабати бўлади. Масалан, сен шеърингни кўпинча кечаси ёзар экансан, меники эса ўзинг билганингдай бутунлай бошқача... Ёзувчиликни туғма истейдод, айрилмас дард, деймиз. Аммо бу дарднинг қандай эканини ҳамма ҳам тасаввур қила олмайди. Ёзувчилик вақт билан ҳам, соғлиқ билан ҳам ҳисоблашмайдиган иқтидор. Усмон Носир:

*Илҳомнинг вақти йўқ, селдек келади,
Раҳм этмай жаллоддек дилни тилади... —*

деганидек, ёзувчи ёзмаса ороми бўлмайди.

Бир куни Шароф Рашидович билан ижод, умуман, адабиёт ҳақида суҳбатлашиб ўтириб, кўзим у кишининг ўрта бармоғидаги қadoққа тушиб қолди. Шу сабаб бўлиб, у кишининг қай пайтларда ижод қилиши ҳақида гаплашдик. У одамнинг вазифасини тушунасан. Лекин шунга қарамай, публицистик мақолалар борми, романлар борми, деярли уйқу ҳисобига, азон пайтида, ишга кетгунларича ҳар куни бир-икки соатдан ёзилиб битказилар экан. Эрталабдан-кечгача қўлда қалам ушлагандан кейин бармоқлар ҳам қadoқ бўлар экан.

— Ёзувчининг меҳнати енгил дард эмас, — деган эди ўшанда Фафур Фулом.

*Деразадан боқдим ярим кечаси,
Мафтун қилди Қрим, тун манзараси:*

*Сутдек денгиз, қараб ўйга толаман,
Ойга тикиламан, қараб қоламан.*

*Денгиз узра қалқир азим бир соя,
Қирғоқда қиличдай ярқирар қоя.*

*Кумуш қалқонсимон чўққи узра ой,
Нурда денгизу тоғ олмиш бир чирой.*

*Қора духобадек товланар боғлар,
Чўмиларди гўё тўлқинда тоғлар.*

*Тоғлар жим, боғлар жим, денгиз жим,
Аммо қирғоқ узра тўлқинлар базм —*

*Қургандек тинмасдан сокин тун бўйи
Пастликдан келарди шовлаган куйи.*

*Эшигимни очиб, сездирмай аста
Иккинчи қаватдан тушаман пастга.*

*Гоҳ соҳилга тушдим, гоҳ тоққа чиқдим,
Ҳамма ухлар, лекин уйғоқ бир ўзим.*

*Қоя томон юрсам, тортарди соҳил,
Кўй-чи, бир завқ билан тўла эди дил.*

*Мени кузатаркан шу чоқ боғбон чол,
Нима шубҳа қилди, не қилди хаёл?*

*Шеърим битгунимча, нима деса дер,
Не-не кўйга солмас шоирни шеър.*

* * *

1966 йил. Тошкентда ер қимирлаган кунлар эди. Зилзила гарчанд Тошкентда бўлса ҳам, аммо унинг тўлқини бутун жаҳондаги халқларнинг қалбини ларзага солди, десам хато бўлмаса керак. Зилзиланинг ваҳимаси, одамларнинг чеккан жафолари, Ватанга муҳаббат, ёш-

ликларим кечган уйларнинг вайронликлари, тошкентликларнинг чидам-бардоши менинг фикрларимга ғулгула солган эди. Шу ҳақда нимадир ёзмоқчи бўлдим. Бутун фикри-зикрим шу билан банд бўлиб қолди. Одамлар уйлари бузилиб, кўчаларга қапа тикиб ётган пайтлар, кунлардан бир кун шуларни ўйлаб уйқум қочиб кетди. Ухлолмадим. Хаёл билан, уйдагиларга билдирмай, ярим кечада кўчага чиқдим. Ота-боболарим ўтган маҳалламни айландим. Йиғладим. Бир такси машина келиб қолди-ю, чиқиб олиб, шаҳар айланмоқчи бўлдим. Йўл-йўлакай машинадан тушиб, вайроналар олдида тўхтадим. Қандай ҳолатда юрар эдим, билмадим. Ёнимдаги ёш ҳайдовчи йигит менга ҳайрон бўлиб қараб турар эди.

Навоий ҳайкалининг олдида келиб, яна машинадан тушдим, кўнглимдан нималардир ўтди. Навоий нималардир дегандек бўлди. Хаёлимга бирданига Пушкиннинг Петербург сув тошқини ҳақида ёзилган «Мис чавандоз» достони келиб қолди. Пушкин менга бир нарсалар дегандай бўлди. Ичимда бир туғён билан шошлинч уйга қайтдим.

Шофер хайрлашиш олдида кимлигимни сўради. Ёзувчилигимни айтдим. Ҳовлига қадам босишим билан ярим кечада ғойиб бўлишимдан саросимага тушиб, ҳовли ўртасидаги чорпоёда ўтирган ўғил-қизларимдан тортиб, хотинимгача мени кўришлари билан суриштирмай юмма талаб кетдилар. Шайтон ғулгула солиб, подвалларгача қараб чиқиб, дардлари ичида ўтиришган экан. Воқеани чала-чулпа гапириб, ўша замоннинг ўзидаёқ достонимни ёзишга киришдим.

Бир неча бўлим ёздим-у, аммо дoston даражасига келтиришим қийин бўлди. Билмадим, бунга зилзила даҳшатининг ваҳимасими ёки фикрларимнинг етилмаганлигими, нимадир халақит берди.

Ўша пайтдаги «Совет Ўзбекистони» газетасининг 1966 йил 9 июль сониди ҳали битмаган достонимдан кичик бир парча босилиб чиқди. Худди шу қисмини 10 июлда телевизор орқали ўқидим. Кеч соат 11 ларда уйга қайтдим. Эшикни очаётган қизим титроқ овоз билан:

- Амакимлар ўлибдилар!.. — деди.
- Қайси амакинг?..
- Ғафур амакимлар...
- Ғафур Фулом!... Нақадар даҳшат!

Ёқамни ушлаб, йиғлаганимча Фафур Фуломнинг уйи томон югурдим. Машинада бордимми ёки пиёда, буни эслай олмайман.

11 июль кундуз соат бирларда Шароф Рашидов бошлиқ Ўзбекистон ҳукуматининг раҳбарлари Фафур Фуломнинг ҳовлисига келишди. Фафур Фуломнинг жасади катта зал уйида. Унинг тобути кўтарилгунга қадар республика раҳбарлари унинг ижодхонасига киришди. Мотамга келувчиларнинг чегараси йўқ. Дарвоза олди, кўча одамга тўла. Шу орада мени кимдир Шароф Рашидов йўқлаганларини айтди. Хаёлимдан «Фафур Фуломга яқин бўлганим учун унга алоқадор бирор нарса сўрамоқчи бўлсалар керак» деган фикр ўтди. Шароф Рашидовичнинг олдиларига бордим. Кутилмаганда у киши:

— Кеча газетада зилзила тўғрисида ёзилган дostonингдан парча ўқидим. Яхши иш қилибсан. Асар тугадими?

Мен ҳали тугалланмаганлигини айтдим. Шунда Шароф Рашидов:

— Эл бошига зилзила солган даҳшатни, халқимизнинг иродаси, Совет кишилارининг дўстлигини ифода этадиган қилиб ёзиб тугатишинг керак, бизнинг ташвишимизни бошқалар ҳам билиб қўйсин, — дедилар.

Шундай оғир мотамда бу гап у кишининг кўнглига сиққанига ҳайрон бўлдим. Аммо бунинг сабабини кейинроқ фаҳм этдим. Бу ерда гап фақат менинг дostonим ёки мен ҳақимда эмас, аксинча, ҳар қандай шароитда ҳам халқ аҳволини, умум манфаатини назардан қочирмаслик Шароф Рашидовга хос фазилат эканлигини тушунган эдим. Бу менга ҳам ибрат бўлди. Дoston устида жиддий ишлай бошладим.

Орадан бир неча ой ўтди. Бу фурсат ичида ер қимирлаш ҳақидаги «26. Тонготар» деган дostonимни ёзиб битирдим. Босилиб ҳам чиқди. Бу қимирлашга ҳам анча кўникиб қолдик. Одамларнинг кўнгли таскин топадиган жуда улкан ишлар бўлди. Уйқуларга ҳам ҳаловат кира бошлади.

Бир кун кечаси ширин ухлаган пайтим, чамамда 3—4 лар бўлса керак, кўча эшигим қаттиқ тақиллади ҳам эшик кўнғироғи чалинди. Нима гап, деб чиқсам, мени кечаси олиб юрган ҳайдовчи экан. Кайфи бор одамдек қарашлари бесаранжом. Ярим кечада уйқумни

бузиб, уйғотганига аввал жаҳдим чиқди. Ўзимни бо-
сиб, ётиғи билан нима қилиб юрганини суриштирдим.
Маълум бўлишича, хотини ўғил туғиб, шу келишида
тўғри туғуруқхонадан келаётган экан. Келишидан мақ-
сад менинг номимни ўғлига қўймоқчи бўлиб ижоза-
тимни олиш экан. Дарҳол розилик бермадим.

Ҳар ким ўзидан ўтганини ўзи билади, дегандек,
ёзувчиларнинг сир-асрори менга маълум эди. Номим-
ни қўйишга розилик беришдан олдин ёзувчиликнинг
машаққатларини ўйлаб қолдим. Баъзи бир мулоҳазала-
римни айтдим. Унамади, охири розилик бердим. У кет-
ди-ю, кўнглимдан ярим кечада дайдиб юришларим,
бола-чақаму хотинимнинг тортган азоблари, уларнинг
бардошлари бир-бир ўтди. Эй бечора, менинг номим-
ни ўғлингга қўйиб куймасмикансан, деб ўйладим. Фа-
фур Фуломнинг «Шарқдан бораётирман» шеърлар тўпла-
мидаги менга тортиқ қилиб ёзган тўрт йўл шеъри эсим-
га тушиб қолди:

*Яхши ният билан ўғлинг отини,
Отимга тақовул қилиб қўйибсан.
Уйингда бир ошиқ шоир ўстириб,
Эҳ, бечора надар, тоза куйибсан.*

Мен ўғлимга Фафур аканинг исмини қўйган эдим.
Бу ерда гап исм устида эмас, шоир бўлишнинг осон
эмаслиги, ҳамма ҳам унинг машаққатларига бардош
бера олмаслигига ишора эди.

Бу ерда мен ижодкор ҳаётининг бир кунда рўй
берадиган ҳолатигагина мисол келтирдим. Ёзувчи бир
асарни ёзишини ўйлаб, уни битиргунича нималарни
бошидан кечирмайди. Не-не ҳодисаларга, не-не тоифа
одамларга дуч келмайди дейсиз. Баъзан хаёлига фикр
келиб, боладек қувониб кетса, яна бир нафаснинг ичи-
да ўзини дунёдаги энг заиф одам ҳис қилиб тумтайиб
ҳам қолиши ҳеч гап эмас.

Поезда кетаётган одам ҳар дақиқада турли манза-
раларга дуч келганидек, ёзувчи ҳам бир кунда неча
хил ҳолатни кўнглидан кечиради. Бир кечада неча марта
туриб, чироқни ўчириб-ёқиши, бола-чақаларининг бе-
зовталиги, қутилмаганда сафарга жўнаб қолишларини
гапирмай ҳам қўя қолайлик. Гоҳ ўзини ўтга, гоҳ сувга
ургудек бўлади.

Мен юқорида баён қилганларим яқин ёр-биродарларим гурунгида ёки бир ҳафталик сафар давомида суҳбат мавзуида йўл-йўлакай туғилиб айтилган ҳикоялар бўлса ҳам, кўпчилик фикрлар, ривоятлар узоқ йиллар давомида мени ўйлатиб, сўйлатиб келаётган масалалар эди. Буларни ёзиш давомида кўрган-эшитганларимни яна ҳам чуқурроқ ҳис этдим. Имкони борича китобхонларнинг хатларига жавоб бўла оладиган даражада бўлиши, кўпроқ уларни қизиқтирган томонларига эътибор бердим.

Хатларни ўқиб, уларга жавоб қайтара туриб, кўнглимдан, нима учун айрим ўқувчиларни ёзувчиларнинг шахсий оилавий ҳаётлари қизиқтиради, деган савол ўтди. Ҳатто баъзи бирларини Навоийнинг хотини, Пушкиннинг болалари бўлган-бўлмагани ҳам қизиқтиради. Бундай саволлар баъзан менинг ўзимда ҳам айрим олим ва ёзувчиларнинг асарларини ўқиган вақтимда туғиларди. Бунинг сири нимада? Албатта ёзувчининг асарларида. Лекин нима учун асарни ўқиган ўқувчи сенинг шахсий ҳаётингни билгиси келиб қолади? Баъзи бировлар туғилган йилингдан тортиб, ота-онангнинг кимлигигача қизиқади. Менингча, баъзи бир китобхонлар излаган, уларга қизиқдек туюлган ёзувчиликнинг сири бошқа томонда бўлса керак.

Ёшлигимда бир ўқитувчим бўларди. Тахминан биринчи, иккинчи синфларда ўқийдиган вақтим бўлса керак. Нима учундир у киши менинг назаримда ҳаммадан ақлли, дунёда энг пок, ҳатто энг гўзал одамдек бўлиб кўринарди. Ҳатто шулар ҳам овқат ермикин, деган хаёллар кўнглимдан ўтарди. Фариштадек туюлар эди. Бўрни қўлига ушлашдан тортиб, бармоқлари билан йўқламани варақлашларигача, гўё бундан бошқа одам қилолмайдигандек, менга чиройли туюларди. Кейинчалик бунинг сабабини излаб кўрдим. Чехрасидан тортиб, кийим-кечакларигача кўз олдимга келтириб, бошқалардан фарқ қиладиган бир афзаллик топа олмадим, бу сир нимада эди? Касбидами? Ёки хушмуомалалиги, бошқалардан кўра меҳрибонроқ бўлганидими? Ёки менинг ақлим етмаган ажойиб гапларни топиб, ўз билимдонлиги, сўзга чечанлиги олдида ҳайратлантириб қўйишидими?

Баъзан яхши ашула эшитганингда ёки спектакль кўрганингда ҳам шундай ҳолат пайдо бўлади.

Бир хушовоз хонанда ишқ-муҳаббат, севгининг бошига келтирган жабру жафолари, ёрга садоқати ҳақида ўртаниб куйласа, унинг артист эканлигини бир нафас унутамиз-да, гўё бу дардларнинг ҳаммасини ўз бошидан кечирган одам айтаётгандек ҳис қиламиз. У бизнинг кўз олдимизда севги ва вафони энг муқаддас деб билгувчи, унинг лаззатини ҳаммадан кўра нозик ҳис қилувчи энг покиза, садоқатли одам сифатида гавдаланади. Ҳатто бундай дақиқаларда бу ашуланинг сўзини ёзган шоир ва куй басталаган бастакор ҳам хаёлимиздан бир дам кўтарилиб, шу артист билан учрашгимиз, у билан дардлашгимиз келади. Унинг афт-башараси ҳам гўзалдек туюлиб, кўнгилдан ишқимиз тушиб қолади. Буни санъатнинг мўъжизаси дейилади. Санъаткорнинг сеҳрловчи кучи ҳам унинг санъатида, одамларни ишонтира олишида.

Хўш, айрим ўқувчилар сўраганларидек, ёзувчи ҳаётининг сеҳрли томони нимада?

Ёзувчи қанчалик машҳур, қанчалик киши ақлини ҳайрон қоладиган образларни яратмасин, аммо у ҳам ҳаётда оддий одамлардек бўлади. Албатта, ёзувчининг ҳам ҳамманики қатори ота-онаси бўлади. Қачондир шу заминнинг қишлоғими ё шаҳарида етти ойликми, тўққиз ойликми бўлиб туғилади. Бирор мактабда савод чиқариб, маълумот олади, балоғатга етади. Албатта, кўп қатори бирор қизга ошиғу беқарор бўлиши ҳам турган гап. Лекин шунга қарамай, айрим китобхонлар қизиққанларидек, ёзувчи ҳаётининг озми-кўпми бошқаларникидан фарқ қиладиган қандайдир ўзига хос сеҳрли томонлари ҳам йўқ эмас. Бу ёзувчи ўз ақлини таниганиданоқ севгига ҳам, касбу корга ҳам, ўқишга ҳам, хуллас ҳаётдаги барча воқеа-ҳодисаларга ўз шахсий истаклари нуқтаи назаридан ёндашмай, ҳар бир нарсага нима учун бу бундай, буни ундай қилса бўлмасмикан, деб умуминсоний кўз билан қараб хулоса чиқаришида бўлса керак. Масалан, севги-муҳаббатни фақатгина гўзал хотин, бола-чақа қилиб, тинч яшаш ёки касб-кор танлашни молу давлат орттириб, тўқ, хотиржам яшаш деб ўйламасдан, унинг машаққат-азобларини кўз олдига келтириб, савоб ва гуноҳлари билан,

мураккаблиги билан ҳис қилишида, ўз ҳаёт тариқатини ҳам шунга мослаштириб яшашида бўлса керак.

Тошкентдаги педбилим юртида ўқийдиган кезларим. Тахминан, шу 16—17 ёшларим бўлса керак. Маъсума деган қизга девонадек ошиқ бўлиб қолдим. Шундай севиб қолдимки, на еб-ичишимда, на ётар-тураримда ҳаловат бор. Ўнгимда ҳам, тушумда ҳам ўша. Ёлғиз қолган кезларимда беихтиёр кўзларимга ёш келади. Дардим ичимда. Бир нафас ҳам у кўз олдимдан нари кетмайди. Икки юзи ўз ёшига муносиб беғубор, оппоқ эди. Уялиб ерга эгилган киприклари кўтарилганда қирмизи ёноқларининг шуъласидан қоп-қора жавдираб турган кўзлари сеҳрлидек ярқираб турар эди. Бу нур шуъласидан қамашган кўзларим унга бир нафас бўлса ҳам тўйиб қарашдан, унинг қовоқлари устига бамисоли чизиб қўйилгандек қалам қошларию дунёда энг ширин сўзни айтмоқчидек бўлиб кўринган гунча лабларининг нусхасини қалбимга кўчириб олишдан ожиз қолар эдим. У ҳақиқатан ҳам ўйлаганимдек гўзалмиди, ёки:

*Уйқу ўрин танламас,
Муҳаббат ҳусн... —*

деганларидек, менинг кўзимга шундай кўринармиди, билмадим, ҳар ҳолда у менинг бутун ихтиёримни қўлига олиб қўйган эди. Унинг гўзаллигини таъриф этишга сўз тополмасдим. Лекин чойхонада ўтирганларнинг унга кўзи тушиб қолганда, орқасидан тикилиб:

— Хўп замонларга эришдик, агар шу қиз Бухоро амири даврида бўлганида, хон шу қизни биринчи бўлиб ўз ҳарамига олдирадди, — деганларини эшитганман.

Хуллас, унинг гўзаллиги ҳам, иккимизнинг бир-биримизга ошиқлигимиз ҳам ўртоқларимнинг қўпчилигига ошкор эди. Шундай севишимизга қарамай, иккаламиз на севги ҳақида ва на севишимиз ҳақида бир оғиз гап айтолмасдик. Аммо қандайдир йўл билан тўқнаш келишга интилишимиз, бир нафас бўлса ҳам бир-биримизга тикилишимиз, кўз тушгандаги нимагадир бўлган илҳақлик севгимизга муҳрдек туюлар эди. Нима учундир ҳар сафар кўришганда айтишга жазм қилган сўзларимни айтолмай кета берар эдим. Айтадиган сўзларим ҳаммаси ўринсиз, ҳаммаси ожиздек тую-

лар эди. Билмайман, бу севгининг буюк қудратини сезиб, муқаддас билганимданми ёки чиндан ҳам сўзга нўноқлигимданми, ҳар ҳолда иккаламиз бир-биримизни аниқ севишимизга қанчалик ишонмайлик, қанчалик юракдан ҳис қилмайлик, лекин ўша чексиз муҳаббатим билан ундан ажрашиб кетганлигим рост. Лекин ҳали ҳам ўша кунларни эсласам, унинг хумори тутади.

*Баъзилар севгини дейди — зўр ташвиш,
Уйқусиз тунларга беролмасдан тоб.
Кошки мумкин бўлса ёшликка қайтиш,
Розийдим куйдирса мени у офтоб!*

*Оҳ, ўн саккиз ёшим! Ўн саккиз ёшим,
Ишқ ташвиши асир айлаган тунлар.
Кошки ўша ташвиш бўлса йўлдошим,
Қандай бахт, у ёшлик қайтмас бутунлай.*

*Қани ойдин кеча? Қани у ариқ?
Висол ташвишлари ўртаган бир он.
Буларни ташвишмас, ором дер ошиқ,
Ошиқлик лаззати қайтмас ҳеч қачон.*

*Севгига ташвиш деб қараганим йўқ,
Севги ташвишига бера олдим тоб.
Ўртанмасам қайдан бўларди қўшиқ,
Бўлармиди севги ҳақида китоб!*

Агар ўша севгим бўлмаганда, балки бу шеър ҳам ёзилмасмиди. Ижод шоирдан чидам-бардошни, меҳнатни, машаққатларни талаб қилади. Ўзинг билан ўзингни кураштиради. Ўзингча хулосасалар чиқартиради. Мана шу хулосалар асарга айланади. Яна нималар ҳақида гапирмоқчи эдим, лекин шу орада почталъон бир неча хат олиб келиб қолди. Ҳали буларни очиб кўрганимча йўқ. Ёзувчининг ўз ўқувчисидан яширадиган сири бўлмайди. Вақт-соати билан бу ҳақда яна гаплашурмиз деган умиддаман.

1975—1976 йиллар.

И К К И Н Ч И   К И Т О Б

*Ман бу ерда ўт ёқсам Фарғонада тутуни,
Бу дунёда бормикан-о юрак бағри бутуни
Бу дунёда бор бўлса, юрак бағри бутуни
Қоғоздан ўчоқ ясаб, гулдан қилай ўтинни.*

Ўзбек халқ қўшиғидан

ТОШДАГИ МУҲАББАТ ОТАШИ

*Ишқи йўқ эшак,
Дарди йўқ — кесак.*

Халқ мақоли

Қаердаки тўртта одам йиғилиб, ишқ-муҳаббат ҳақида гап кетгудек бўлса, таажжуби шундаки, врач ёки заргар, олим ёки деҳқонданмас, нима учундир, кўпинча шоир-ёзувчилардан: «Муҳаббат нима?», «Ҳақиқий севги қандай бўлади?» деб сўрашади. Тавба, бошқаларда муҳаббат йўқми? Муҳаббат ҳаммада бор-ку!

Инсоннинг инсонлиги, унинг тирик-ўликлиги бордию ишқ-муҳаббат билан белгиланадиган бўлса, бу қай маънода айтилган, уни билмадим-у, лекин муҳаббатсиз одам у ёқда турсин, муҳаббатсиз ҳатто тош ҳам йўқ.

Болалик чоғларимда эрталабдан чала-чулпа кийиниб варрак учирганимни кўрган онам:

— Ҳадеб ўйинга ружу қилаверма, дарс тайёрлашга ҳам муҳаббат қўй, — дердилар.

Баҳор кезларида боласини тишида тишлаб, авайлаганча қўшни томидан бизнинг томга мушук сакраб ўтарди... Албатта, бу ҳам муҳаббатдан.

Энди мўйловим чиқиб, ойна олдида турганимни кўрган уйимдагилар: «Ҳадеб ўзингга ўзинг маҳлиё бўлаверма, ўзига бино қўйиш яхши эмас», — дейишарди.

Қоя ёнбағрида икки тоғ эчкиси шох ташлашиб бири бири билан шу қадар жанг қилдиларки, ҳатто шохлари пайрахадек учиб кетарди. Охири бири ҳолдан тойиб, жон бера бошлади. Фолиб чиққани эса бурнини осмонга қараб жийириб, урғочисининг ёнига мағруп кета бошлагани ҳали-ҳали эсимда. Бу ҳам муҳаббат!

Аммо кимнингдир оҳ-ноласи, бахтсизлиги ҳисобига эришилган муҳаббат муҳаббатми?

Кўчамиздаги чойхонанинг ёнгинасида кўрлар артели бўларди. Баъзан тушлик овқат вақти, кўпинча иш-

дан кейин тўртта-бешта кўзи ожиз эркак-аёллар йиғилишиб, ўзаро гурунглашиб қолишарди. Улар бир-бирларининг қадди-қоматлари, хусни-жамолларини кўрмасалар ҳам муҳаббат изҳор қилишарди. Мана бу ҳам муҳаббат.

Муҳаббат — бу ҳисми?

Маҳалламиздаги Туроб тегирмончи, атрофида гувгувлашган ёввойи кўк каптарларга қараб:

— Тегирмонни сув айлантиради. Бу дунёда қимирлаган жону жонивор борки, ҳаммасини муҳаббат ҳаракатга солиб қўяди, Шукруллохон, — дерди.

Демак, дунёда муҳаббатсиз тирик жон йўқ.

Жаллодда муҳаббат йўқ дейсизми?

Подшолардан бирининг жаллоди кексайиб, ўлар олдида подшонинг ризолигини олмоқчи бўлибди:

— Подшоҳи олам, бутун умрим бўйи хизматингизни қилдим, қиличимни қинга солиб занглашиб қўйганим йўқ. Хотинми, эркакми, гўдакми, кексами, калласини ол деганингизда, бошини танидан жудо қилдим, ос деганингизда, осдим. Билмадим, кейинги чоғларда раҳм-шафқатли бўлиб қолдингизми ёки одамларга инсоф бердим, хизматингизни кўнгилдагидек қилолмадим, рози бўлинг! Лекин ҳали ҳам қиличим қайроқли, хизматингизни қилиб, дуойингизни олиб ўлсам дегандим.

Подшо чинданми, ҳазиллашибми:

— Хотинингни калласини олиб кел, деганда, жаллод жим қолган экан...

Муҳаббат касбу корга ҳам, ёшу қарига ҳам қарамайди.

Р и в о я т:

Тўқсон ёшлардан ошган, ўтириб қолган мўйсафид кунлардан бир кун кутилмаганда ўрнидан туриб, дингиллаб юриб кетибди. Буни кўрганлар:

— Нима гап, оёғингиз чиқиб қолибди? — деганларида, чол:

— Мени кўтариб юрган оёғим эмас, муҳаббат, — деган экан.

Икки оғайни бир-бирига ҳазиллашиб:

— Тирикмисан? — деганда, бошқаси:

— Муҳаббатим ҳали сўнганича йўқ, — деб жавоб қайтарган экан.

Тирикликнинг белгиларидан бири муҳаббат, деб бекор айтмаган донишмандлар.

Муҳаббат ҳақида гап кетганда шоирлардан бири муболаға қилиб:

— Муҳаббат фақат тирик жону жониворда эмас, ҳатто тошда ҳам бўлади, агар сўзимга ишонмасанг, бирор тошни чақиб кўр, парчаланган сари бағридан учкун чақнайди. Аслида у учкун эмас, қовушганининг бағридан ажралганида чеккан ноланинг алангаси. Фақат ўлган одамдаю кесакдагина аланга бўлмайди, шунинг учун ҳам ўлган одамни кесак билан тенг қилиб ерга кўмадилар, — деган экан.

Ҳа, дунёда қимирлаган жон-жонивор, инсон зоти борки, ҳаммасида муҳаббат бор. Лекин кимдир ундан қасри олийлар яратади, кимдир барбод қилади.

Кимдир муҳаббат билан Мажнун ва Ҳамлетлардек инсонликнинг юксак рамзи бўлиб қолса, кимдир ўз севгиси билан Яғолардек хиёнат ва тубанликнинг тимсоли бўлиб қолади. Кимдир муҳаббатдан бахт топса, кимдир умрбод унинг жабру жафоларини чекади!..

* * *

*Гулсафсарни қаранг, сувга қараб қайрилади,
Бевафо ёрни қаранг, ўлмай туриб айрилади!*

* * *

*Кўрмайин босдим тиканни,
Тортадирман жабрини.
Кўрсам эрди босмас эрдим,
Тортмас эрдим дардини.*

* * *

*Кичкина чорбоғ ичинда
Айланур бошим менинг.
Ёр юрган кўчаларда
Тўкилур ёшим менинг.*

* * *

*Ёр юрган кўчаларни
Супурай сочим билан.*

*Чанги чиқса сув сепай
Кўзимдаги ёшим билан.*

* * *

*Оҳ урарман, оҳ урарман,
Оҳларим тутгай сени!
Кўз ёшим дарё бўлиб,
Балиқлари ютгай сени.*

Бу ошиқларнинг афсус-надомат, оҳу нолаларининг боиси не?!

Бир-бирини жондан севган ёрларнинг ўлмай туриб айрилишлари, тиканни кўрмай босиб, афсус-надомат чекишларнинг сири нимадан? Бизлар кимнидир севиб “оҳ-воҳ” қилганимизда аслида унинг эмас, ўз бахтимиз, ўз кўнгилхушлигимизни ўйламасмиканмиз? Севги ҳаққи қасам ичишлар унга фидойиликдан кўра, ўз нафсимизга мойиллик, ўзимизни ўйлашдан эмасмикан?

Агарда чин севги ёрга вафо, садоқатда, садоқат эса ёр йўлига ўзни қурбон қилиш, дейдиган бўлсак, бундай севги ҳайвонларда йўқ дейсизми? Мушукни ўз боласини тишида тишлаб томдан-томга сакраши, икки тоғ эчкисини ҳалок бўлгунга қадар кураши — бу садоқат эмасми?

Севги ҳаммага берилган!.. Лекин у инсонларга нега берилган? Ҳақиқий севги — мана шунинг нега ато қилинганлиги, унинг сирини билишда эмасми?

Р и в о я т:

Қадим вақтда Қўқон хонларидан бири кўнгилхушлик қилиб, чақчақлашиш ниятида аскиябоз-қизиқчиларни саройига чақиртирибди. Аммо хондан ҳайиқиб, «ҳазил таги зил, хато қилсак, яна бошимиз кетмасин» деган маънода уларнинг бирортаси ҳам ҳадеганда гап бошлашга журъат қилавермабди. Буни сезган хон, «ҳазилга жазо йўқ» ишорасини қилибди-ю, қизиқчилик бошланиб кетибди.

Кулги авжига чиққанда шоирлардан бирининг хаёлига бир фикр келиб, ўртага гап ташлабди. Унинг айтгани яна кулгига сабаб бўлиб, ҳамма қотиб-қотиб кулибди. Аммо нима учундир кулиб ўтирган хоннинг авзойи бирдан ўзгариб, жиддийлашиб, кутилмаганда йинни тугатибди-да, шоирни олиб қолиб:

— Бу кулги эмас, бу ҳазилга кирмайди, бу мени ҳақоратлаш, — деб уни жазога ҳукм қилмоқчи бўлибди.

Ҳайронликка тушиб қолган шоир:

— Ахир, шаҳаншоҳ, номингизни тилга олиб не-не ҳазил-ҳузуллар бўлди. Мен сизни номингизни атаганим йўқ, гуноҳим нима? — деб сўрабди.

— Сени яхши биламан, умрингда ёлғон сўзламагансан, тўғри сўзлинг, ҳақгўйлигинг билан эл ичида эътибор қозонгансан. Лекин мен учун ёлғончилардан кўра сен хавфлироқсан. Чунки ёлғончи менинг айбимни айтса, унинг эътибори йўқ, унга ҳеч ким ишонмайди. Сенинг гуноҳинг шундаки, ҳазиллашиб яхши деганингга ҳам, ёмон деганингга ҳам халқ ҳақиқат, деб ишонади. Мабодо сен ўзингни оқламоқни истасанг бир шартим бор, — дебди хон ва ўз шартини айтибди: — Мен бир гўзалга ошиқу беқарор бўлиб қолганман, аммо қирқ кундан бери у қайсарлик қилиб мени ёнига йўлатмайди. Менга нисбатан унинг қалбида меҳр уйғотадиган гапларни айт, у сенга ишонади.

— Ўзи севмагани севдириб бўлмайди, — деб яна ҳақ гапни айтибди шоир.

Хон:

— Унда севдириш йўллари йўғат, — дебди.

Шоир:

— Севиш-севдиришни ўргатиб бўлмайди. Чунки ҳам-манинг феъл-атвори ҳар хил бўлганидек, севгига муносабати ҳам турлича, — деган экан, хон:

— Шу ерда ёлғон сўзладинг! — дебди. — Умринг бўйи ишқ-муҳаббат ҳақида ёзиб, одамларга севгидан дарс берасан-ку?

Шоир:

— Мен ҳаётда кўрганларим, одамлардан эшитганларим, чиқарган хулосаларимни ёзганман... — дея жавоб қилибди.

Хон:

— Менга ҳам бирон чорасини топиб бер! — дебди.

Шоир:

— Фақат битта йўли бор, уни жазолайсиз! — дебди.

Хон:

— Бу севдириш эмас, уни ўзимдан бездириш бўлади-ку? — деса.

Шоир:

— Сиз хонсиз, соҳиби-фармонсиз, сизни севмаган одамнинг оқибати нима бўларди, албатта, биламан, жазолайсиз. Мен бўладиган гапни айтдим. Агар қизни чиндан севсангиз, азобламанг, уни қўйиб юборинг. Мана бу ҳақиқий севги бўлади.

*Дўстим, севги минг сир, минг сеҳр,
Севги — минг хил товланувчи тош.
Севги — қалбга сингган бир меҳр,
Соғинч чоғи балки, томган ёш.*

Бу ҳам муҳаббат!

Муҳаббат — бу пулга ўхшаган нарса, пул шоҳда ҳам, гадода ҳам озми-кўпми бўлади. Пулсиз тирикчилик йўқ. Лекин пулни кимдир қиморга сарфлайди, кимдир бировнинг кори хайрига ишлатади. Яна кимдир йиғиб-йиғиб ўзи билан қабрга олиб кетишдан завқ қилади. Муҳаббатни ҳам худди чақадек кўчаларда хор қилганлар йўқми? — деган экан.

Кимдир муҳаббатни одамзоднинг қўлига берилган курол деб, милтиққа ўхшатибди.

Р и в о я т:

Подшолардан бирининг ниҳоятда гўзал қизи бор экан. Икки мерган йигит бир вақтда унга ошиқ бўлиб қолибди. Буларнинг муҳаббатини синамоқчи бўлган малика иккаласининг қўлига биттадан милтиқ бериб, овга чиқариб юборибди. Кечга яқин иккала йигит ҳам ўлжа билан хурсанд бўлиб қайтибди. Бири ўзи отиб келган тўнғиз билан бўрини маликанинг оёғи остига ташласа, иккинчиси ёшгина оху боласи билан булбулни қўйибди. Малика буларни имтиҳон қилиш мақсадида:

— Нега сен бўри билан тўнғиз-у, сен эсанг гўзал оху билан булбул овлаб келдинг? — деб сўраса, бири:

— Аввалло йиртқич ҳайвонларни отиб, бошқа жониворларни бевақт офатдан қутқаздим, бу савоб. Бундан ташқари, уларнинг териси одамларга фойда, — деб жавоб берибди.

Иккинчиси эса:

— Катта нарсани ҳамма ҳам нишонга олаверади, мен булбул билан учқур охуни мерганлигимни кўрсатиш учун отдим, — деб жавоб қайтарган экан.

Буларнинг жавобини эшитган малика:

— Бирингдан қаҳри қаттиқ жаллод, бирингдан инсонларга меҳрибон донишманд чиқади. Лекин икковинг ҳам менга лойиқ эмассан. Чунки қаҳри қаттигингда меҳр йўқ. Меҳр-шафқат борингда қаҳр йўқ. Бу икки хислат мужассам бўлмаган кишида ҳақиқий муҳаббат бўлмайди, меҳр ҳам, қаҳр ҳам севгидан туғилади. Севги учун меҳрнинг ўзи етмайди. Ёмон кўзлардан, рақиблар таъқибидан ҳимоя қилиш учун қаҳр ҳам керак! Қизларга ошиқу беқарор бўлиб, қизларни севишдан олдин севги нима эканини ўйлаб келларинг, — деб икковини ҳам жўнатиб юборган экан.

Муҳаббат ҳақида қанча-қанча афсоналар, қиссалар, дostonлар яратилмаган дейсиз! Таажжуби шундаки, муҳаббат ҳақида фикр айтган ўша шоир, доноларнинг ўзлари муҳаббат деган мўъжизага мубтало бўлиб, унга дуч келганларида: «Чин муҳаббат нима? Муҳаббатда хатога йўл қўймаслик учун нима қилиш керак?» — деб сўрасанг, боши берк кўчага кириб пешонаси тақ этиб урилган одамдек, аниқ фикр айтишга ожизлик қилиб қолганлар.

Улардан бири: «Гўдак оёғининг тўғри ёки оқсоқлиги биринчи қадам босганидагина билинади. Муҳаббатда хато қилмаслик ҳам ошиқнинг илк қадам олишига боғлиқ!..» — деса, бошқаси: «Муҳаббатда хато қилмаслик учун кўчадаги гўзалларга кўзинг тушганда ўз рафиқангни ўн саккиз ёшли қирчиллама чоғларинию биринчи бўса таъмини унутма», деган экан.

Яна бир донишманд: «Муҳаббатда хато қилмаслик учун ҳақиқий севги нималигини билиш керак», дебди.

Ошиқ йигит ундан: «Ҳақиқий севги қандай бўлади, шуни айт?» деб сўрабди.

Донишманд: «Қандай бўларди, севганинг кўнглига йўл топиш, бирга яшаш», деб жавоб қилибди.

«Ахир олдин севганинг кўнглига йўл топиб, бир ёстикқа бош қўйиб, кейин куйганлар ҳам бор-ку? Севгида куймаслик учун нима қилиш керак?» деб савол берибди ошиқ. «Буни билганимда, ўзим хотиндан ажралиб, бева ўтмасдим. Севишдан олдин ана шуни ўйлашинг керак», деб жавоб қайтарган экан донишманд.

— Хўш, нимани ўйлаш керак?..

Отам ўз умрини сафарда ўтказиб, йўл машаққатини кўпроқ тортгани учунми:

— Ўғлим, бирор одам сендан фалон ерга қандай борилади, деб йўл сўрагудек бўлса, ҳеч маҳал ўзинг кўрмаган, ўзинг юрмаган жойни бошқаларнинг олдида мақтов олиш мақсадида шошилиб, тахминан гапирма. Бу — сенга мақтов эмас, аксинча, унинг сарсон бўлишига сабаб бўлиб, сенга лаънат ёғдиради.

Доноликнинг белгиларидан бири фақат ўзи билиш эмас, билганларини бошқаларга етказа билиш. Кўз, кулоқ ҳаммада бор. Лекин ёш болага оғзинг қани десанг, кулогини кўрсатади. Сенинг муҳаббат ҳақидаги жавобинг ҳам шунга ўхшаб қолмасин, — дерди.

Муҳаббат ҳақида битта қонун — никоҳ!

Ундан кейингиси ўзингга боғлиқ. Мўйловим чиқиб, қизларга ишқим тушганидан шу ёшга етгунимча муҳаббат ҳақида нималар эшитмадим...

Чин муҳаббат ва садоқат ҳақида гап кетганда маҳалламиздаги кимнингдир ўғли билан келини орасидаги жанжал сабаб бўлиб, чойхонада ўтирган Асом қуруқ, Карим индамас, Йўлдош аравакаш ўзаро баҳслашиб қолишди.

Йўлдош қарвон:

— Бе!.. Жанжалнинг боши йўқчилик. Севаман деб келиннинг қучоғига кириб ётавергани билан, бу севги бўладими? Мушук ҳам бир-бирини севади. Машаққатсиз севги қаяқда! Ўзи бирор касбкор орттирмай, отасининг давлатида бир гўзалга уйланишни ўйлади-ю, отасининг ўлиб кетишини ўйламади. Отаси ўлгандан кейин оқибат нима бўлди? Яхши еб-ичишга, орзу-ҳавасга ўрганиб қолмаганми, машинани сотди. «Ётиб еганга турим тоғи чидамас», у қанчага етарди? Хабарим бор, отасининг давлатида беш минг пора бериб ўқишга кирди, энди қўлида хунар йўқ. Ёшлигидан гиромликка ўрганган одамдан ўқиганда нима чиқарди?

Мени саккизта болам бор. Ҳаммасига ёшлиқдан: «Ёлғон гапирма, бировни ҳақидан кўрқ, меҳнат қилиб топ. Ўзингдан каттани ҳурмат қил», деб таълим бердим.

Ўрта мактабни эл қатори битирди, бўлди! Пора бериб институтга киришга ҳам ўргатмадим. Бири шофер, бири ишчи, бири ошпаз... Ҳаммасининг хунари бор, бола-чақали. Меҳнатини қилади, одамнинг ҳурматини билади, бировнинг ҳақидан кўрқади, ўлик-

тирикка аралашади. Қайси ўқимишли, бойваччадан об-
рўси кам. Йўлдошвойнинг ўғиллари ноқобил чиқди де-
ган гапни эшитмадим. Хўш, одамга бундан ортиқ яна
нима керак?

Мени машинам йўқ, отим бор. Кир машина ўрнида
жомашов. Қулоғим тинч, таним соғ. Минг сўмга газ
ҳам қурдирганим йўқ. Ота-бувам умр бўйи хазонми,
уйидан чиққан чўп-хасни эҳтиётлаб қозон қайнатган.
Энди ўшалар қаёққа кетяпти? Ахлатга! Ҳозир магазин-
га кириб, тўртта нарса харид қилсанг, ярим қоп қоғоз
чиқади, битта шўрва қайнайди. Яна тежамкорликдан
гапирамиз. Ҳовлимдан чиққан ўт-ўлан, хазон-хузон би-
лан отимни боққанман. Гўнги ерга кетади. Эккан эки-
нимда маза ҳам бор.

Бир луқма ошни олтин товоқда ейдими, сопол то-
воқдами, унга шоҳ ҳам, гадо ҳам тўяди. Ўғрилиқ ҳаром
йўл билан топилган олтин товоқда еганингдан, ҳалол
сопол косада еганинг томоғингдан силлиқроқ ўтмай-
дими? Ҳозирги ёшларга ҳайронман, орқасини тирт-
тайтириб жинсими-пинсими шим кийиб, уйга қатор-
қатор гарнитурлар олса турмуш турмуш-у, йўқса жан-
жал бўлиши керакми? Булар, ахир, ўзи қаёқдан кела-
ди, осмондан тушадими?

Отни олдига ем солмай, қозиқлаганинг билан фой-
да йўқ, қозигини суғуриб кетади. Отни тутиб туради-
ган қозиқ эмас, ем. Хотинни тутиб турадиган эркак-
нинг касби-кори. Жанжалнинг боши шу! Бу гапим би-
ровга ёқади, бировга ёқмайди, биламан, аммо мол-
дунёга ҳирс қўйган одамда муҳаббат бўлмайди, — деди.

Ўтирганлар ҳар томондан ўз фикрини айта кетди:

— Гап бор-йўқликда эмас, вафода! Вафо керак!

— Вафо қаёқдан келади?

— Ҳақиқий севгидан! Ҳақиқий ошиқ ёридан жони-
ни ҳам аямайди, ўзини ўтга, чўққа уради. Севги одам-
ни меҳнаткаш қилади, дегани шу бўлса керак...

— Қадим замонларда оддий чўпонлар ҳам севги деб
подшоларнинг қатлидан кўркмасдан баҳс қилишган.
Севиш учун жасорат керак.

— Жасорат ўз-ўзидан келиб чиқмайди. Ўша оддий
чўпон, мерганлар ҳам отасининг мол-давлати, амали-
гамас, ўзининг хунарига суянган. Муҳаббат шундай нар-
саки!..

Ёнимизда шахмат ўйнаб ўтирган адабиёт ўқитувчиси шоиртабиат Абдусаломнинг бир қулоғи уларнинг гапида эканми, хаёлига нима келди-ю, ўзича: «Наҳотки севги фақатгина рашқдан иборат!..» — дея Отеллонинг монологини ёддан ўқиб, дабдабали сўзлар билан суҳбатга аралашди:

— Муҳаббат шунадй бир тошқин дарёки, унинг бағрида не мўъжизалар, не ўпқонлар бор — ҳеч ким олдиндан билмайди. Тўлқинлар сени мафтун этади. Таваккал қилиб ўзини ташлаганларни эса, у шоҳми, гадоми, суриштириб ўтирмай, ҳалок ҳам қилаверади. Муҳаббатда фақат Отеллонинг севгиси эмас, ақл ҳам керак. Отеллони аҳмоқ демоқчи эмасман, аммо севгини рашқдан иборат деб тушунган одамлар севгига ёлчимайди.

Мени укам олим, мол-давлати бировдан кам эмас, хотинини ниҳоятда севади. Хотини ҳам уни. Аммо уйдан жанжал аримайди. Ўйлаб кўрсам, сабаби хотинини ҳаддан ташқари севиши экан! Аҳмоқона севги! Яъни бу рашқ! Хотини билан тўй-томошага борса ҳам уришиб қайтади. Тўй-томошада одам бир-бири билан суҳбатлашиб, чақчақлашади. Аммо хотини бировнинг гапига кулса ҳам укамга ёқмайди. «Нега?» — десам, у: «Хотиним унинг гапига эмас, ўзи ёққанидан кулди, яйради», дейди. Аҳмоқона севги! Ахир, бу азоб-ку!

Хотини ҳақиқатан ҳам гўзал, айниқса кулган вақтида юзидаги кулгичлари ниҳоятда уни гўзаллаштириб юборади. Буни укам ҳам билади. Айниқса, бировнинг олдида хотинининг кулишига асло тоқати йўқ. Гўё хотини унинг шодлиги, оиласидан бахтиёрлиги ёки ўзининг хурсандчилигидан эмас, биров учун кулаётгандек туюлади. Мабодо қовоқ солса, одамлар келганда кулган эдинг, нега энди қовоқ солиб қолдинг, хаёлинг бошқадами, деб яна рашки кўзгаб, азоб беради! Хотини бу азобдан йиғлагудек бўлса, астойдил ранжиса, укамни кўнгли таскин топиб, қувонади. Бу ҳам севги! Ҳатто чин севги! Аммо ўзи учун бировни азобга қолдириш севгими, ахир?! Севгига ақл ҳам керак! Севги фақат ўзининг хурсандчилигидан иборат бўлмаслиги керак!..

Хуллас, кимнингдир ўғли билан келини орасидаги жанжал сабаб бўлиб бошланган суҳбатнинг охири жид-

дийлашиб, сеники эмас, меники тўғрига келиб қолди. Мен билан бир чеккада чой ичиб ўтириб, буни сезган фарғоналик дўстим ёзувчи Адҳам Ҳамдамнинг хаёлига нимадир келди-да, бир пиёла чой узатиш баҳонаси билан худди қадимги танишлардек уларнинг суҳбатига араллашиб, гапни севги ҳақидаги латифадан бошлади.

Л а т и ф а:

Қадимларда бир йигит гўзалликда тенги йўқ, оқликда хитой қоғоздек силлиқ, нозикликда сув ичса томоғидан, сабзи еса биқинидан кўринадиган Ҳадича деган қизнинг хуснига ошиғу беқарор бўлиб, унга уйланибди. Лекин шу гўзаллигига қарамай, Ҳадичанинг тили шу қадар захар-заққум эканки, бунга чидолмаган йигит, бир таъзирини бериб кўяй, деб жаҳл билан ҳовлисидаги эски ўрага ташлаб, устидан тош бостириб ёпиб қўйибди. Орадан бир-икки кун ўтгандан кейин ўрадан, «мени қутқар», деган овоз эшитилиб, Ҳадича инсофга келибди шекилли, деб ўрани аста очиб қараса, ўрадан Ҳадича эмас, бир неча қулоч келадиган олачипор аждар, дод солиб чиқиб келаётган эмиш. Ҳатто аждар ҳам Ҳадичанинг тилининг захрига бардош беролмаган экан.

Мен ўзимни қулгидан тўхтатиб, Адҳамдан: «Бунинг севгига нима алоқаси бор?» — деб сўраган эдим:

— Ўзбекларнинг — ошнинг ёғи тагидан чиқади, деган гапи бор, сабр қил. Тиг захридан тил захри ёмон. Одам кимгадир маслаҳат берганда, унинг дилига озор етадиган қилиб, уриб-сўкиб эмас, кўнглини овлаб, ярим чин, ярим ҳазил қилиб гапирса ҳам бўлади. Бу ҳам санъат!

Фарғоналикларнинг феълини биласан, қувноқ, ҳазил-хузулни яхши кўрадиган одамлар. Уларни қулдириб, ҳазил-хузул қилиб гапирган гапини тагида ҳам бир файласуф гапининг донолиги бўлади. Бу гапимнинг муҳаббатга алоқаси шуки, баъзи бирлар муҳаббатни мажнунтол соясида сигарета тутатиб, бисотидаги ширин гаплар билан бир-бирини эркалашу сочини силаш деб ўйлайди. Энди ўша аждарнинг нима қилганини эшит:

Орадан кўп ўтмай, аждар шаҳарда бир қизга ошиқ бўлиб қолиб, чирмашиб, бағридан чиқармай ётганмиш, деган гап тарқалибди.

Қизни қутқаришнинг иложини ҳеч ким қилолмабди. Аждарнинг олдига боришга юрак керак. Аждарни отай деса, қизга шикаст етиши мумкин. Қилич солай деса, унинг иложини ҳам топишолмабди. Аждар эса қизни жамолига тикилганча бағридан бўшатмасмиш.

Бундан хабар топган Хадичанинг эри, унинг чорасини савоб учун мен қиламан, деб аждарнинг ёнига борибди. Аммо аждар қизни рашк қилиб даф қилмоқчи бўлган экан, йигит: «Мен сенга яхшилик қилмоқчиман, сени офатдан қутқаргани келдим, Хадича ўрадан чиқди, қоч» — дебди. Қоч дейиши биланоқ, Хадича исмини эшитган аждар орқа-ўнгига қарамай, қизни ташлаб қочиб қолган экан... Хаччага ўхшаган хотинлар ҳақида Сўфи Оллаёр:

*Ёмон хотин шайтон қамчисидир,
Кўлинг боғлоғичи арғамчисидир.
Агар ул қочмаса, сен қоч, олиб бош.
Кўтариб юрмагил бундай оғир тош.*

деган экан.

Буни эшитган баъзилар қотиб-қотиб кулишди. Баъзилар хаёлга толди. Адҳам ҳикояси ниҳоясига етмасданоқ, кулишини ҳам, кулмаслигини ҳам билмай, кулса ўзини камситгандай, қотиб ўтирган Асом қуруқ, мен сендан қоламанми, қизигини мендан эшит, дегандек гапга тушиб кетибди.

Севгига шапалоқ

— Дунёда одам нимага яшайди? Бола-чақадан тиниб-тинчигандан кейин ўзинг ҳам яйрашинг керак. Қайсиям бир йили, баҳор кези бир сайру саёҳат қилай деб ажойиб купедан жой олиб, поездда узоқ сафарга жўнадим. Мен жойни икки кишилик хонадан олган эдим. Ёнимга бойваччароқ бир одам жойлашди. Гап бунда эмас... Мен чиққан вагонда денг, 20—23 ёшлардаги бир гўзал қиз проводниклик қилар экан. Гўзалликка шунақанги гўзал эдики, кўрган заҳотим у билан гаплашишга ботинолмадим, ўз кўзимга ўзим ишонмай, осмондан тушган хурлиқо фаришта бўлса, алданиб қолмай, деб ўйладим. Қош-кўзлари, қадди-қоматлари бир кўзи тушган одамни турган жойида «бақа» қилиб қўядиган даражада келишган. «Тавба, одам боласи ҳам шу-

нақа гўзал бўларканми?» — дейсан! Тилининг ширинлиги, муомаласи майинлигини айтмайсизми!..

Асом қуруқ гапни чўзиб, ўзини сўзамол қилиб кўрсатиш учун мақтанчоқликка ўтиб кетганидан энсаси қотиб ўтирганлардан бири:

— Ўша гўзал жигаримдан уриб, мени йўлдан оздирди, деб мақтанмоқчимисан? — дегандек қўполроқ гап қилган эди, унинг авзойини сезган Асом қуруқ, ўзини пок муҳаббатни тушунувчи, қўй оғзидан чўп олмаган ҳалол одам қилиб кўрсатиш маъносида бидирлай кетди:

— Бировга кўз олайтиришдан худо асрасин, худога шукур, бола-чақадан тинчиганмиз! Мен у жононга ўз насиб қилганингга буюр деб қарадим-у, аммо купедаги ҳамроҳим унга ошиқу беқарор бўлди-қўйди. Ҳали чой, ҳали қошиқ, сочиқ баҳона олдиға бир-бир бориб келадиган бўлиб қолди. Бирор иш билан ўша проводник аёл, йўқ уни аёл деб ҳам бўлмайди, фаришта, худди фариштанинг ўзгинаси, кириб қолгудек бўлса, ҳамроҳим мен борлигимга ҳам парво қилмай, очиқдан-очиқ: «Мен сиздақа гўзални кўрган эмасман, бир қарашингизни ўзи жон ороми, умрга етадиган ҳузур. Сиздақанги гўзаллар сассиқ вагонларда эмас, гўзал маконларда, чаманларда хиромон қилишга, ўшанда ҳам ерда эмас, қўлда кўтариб юришга лойиқ», деб таърифни қилиб, ўзининг ошиқ бўлиб қолганини ошкора айтадиган бўлди. Жигаридан урибди-да, деб ўйласам қаёқда, у кетиши биланоқ ҳамроҳим орадан ҳеч гап ўтмагандек бемалол ўтириб овқатини еб, эсноқ босиб, яна уйқуга кетарди.

Куйиб ўртанишни билмаган муҳаббат муҳаббат бўладими? Ишқ эшакда ҳам бўлади. Ҳақиқий муҳаббат бу — дард!

Мен одатда кундуз кунлари ухлолмайман. Шунинг учун ҳамроҳим уйқуга кетганда хонамдан чиқиб, бемалол папирос чекиб, атрофни кузатардим. Бу фурсатда ҳамроҳим уйқудан туриб, чой баҳона ўша гўзалнинг ёнига бориб, ялтоқлана бошларди:

— «Шундай соҳибжамол аёл мана шунақанги вагонни супуриб-сидириб юрса-я! Йўқ, сиз қасри олийларга бека бўлишга арзигуликсиз-а! — Буни қай маънода айтилаётганини англаёлмаган жувонга дерди: —

Сиздек гўзал менинг ихтиёримда бўлганда бир қошиқ сувдек ликқа ютар, еб кўяр эдим».

Бу мақтовлар хуш ёққан аёл кулги билан «мен бегойим ҳам, сув ҳам, гўшт ҳам эмасман, мени еб ҳам, ичиб ҳам бўлмайди», деб сўраган нарсасини бериб, гапни қисқа қилишга интиларди.

Сафаримизнинг учинчи куни ҳамроҳимнинг гўзал жононга бўлган меҳридан ҳам, завқидан ҳам нишон қолмади. Ўша гўзал катта станциялар яқинлашганда супуриб, йиғиштиришга ёки бўшаган стаканларни йиғиштиришга кирган чоғларида ҳам нима учундир ҳамроҳим унга қайрилиб қарамайдиган, гап отмайдиган бўлиб қолди. Бунинг сабабини билмоқчи бўлиб:

— Бу гўзал жувонга ошиқу беқарор бўлиб қолган эдингиз. Жуда тез совуб қолдингиз, бир гап ўтдим, — деб гап ташлаб кўрган эдим, у:

— Эй, ака, қанақа ошиқлик, йўлда бир эрмак-да!.. Падарига қусур бунақаларни! Кеча кечқурун ўзини холи топиб, гапни майдалаштириб юраманми деб ёнига яқинлашсам, бу аблаҳни қаранг, кимлигимни суруш-тирмасданок, шапалоқлаб тушириб қолса бўладими!

Ҳамроҳим шундай деди-ю, ўзига коньяк қуйиб, қолган товук гўштини роҳат қилиб еб, суякларини ҳузур қилиб кемириб, қўлларини чала-чулпа артиб, бир керишди-да, ҳеч нарса ўтмагандек, яна уйқуга кетди.

Асом қуруқ бу билан нима демоқчи, дегандек, ўтирганлар бир-бирларига қарашди. Баъзилар шапалоқ еган ўзимасмикин, қилган гуноҳини бошқаларга тўнкаб гапираётгани йўқмикин деб ҳам ўйлади. Гарчанд ўтирганлар Асом қуруқнинг кўпинча ўзини мақташ учун ёлгон гапиришини билишса ҳам қани, охири нима бўларкин, дегандек яна қулоқ сола бошлашди.

Асом қуруқнинг устолигининг сири шунда эдики, у ҳамсухбат одамнинг руҳиятини ниҳоятда яхши биларди. Гапираётган пайтида тингловчининг хатти-ҳаракати, юзларидаги ўзгаришни назардан қочирмасди. Борди-ю, ўз гапларига нисбатан тингловчида заррача шубҳа аломатини сезгудек бўлса, дарҳол унинг фикрини чалғитиш, ўйлашига имкон бермаслик мақсадида бир зумда жиддий ҳолатга кириб, гапни шартта унинг кўнглига хуш келадиган, бирор мушкулини осон қилишга алоқадор мавзуга бура оларди. Унда мамнуният, ишонч

аломатини сездими, бўлди, ўша ондаёқ гапни қисқа қилиб, савол-жавобга имкон бермай, иши зарур одамдек хайр-хўшлашиб, ўзига нисбатан уйғотолган яхши таассурот билан жўнаб қоларди. Сухбатдоши эса, бунинг ростми, ёлғонлигини ўйлаганича бирор хулосага келолмай, тебранганича қолаверар эди.

Ҳозир ҳам Асом қуруқ ўтирганларнинг руҳиятини сезди-ю, гапни қисқа қилишга уринди:

— Шу ҳам муҳаббатми? Дунёда фаришта ўзимиз экан-да, бировларнинг хотинига тик қараш у ёқда турсин, гуноҳ бўлади, деб зимдан ҳам қарамапмиз-а!..

Ўтирганлардан бири:

— Сўфи бўлиб кет-эй! — деган эди, Асом қуруқ гарчанд буни кесатиқ эканлигини тушунган бўлса ҳам, бошқаларда шундай фикр туғилишига имкон бермаслик учун, ниҳоятда усталик билан унинг гапини тасдиқлаган бўлиб:

— Балли, балли! Бутун бало сўфилардан чиқади. Сиз билан биз бўлсак... Масалан мен... Келинингизга ошиқ бўлиб, ёнига йўлаган кезларимда, синаш учунми, асов отдек депсиниб: «Яқинлаша кўрма, шапалоқ ейсан! Устингдан керосин қуйиб, ёндириб юбораман», деганида ҳам биз жаҳонда шу оппоқ қўлларнинг гадо-си бўлиб юрибмиз-да, “ёндирса ҳам сиздек жонон ёндирсин, акаси жонидан», деб синовларига, нозу карашмаларига чидаганмиз. Севгининг гашти интизорликларга чидашда-да!

Асом қуруқнинг ёлғонни ҳам одамларга ёқадиган ростдек қилган сўзларини эшитиб ўтирган Йўлдош аравакаш унинг гапини тасдиқлагандай:

— «Синамаган отнинг сиртидан ўтма!» деганлар, у-ку от! Ҳар қандай отни ҳам дарров аравага қўшиб бўлмайди. Унинг феълени тушунгунинггача ҳали ёлини, ҳали яғринини силайсан! Ойлар ўтади! «От олasi сиртида, одамники ичида». Одамнинг кўнглини топиб, мураса қилиш осмонмас. Муҳаббат — аравани ўқи билан филдирагидек гап. Бири мустаҳкам ёғочдан-у, бири мўрт бўлса, арава — арава бўлмайди, узоққа боролмайди, — деб қўйди.

— Ҳақиқий муҳаббат фақат севиб қолиш эмас, сеvimли бўла олиш ҳам керак. Ҳар икки томоннинг муҳаббати баробар бўлмаса, бундай севги ёғочни темир-

га пайванд қилишдек бир гап. Бу бирлик боқий бўлмайди, бири барвақт путурдан кетади, — деди нарироқда чой ичиб буларнинг гапини эшитиб ўтирган пайвандчи.

— Муз устида ўйин тушган икки ёшни кўрганинда уларнинг ҳаракатининг уйғунлигига ҳам, гўзаллигига ҳам қойил қоласан. Икковини жон ҳовучлаб кузатасан. Муваффақиятидан қувонасан. Сенинг севгинг ҳам шундай бўлсинки, кўрганлар сенга бахт тиласин, ҳавас қилсин!

— Муҳаббат шундай бўлсинки, қиз билан йигит ёнма-ён юрганда кўрганлар олтин узукка гавҳар кўз қўйгандек бир-бирига ярашибди десин, — деди заргар Асом қуруқ.

Муҳаббат нурга ҳам ўхшайди. Унинг оқини оққа, пуштисини пуштига ажратиш амри маҳол. Нурни нега нур дейди? Ҳарорати учунми? Ёруғлиги учунми? Агарда нур фақатгина ҳароратдан иборат бўлганда эди, балки оламни ўртаб вайрон қиларди. Олам зулматда қоларди.

Муҳаббат ҳақида бир чимдим-бир чимдим бўлса ҳам ўтирганлар ўз фикрини айтди. Ҳазил-ҳузуллар бўлди. Ўтирганлардан бири хаёлига қандайдир фикр келиб нимадир демоқчи эди, аммо кутилмаганда, шу вақтгача чурқ этмай, бошини кўкрагига солинтириб, пинакка кетган одамдек тўнига ўралиб ўтирган Карим индамас бир нарсадан хафа бўлган одамдек унинг гапини бўлиб ўрнидан дик турди-да: «Баҳс андин келар наҳс! Гап билгандан иш билсаларинг бўлмайдим!» — дегандек энсаси қотиб, этагини қоқиб кета бошлади.

Нега у бундай деди? Буюк татар шоири Ходи Токтош «Муҳаббат ўзи эски нарса, ҳар кўнгил уни ўзи янгилайди» дегандек кўнгилга бир гап келдимми?

Карим индамаснинг авзойини кўрган баъзилар, унга тегадиган бирор гап айтдикми ёки унда муҳаббат бўлмагандир, деган хаёлга келган бўлса, баъзилар, хайрият, бир оғиз бўлса-да Карим индамасдан ҳам гап чиқди, деб кулишди. Кулишди-ю, аммо улар Карим индамаснинг дардини, унинг кейинги вақтларда одамови, баттар индамас бўлиб қолганининг сабабини билишмасди.

Баъзилар, Карим индамасда ҳам муҳаббат бўлганми, бирор одамни севганми, деб ўйлашлари мумкин.

Аслида Карим индамас муҳаббат, садоқат нимали-

гини ўтирганларнинг айримларидан кам тушунмасди. Балони биларди. Лекин кўпчилик ичида баҳсларга аралашмаслиги, янаям индамас бўлиб қолганининг сабаби бор эди. Буни мен билардим...

Карим индамас аслида жуда оққўнгил, улфати, сахий одам бўлган. Ҳали ҳам ниҳоятда сахий. Агар бирор одам ундан ниманидир сўраб қолгудек бўлса, пул деса — пул, мол деса — мол, йўқ демайди, ҳатто оғзидаги еб турган ошини ҳам беришга тайёр. Аммо шунчалик одамларга меҳрибон, сахий бўлишига қарамасдан гапга ниҳоятда хасис бўлиб қолган эди. Бир оғиз гапни ичига арқон ташлаб ёки лўм солиб оласан. Қисқаси, унинг индамас бўлиб қолишига улфатлар орасида кулги учун елпиғич ҳақида айтган бир оғиз гапюшу туфайли бошига тушган оғир кунлар сабаб бўлган.

Карим индамаснинг ҳикояси:

— Мени Мақсудали деган колхоз раиси оғайним бўларди. Билсангиз керак, бир вақтлар колхоз дўконида ишлаб, мева-чева сотиб турардим. Шу баҳона у билан борди-келди қилиб, дўстлашиб қолдик.

Мақсудали деганим ўзи шундай семиз одам эдики, отга минса белини букиб юборарди. Мабодо аравага ўтирмоқчи бўлиб орқасидан чиққудек бўлса шотисини от-поги билан лайлак қилиб юборарди ёки отнинг қоринбоғи узиларди.

Ёз кунларидан бирида, бир томони сайр, бир ёғи соғиниш дегандек уни кўргани бормоқчи бўлдим. Бирор совға-салом олишга келганда ўйланиб қолдим. Ҳамма нарса колхозда топилади... Ўйлаб, ўйлаб, семиз одам саратонда чақалоқ боладек миж-миж терлаб ўтиргандир, дедим-да, ўзини елпиб хурсанд бўлар деган хаёл билан магазинга кириб иккита елпиғич олдим. Нимага ҳам лаънати елпиғични олган эканман денг, ўша иккита елпиғич бошимга бало бўлди. Мақсудали совғамдан хурсанд бўлиб, болаларининг олдида ўзини елпимоқчи бўлса, яхши елимланмаган эканми, иккаласи ҳам ўша заҳоти сочилиб кетибди. Болаларининг олдида хижолат бўлган оғайним буни ўзига маломат билиб, ҳазил шунақа бўладими, болаларни олдида мени кулги қилдинг-ку, деб мендан ранжиб қолди. Албатта, мен бу мақсадда совға қилган эмас эдим.

Шаҳарга қайтганимдан кейин, ўша дўкондорнинг

олдига бориб, воқеани айтиб койиган эдим, дўкондор:

— Ҳой, акажон, айб елпиғичда эмас, айб ўша оғайнингизнинг ўзида, елпиғични ишлата билиш керак. Сиз айтгандек қилиб, елпиғични очиб елписангиз, албатта, сочилиб кетади-да, бунақада бир кунда иккита эмас, юзта елпиғич ҳам чидамайди. Агар елпиғич узоққа чидасин десангиз, мен сизга уни қандай ишлатишни тушунтириб қўяй, — деди-да, бир елпиғични аста очиб, юзимга тўғрилади. Бу нима қилгани деб ўйлагунимча ҳам бўлмай, дўкондор: — Мана энди, елпиғичга қараб, бошингизни икки ёққа қимирлатинг, ҳа, қимирлатаверинг, — деди.

Мен ҳеч нарсага тушунмай, калламни икки ёққа қимирлатдим. У қувониб:

— Балли, иш деган мана бундай бўлибди. Мана шундай қилиб, елпиғични қимирлатмай, каллангизни икки ёққа қимирлатаверсангиз елпиғич сочилиб кетмайди. Мабодо шамол кўпроқ тегсин десангиз каллангизни тезроқ қимирлатинг, — деб қўшиб ҳам қўйди.

Бунинг ҳазил эканини тагига етганимдан кейин, иккаламиз қотиб-қотиб кулишдик. Бу менинг шоирлигимни билиб ҳазил учун дўкондор қилган иш экан. Бўлган воқеа шу!

Карим индамас бу ҳикояни айтди-ю, мен билан қўшилишиб кулиш ўрнига бирданига жиддий тус олиб:

— Ҳаммага кулги туялган шу ҳазилни улфатчиликлардан бирида бир кулги бўлсин деб мен нодон айтиб бердим. Эшитганлар ҳаммаси қотиб-қотиб кулди. Аммо, бу кулгининг бир йиғиси бор, дегандек, бир кулги деб бошимга бало орттирдим. Эшитганлардан бири бунинг бутунлай жиддий тушуниб, яъни бу ҳазил эмас, сиёсий хато, бунинг тагида совет савдо системасига туҳмат ётади, деб маълум ташкилотларга етказибди. Шу сабаб бўлиб тергов бердим.

У шундай деди-ю, нимадандир хавфсирагандек ёнверига қараб олди. Аммо менинг кўзимга дўкондорнинг елпиғични қўлига ушлаб, елпиғич билан эмас, елпиғичга қараб калласини елпиши кўриниб кетди-ю, ўзимни тутолмасдан беихтиёр кулиб юбордим. Лекин Карим ака бўлиб ўтган ўша хунук воқеаларни қайта эслагандек кўнгли ғаш тортади чоғи, унинг ўйчан қиёфа-

сини кўриб кулгидан ўзимни аранг тўхтатдим. Лекин кулги учун айтилмаган бу ҳазилнинг нимаси сиёсий хато эканини ўзимча ўйлай-ўйлай тополмадим. Буни фақат англашилмовчилик ёки ғараздан бошқа нарса деб тушуниш мумкин эмас эди! Бунинг сабабини Карим ака ўзи айтиб берди:

— Бунинг сабабини... нима десам экан?.. Ғараз ҳам, беғараз ҳам десак бўлади.

— Гуноҳ ўзимда эди демоқчимисиз?

— Сизга қандай тушунтирсам... Гуноҳ йўқликка-ку менда мутлақо гуноҳ йўқ. Гап садоқатда!..

— Садоқатда?

— Ҳа, садоқатда! Халқимизда иккита мақол бор. Бирида: «Дўст ачитиб, душман кулдириб гапирар», дейилса, бошқа бирида: «Дўст дўстнинг ёмонини яшириб, яхшисини ошириб гапирар», дейилади. Хўш, қайси бири дўстликка киради? Қайси бири тўғри?

Иккаласи ҳам тўғри! Иккаласининг ҳам тагида дўстга меҳр, садоқат ётади. Лекин иккаласининг ҳам айтила-диган вақти-соати, ўз ўрни бор. Етти ёт бегона, синамаган одамлар орасида дўстнинг нуқсонини юзига солиш, албатта, ўринли бўлмаганидек, унинг нуқсонларини яшириб, худди юбилей кунларидаги ҳадеб мақтайвериб, ўзига айтиб қўймаслик дўстликка қўшиладими? Йўқ! Бўлганча бўлаверсин, унга ёмон кўришиб нима қиламан, деб ўзини ўйлаб индамаслик ҳақиқий дўстликка кирмайди!

Мана сиз ўзингиз ёзувчисиз. Жамиятимиздаги нуқсонларни газетадаю «Муштум»ларда, ҳатто китобларингизда очикдан-очик ёзиб чиқасиз. Битта сифатсиз елпигич эмас, исроф бўлаётган маҳсулотларнинг миллион-миллион зиёни, порахўрликлар, хушомадгўйликлар ҳақида радио, телевизорларда гапирасизлар. Албатта, булар жонингиз ачиганидан, жонингиз куйганидан. Хўш, буни душманлик деб бўладими? Афсуски, камчиликларимизни кўрганда ҳам индамай, яшириб кетадиганларни дўст санайдиган, шу нуқсонлар бўлмасайди деб уни олдини олиб, жон куйдирганларни ўзига душман деб тушунадиганлар ҳам йўқ эмас.

Лекин булардан ҳам гина қилиб бўлмайди. Улар буни сизга ёки менга бирор шахсий ғарази борлиги учун қилмайди. Бунга ҳайрон бўлманг. Нуқсонларимизни ку-

йиб гапиришингиз садоқатдан бўлганидек, уларнинг камчиликларимизни кўрмай, ёки кўрсалар ҳам индамасликлари ҳам садоқатдан, фидойиликни ўзларича тушунишларидан. Улардаги бу тушунча, ҳаётимизда не не қийинчиликларни кўрганмиз, ҳали ҳам дунёда қорни нонга тўймай яшаётган халқлар бор, уларга нисбатан бизнинг ҳаётимиз жаннат-ку, бу қийинчиликлар ҳам ўтиб кетар, ношукурлик қилмайлик деган ҳисдан бўлса керак. Сизники ҳам, уларники ҳам садоқат!

Аммо чин муҳаббат, садоқат, бу — фақат гўзалликни севиш, унга маҳлиё бўлиш эмас, унга доғ соладиган нарсалардан нафратлана олиш, унга қарши курашиш ҳам эканини айримлар тушунмайди.

Лекин иккинчи бир тоифа «фидойилар», «содиқлар» ҳам борки, ана бундайлардан худо асрасин.

Улардаги «фидойилик» халқимиз, жамиятимизга садоқат, меҳрдан эмас, ўз гуноҳларини яшириш, ўзларини пок қилиб кўрсатиш, шахсий манфаатдан туғилган.

Сиздан яширадиган сирим йўқ. Елпигич сабаб бўлиб менинг бошимга тушган кулфатлар жамиятга садоқатдан эмас, ғараздан, билиб туриб, қасддан ўйлаб қилинган эди. Бу армиядан қочиб юрганини мастлик билан айтиб қўйиб, сирини очилишидан талвасага тушиб қолган танишларимдан бирининг қилмиши эди.

Ёлғиз ўзинигина ўйлаган одамда дўстга, Ватанга меҳр нима қилсин! Ярадор дўстини ўз ҳолига ташлаб қўйиб душманга ўқ отиш, бу садоқатга кирмайди, буни ўз жонини қутқариш, ўзини ўйлаш дейилади! Ҳа, ўзини ўйлаган одамда халққа, Ватанга муҳаббат нима қилсин! Муҳаббатнинг боши одамга меҳрда!..

Бу Карим индамаснинг муҳаббатга ўз муносабати эди.

Ишқ-муҳаббат, вафо ҳақида ўша кунги суҳбатда қанча-қанча гапларни эшитдим-у, аммо булардан менга энг маъқул тушгани Карим индамаснинг: «Ўзини ўйлаган одамда халққа, Ватанга муҳаббат нима қилсин», «муҳаббатнинг боши одамга меҳрда» деган фикри бўлади.

Карим индамаснинг бир кўнгли ёзилиб, тили гапга келиб қолган, фурсатдан фойдаланиб, муҳаббат ҳақида унинг фикрларини билмоқчи бўлиб бир-икки савол бериб кўрган эдим, оиласи ҳақида қулоғимга чалинган

кўнгилсиз гаплар унинг ёдига тушиб қолдими, нима учундир яна индамаслиги кўзгаб, эшитмаган одамдек рўйхуш бермай қўйди.

Карим индамаснинг бошига оғир кунлар тушган пайтларда унинг хотини болалар боғчасида тарбиячи бўлиб ишларди. Кунлардан бир кун у ишлайдиган маорифнинг кадрлар бўлими мудири хотинини чақиртириб:

— Эрингиз сиёсий айб билан қамалган экан, сиздек одамга совет болаларининг тарбиясини ишониб бўлмайди. Мабодо бу ерда ишлашни истасангиз, мени бундай эрим йўқ, у билан ажрашаман деб ариза ёзинг,— деган масалани қўйибди.

Буни эшитган хотин қандайдир мулоҳазалар билан бирор нарсадан чўчибми ёки ўз муҳаббатига эътиқодининг сустлигиданми, хуллас, эридан ажралишга розилик билдирибди. Кўп ўтмай эридан бутунлай умид узиб, бошқага тегиб кетибди.

Карим индамас, «ҳақиқий муҳаббат ва садоқат инсонга меҳрдан туғилади», деганда кўнглидан балки шуларни кечиргандир!..

Карим индамаснинг ичида вафо, садоқат, инсонга меҳр ҳақида шунча гаплар борлигига қарамай, индамай юришини ўйлаб отамнинг гапини эсладим. Отам:

— Одамлар орасида сергаплик қилиш қанчалик ёмон кўринса, индамай, кўзини лўқ қилиб ўтириш ҳам фазилат эмас. Ўтирганларнинг бирида, гапимиз маъқул бўлмадимми, деб кўнгли ранжиса, баъзида гап ўғриси-ми деб гумон қилиб таъби хира бўлиши мумкин.

— Худойи таоло тилни бандаларига ақлнинг таржимони қилиб берган. Тўғри гапни айтишга ярамаган тилнинг ўрнига бошингдан шох чиққани яхши, — дерди.

Бировнинг кўнглини олишга, маслаҳатига ярамаган ақл — ерга кўмиб қўйилган олтиндек гап.

Ёлгончининг «қоч, ёв босди»сига ишониб қочган кўрқоқнинг молини ўғри талайди.

ЎЗГА ИШОНЧ ВА ЖУРЪАТ ҲАҚИДА

Р и в о я т:

Насриддин афандининг ниҳоятда донолиги билан эл ичида шону шуҳрати таралганини эшитган Амир

Темур, рашк қилибми ёки синаб кўриш мақсадидами, афандини чақиртириб, унинг олдига шундай шарт қўйибди:

— Сен менинг олдимда шундай бир катта гуноҳ қилки, бунинг учун сени қатлга ҳукм этадиган бўлай. Лекин сен бундан қутулмоқ учун шундай бир узр ўйлаб топки, сўраган узринг қилган гуноҳингдан ҳам каттароқ гуноҳ бўлиб чиқсин. Шунини эплосанг сен мени ўз ақлу донолигинг билан ютган бўласан. Бу иш қўлимдан келмайди десанг, енгилганингни халойиққа ошкор қил.

Подшолар билан ўйнашишнинг оқибати нима билан тугагини билишига қарамай, афанди Амирнинг шартига рози бўлиб, муҳлаг сўрабди. Иккаласи келишишибди.

Орадан кунлар, ҳафталар ўтибди. Кунлардан бир кун Амир Темур намози жумани ўқиш учун масжиди жомега келганида афанди Амирнинг орқасига ўтириб, Амир Темур энди саждага бош қўйганда, секин қўлини чўзиб, ўнг биқинини ушлаб қўйибди.

Амир, бундай номаъқулчиликни қилишга ким журъат этди, деб орқасига ўтирилмоқчи бўлибди-ю, аммо намоз бузилишини ўйлаб, сабр билан ғазабини ичига солибди. Амир яна бошини саждага қўйиши билан афанди унинг чап биқинига қўл юборибди. Ғазабланган Амир намоз тугагандан кейин орқасига ўтирилса, афанди турган эмиш. Бундан ғазабланган Амир:

— Мен Амир Темур бўлсаму бундай ҳазил қилишга қандай журъат этдинг! — дебди.

Афанди:

— Албатта, Амир эканлигингизни билганимда асло-асло бунга ботинолмас эдим. Мен сизни бошқа одам билан адаштирибман. Мен Сизни хотинингиз Бибиҳоним деб ўйлабман, — дея узр айтибди.

Албатта, бу узр олдинги қилган гуноҳидан минг бор оғирроқ гуноҳ эди. Буни эшитган Амир ғазабдан сочи тикка бўлиб Насриддинни ўлимга буюрмоққа чоғланибди-ю, аммо ўз шартини эслаб, бу фикридан қайтибди.

Шунда афанди:

— Худога минг шукурким, мен енгиб чиқдим, борди-ю енгилгудек бўлсам, албатта, мени ўлимга ҳукм

этардингиз. Хўш, энди, сизни енгач, мен нима қилишим керак?.. — дебди.

Бунга жавобан Амир Темур тила тилагингни деганда, Насриддин афанди:

— Мен сизни жазоламайман ҳам, ўлимга буюрмайман ҳам, бундан фойда йўқ, лекин талабим шуки, қўлингиздаги бегуноҳ бандиларни озод қилинг! — дебди.

Буни эшитган Амир:

— Сен мени фақат донолигинг билан эмас, журъатинг, кўрқмаслигинг билан ҳам енгдинг. Атрофимдаги уламоларимда ҳам ақлу билимдонликларига яраша сен каби ўзига ишонч, дадиллик бўлганида эди, мени кўп хатолардан холи қилган бўлур эдилар. Мени жанг-жадалга отлантирган фақатгина қуролим борлиги бўлган эмас, чунки қурол бошқаларда ҳам бўлган. Ғалабамнинг сабабларидан бири — ўзимга ишонч, журъат, фикримдаги қатъийлик бўлган, — деган экан...

Қайиқни манзилга етказадиган оқин сув эмас — эшкак.

Фидойиликнинг ўзи севги эмас, уни рўёбга чиқарадиган журъат.

Баъзан бирор масала ҳақида гап кетган чоғлари отам фикримни билмоқчи бўлиб савол бериб кўрарди. Борди-ю, мен қандайдир мулоҳаза билан индолмай, елкамни қисиб қўйгудек бўлсам, у:

— Япроқ бўлма, шамол бўл, бошқаларнинг фикрини эшитиш яхши, аммо шамол учирган япроқдек у истаган томонга учавермасдан, сен ўзинг ҳам мустақил фикр юритиб, бирор нарсани ҳаракатга келтир. Бирор одамнинг иши жилишига кўмаклаша ол. Бунинг учун ўзингга ишонч, журъат керак. Ўқдан кўрқмаган шерни ботирнинг қараши енгади. Кўрқоқнинг қиличидан, ботирнинг таёғи зўрроқ. Бировларнинг тўғрими, хатоми, фикрларини айтиб мақтангандан, хато бўлса ҳам ўз сўзини айта билган кишига эътибор келтиради. Ўз сўзлигингга одамлар ишонадиган бўлади, — дерди.

Отамнинг насиҳатига амал қилиб, ўз бошимдан кечирганим биринчи севги, чеккан машаққатларим ҳақида ўйлай бошладим.

БИРИНЧИ СЕВГИ ҚИССАСИ

(Илоҳий ва дунёвий ишқ)

*Ойнага ўйилган гўзал нақшсимон
Илк севги қалблардан асло кўчмайди.
Унинг кўрки бўлиб яшайди ҳар он,
Кўзгу синмагунча, у ҳам ўчмайди!*

Билим юртида ўқийдиган 16—17 ёшлик вақтларимда Маъсума исмли қизга муҳаббатим тушиб, ошиғу беқарор бўлиб қолганимнинг учини чиқариб ўтган эдим. Ҳали-ҳали бирор жойда ишқ-муҳаббат ҳақида гап очилиб қолгудек бўлса, худди кечагидай ўша кунлар кўз олдимдан ўтади. Ўтади эмас, ўша илк севги — Маъсумани эслаганимда, қалбим қанча оромга тўлмасин, кўнглимда қанчалик равшанлик, қувонч пайдо бўлмасин, унинг хумори тутади. Худди тубсиз дарёга тушиб йўқолган, ўрнини ҳеч нарса билан тўлатиб бўлмайдиган гавҳар узукдек ҳамон бир армон уйғотади.

Ҳақиқатан ҳам у беқиёс гўзал эди, дейдиган бўлсам, мен билан ўқийдиган қизлар орасида ундан гўзалроқлар ҳам балки бўлган, аммо ҳар гулнинг иси бошқа дегандек, у мени нимаси биландир ўзига мафтун қилиб қўйган эди. Аммо менинг муҳаббатим шунча қизлар ичида нега унга тушиб қолган, билмасдим. Агарда уни билимдонлиги, хушфеъл ёки тили ширинлиги учун севиб қолганман десам, бир курсда ҳам ўқимасдик, у билан сўзлашганимни ҳам билмайман. Оиласи ким, ота-онаси борми, улар ким: ишчими, амалдорми, бадавлатми, камбағалми уни ҳам билмасдим. Билмадим, мени мафтун қилган қизга кўзим тушганда юзларида жилваланган нурдек майин, нурдек пок қалбидаги бегуборлик, самимийликмиди? Ёки илк бор тўқнашган кезларимизда кийикдек ҳуркак кўзларини олиб қочгандаги сирмиди? Бу менга бўлган севгисидан ишорамиди? Билмадим! Аммо кўнглимдаги шу шубҳа, шу муҳаббат кунлар, ойлар ўтиши билан дардга айланди. Ҳаловатимни олди. Фикрим-зикрим Маъсума бўлиб қолди. Уйқусиз тунлар бошланди.

*Азобланма, дўстим, ўртанма,
Шубҳаларинг ҳаммаси бекор.*

*Сени мафтун қилган гўзалнинг
Ўзи сенга мафтун беқарор.*

*Асл севги тилда бўлмайди,
Қиз демайди, «севдим, ошиқман!»
Билмак бўлсанг унинг севгисин,
Қалбин тингла, шошма, ошиқма!..*

*Боқишидан англамоқ мумкин
Ният, ишқин, айтмасдан бир сўз.
Чунки баъзан қалбнинг сирини
Ошкор қилар бир табассум, кўз.*

Хаёлимдан нелар кечмасин, ҳеч бири қалбимга таскин беролмасди. Мен уни шу қадар севиб қолган эдимки, на еб-ичишимда ва на ётиб-туришимда ҳаловат қолган эди. Унинг висоли бир нафас ҳам баҳор тунлари чарақлаган юлдузли осмондек кўз олдимдан кетмасди. Айниқса баҳор кезлари чаман-чаман гуллаган ўрик ва шафтолилар узра ярқираб ой кўтарилиб, майин елдан теварак сирли шивирлаб, ҳузур бағишлаганда ҳаловатим бутунлай йўқолар эди. Ёлғизлигим яна ҳам сезилиб, кенг ҳовлимга сифмай қолардим. Беихтиёр жимжит кўчага чиқиб, эндигина баргак чиқарган толлар орасида ой нурида ярқираб оқаётган ариққа ёлғиз тикилганимча кўзимдан ёш оққанини сезмай қолардим. Шундай кезларда тезроқ тонг отса-ю, у билан кўришиб дардларимни айта қолсам дердим.

Мен Маъсумани қаерда яшашини билардим. Унинг ҳам кўчаси меникига ўхшарди. Унинг ҳам эшиги қаршисида кичик анҳор оқарди. Сув баҳона кўчага чиққан бўлса, кўриб қайтармикинман, деган хаёл билан оқшомлари эшиги олдида айланган чоғларим ҳам бўлган. Шундай баҳор кезларида хаёлимдан, эртагаёқ кўришган чоғимда: «Мен сени севиб қолганман, сен ҳам севасанми?» — деб айтаман, деган қатъий қарорга келардимда, кўнглим таскин топгандек бўларди. Аммо севгининг сеҳрли кучи шунда эканми, у билан учрашган кезимда туни билан ўйлаган сўзларим қалбимдаги ҳис-туйғуларимни ифода этишга ожиз кўриниб, бир оғиз сўз айтиш у ёқда турсин, мен билан очиқ чехра ила саломлашса ёки табассум қилиб ўтса, шунинг ўзиёқ дилимда

умид уйғотиб, севгимга қанот бахш этарди-ю, чексиз қувонч-ла яна индамай қолаверар эдим. Уни кўрмаган чоғларимда кўнглимда яна шубҳа, яна азоб!

Албатта, баъзилар бу севги эмас, кўрқоқлик, бундай азоб чекиб, ич-этини еб юргандан шартта севанми, йўқми, деб сўраб қўя қолмайсанми, дейишлари ҳам мумкин. Йўқ, бу кўрқоқлик эмас! Бу ҳақиқий севги! Биринчи муҳаббат! Бу севгини ҳар нарсадан юксак қўйиб, унга ниҳоятда эҳтиётлик билан қарашдан туғилган ҳиссиёт! Бўронларда кўтариб бораётган шамни бутун вужудинг билан асраб, уни ўчирмасликка интилишдек беҳаловат туйғу!

Севги синов!

Севги бардош!

Севги ўртаниш!

Севги кўз ёши, айрилиқ ва бахтиёр онлардир!

Илк севги — биринчи муҳаббат, бу — изланиш, товланиш, кўнгилларга йўл топиш даври. Бу — биринчи севги!

Албатта, мен биламан, бугунги «Муҳаббат нима?» мавзуидаги савол-жавоб кечасига йиғилган ёшларни муҳаббат нималиги эмас, севганининг кўнглига қандай қилиб йўл топиш, қандай қилиб севгисини баён қила олиш қизиқтиради. Уларни мендан кутган нарсалари ҳам шу!

Буни айтиб беришим мумкин. Бу қийин эмас. Лекин кўнгил-кўнгилга йўл топган билан севги азобидан қутулдим, бахтли бўлдим деб бўлмайди. Аксинча, диллар дилларга йўл топдими, илк севги шу ерда тугайди. Севги мўъжизаси шу ерда тамом бўлади, яъни бетама, холис уйғонган севги интиҳосига етади. Севгининг ҳал қилувчи иккинчи даври, унинг масъулиятини ҳис қилиш даври энди бошланади.

Муҳаббат келтирадиган бахт ҳам, у етказадиган жафо ҳам худди шу ердан бошланади. Буни иккинчи муҳаббат ёки севгининг иккинчи даври дейиш мумкин. Ҳайрон бўлманглар, ҳа, шундай! Севгидан бахтиёр бўлиш осонмас. Бу менинг шахсий фикрим, бошимдан кечирганларимдан чиқарган хулосаларим.

Маъсумани жонимдан ортиқ севганман. Ҳали ҳам ўша севгимга содиқман. Унинг бахти билан қувонаман. Лекин уни шундай севишим, бу севгимга содиқли-

гимга қарамай унга уйланмаганим, ундан ажралиб кетишим бир-биримизнинг кўнгилларимизга йўл топиб, севишимиз аён бўлгандан кейингина бошланган.

Билим юртида ўқиб юрган кезларимда Маъсумани севиш билан бир қаторда шеърят шайдоси ҳам эдим. Кунлардан бир кун Маъсуманинг менга бўлган севгисини аниқроқ билиб олиш ва ўз севгимдан унга белги бериш ниятида «Отанинг васияти» деган шеър ёзиб, шеърга Маъсуманинг номини киритдим-да, деворий газетада чиқардим. Шеърни ўқиган вақтида ундаги ўзгариш, ҳолатни кузатиш учун ўз сирдош дўстларимдан бирини «айғоқчи», қилиб қўйдим. Улар Маъсума шеърни ўқиган чоғида кўзларида ёш пайдо бўлганини, ҳақиқатан мени севишини ишонтириб айтдилар. Бундан ташқари Маъсума мени чиндан севишини исботлайдиган иккинчи воқеа ҳам юз берди.

Бетобликми, билмадим нимадир сабаб бўлиб бирикки кун ўқишга бормай қолганимда, касалим баҳона, дўстим Порсохон билан мени кўргани уйимга келибди. Мен йўқ эканман, отам билан учрашиб кетишибди. Қандайдир мулоҳаза билан отам буни менга айтмаган бўлса ҳам, лекин ўша куни унинг онамга:

— «Порсохон деган дўсти билан Маъсума деган қиз тентагингни касал деб эшитиб, кўргани келибди. Қоронғи йўлақда кўзлари ёнади-я! Кимнинг қизи экан?» — деганини онам менга айтиб берди. Буни эшитдим у кувончимга чегара бўлмади...

Отам бўш вақтларида китоб ўқиб, мутолаа қилишини юқорида айтгандим. Бир куни кейинги вақтларда руҳимдаги ўзгариш, паришонлик, айниқса Маъсума келиб-кетгандан кейинги менда уйғонган муҳаббатни сезган отам, ўз муносабатини тўғридан-тўғри айтолмаса ҳам, худди китобдан олган таассуротини гапирган кишидек бўлиб:

— «Субҳи козиб» нималигини биласанми? — деб гап бошлади. Албатта билмаслигимни сезиб: — Субҳ — тонг, козиб эса алдовчи, ёлғон... Демак, «Субҳи козиб» алдовчи тонг дегани. Одатда ярим тундан кейин осмон бир ёришиб, кейин яна қоронғилашади, ундан сўнг ҳақиқий тонг отади. Буни фарқ қилмаган баъзилар шошилиб йўлга чиқади-да, бирдан яна қоронғилик босганидан ҳайронликка тушиб гангиб қолади.

Отам гўё буни китоб ўқиш вақтида хаёлимга келиб қолиб, сен билиб кўй, деб гапириб ўтдим, дегандек менга бир қаради-да, бошқа гап айтмади. Аммо бунинг тагида илк муҳаббат — бу субҳи козибга ўхшаган нарса, унга ишониб алданиб қолма, шошилма, оқибатини ўйла, деган гапга ишора бор эди.

Албатта, буни отамнинг севгимга норозилиги ёки қаршилигидан деб тушуниб бўлмасди, аксинча, ота-онамнинг бу севгимдан қувонганига асло шубҳам йўқ эди. Чунки мен ёлғиз ўғил, отам бу вақтларда етмиш ёшлардан ошган, онам ҳам шунга яқинлашиб қолган давр бўлиб, албатта улар тўй, келин кўриш орзуси билан яшардилар. Отамнинг субҳи козибни эслатиб, «шошилма», «алданиб қолма» деган гаплари ҳали сен ёшсанга ишора бўлмай, фақат хуснининг ўзи муҳаббат бўлмай, «синамаган отнинг сиртидан ўтма!», ўйлаб кўрайлик маъносида ҳам айтилган эди.

Гарчанд отам бунга ишора қилмаганда ҳам, Маъсума уйимга келиб, севгимга қатъий ишонч пайдо бўлгандан кейиноқ, чексиз бахтиёрлик, ҳадсиз қувонч ҳисси билан бир қаторда, иккинчи бир азоб — кўнглимда муҳаббатнинг оқибатларини ўйлаш, унинг масъулиятини ҳис қилиш уйғона бошлаган эди. Чамамда, севгининг ҳал қилувчи иккинчи даври бошланган эди.

Севгидан мақсад нима? Бахтли бўлишми ёки умрбод унинг азобларини чекишми?

Бу даврда менда севги тантанасига муяссар бўлиш учун ички бир кураш, тадбир излаш азоби бошланган эди. Ота-онамнинг севгимдан қувониши, ризолигига қарамасдан, бирин-кетин тўсиқлар, кутилмаган зиддиятлар пайдо бўлди. Кечалари бедор, нола чекиб, севганим Маъсумамдан жудо бўлиш, айрилиқ онлари яқинлаша бошлади.

Катта ҳовлимизда отам, онам ва мен — уч киши яшардик. Ота-онамнинг мендан, мени ота-онамдан бошқа суянадиганим йўқ эди. Оила қилиб чиқиб кетган опаларимдан ташқари менда на буви-бува, на тоғаю амаки, на ака-ука бўлган. Уларнинг кўпчилиги ёшлигимда оламдан ўтиб кетишган. Уйнинг бутун ишлари, сув ташишдан тортиб, нон олиб келишгача ҳаммаси менга қолган эди. Чунки отам темир йўлда ишлагани учун кўпинча сафарда бўларди.

1933—1934 очарчилик йиллари ҳали ёш бола бўлишимга қарамай қирчиллама қиш чилласида заборний карточкани ёнга солиб, нон олиш учун тонг қоронғусида Хадрадаги Тоштрамнинг дўконига жўнардим. Заборний карточка бўлишига қарамасдан баъзи кунлари ҳаммага нон етмасди. Минди-минди одамларнинг орасига кириб, баъзи бир раҳмдилроқ кишиларнинг «ёш бола экан, ўтказиб юборинглар»и паноҳида нон олиб қайтардим-у, ўқишга жўнардим.

Онам, кексаликми, тез-тез касал бўлиб турарди. Баъзан овқат қилишга ҳам ярамай ётиб қоладиган пайтлари бўларди. Шундай кезларда баъзан онамга, унинг кўрсатмаси билан жиндаккина қайнатма шўрва пиширишга, ҳатто рўза пайтларида саҳарликкача дарсларимни тайёрлаб ўтириб отамнинг овқатланишига ёрдамлашиб, кейин ётардим.

Маъсума билан танишганимда замон яхшиланиб анча тўқчилик бўлиб қолган эди. Аммо кутилмаганда поччамнинг бошига ташвиш тушиб (халқ душмани деб қамалиб) кичик опам боласи билан бизникига келиб қолди. Ҳаммамизнинг еб-ичишимиз, бутун тирикчилик харажати битта отамнинг топгани, унинг бўйнида эди.

Бу вақтларда менинг қалбимда икки дард, икки муҳаббат — қиз севгиси билан шеърятга ишқибозлик туғени бошланган эди. Муҳаббат яхшироқ кийиниш, ўзимга бино қўйишни тақозо этар, бундан ташқари, ўша даврда адабиёт ҳаваскорлари орасида бошланиб кетган шеърий баҳслар сабаб бўлиб бир-биримизникига борди-келдилар бошланган, бу ҳам тузукроқ уй шароитини талаб қиларди. Ҳатто айрим тенгдошларим, ўша даврдаги илғор қариндошларим ўйида бўлган вилка, темир қошиқлар ҳам бизнинг уйда у вақтларда йўқ эди. Булар мени ўйлатарди. Орзу-ҳавасларим мўл эди. Аммо начора!.. Икки севги жанг қиларди.

«Тирикчилик тошдан қаттиқ» дегандек, таътил вақтларидан бирида аммамнинг ўғли уста Абдуллаҳўжа билан, ким билиб ўтирибди, деб қурилиш ишига бормоқчи бўлдим. Улар уч киши бўлиб кимнингдир иморатини пудратга олган экан. Мен уларнинг ёнига қўшилдим. Қиладиган ишим лой қориш, фишт етказиб бериш... Иш орасида бир дам нафасни ростлаш имкони туғил-

ганда ҳам кўпинча бунинг иложи бўлмасди. Чунки уй эгаси бирор нарса харид қилиш учун уйига яқин ердаги бозорга юборса, хотини овқат қилиш баҳонаси билан кир-чир, яра-чақа гўдагини менинг кўлимга тутқазиб кўярди. Булар менга оғир ботса ҳам, яна бир неча кун ишлашга қарор қилдим. Бу менга катта ҳаёт мактаби бўлди. Биринчи кунларданоқ тирикчилик, пул топиш машаққатини сеза бошладим. Оддий меҳнаткаш одамларни ҳурматлаш, уларни қадрлашни ўргатди. Оддий меҳнаткаш одамлар билан бир қаторда қаҳри қаттиқ, ҳатто мендек ўспириннинг нега шу ишга кўл ургангани ҳам ҳаёлига келтирмайдиган бу уй эгаларини кўрганымда менда: «Одамлар нега бундай? Қандай бўлиш керак?» — деган фикрлар уйғона бошлади. Маъсуманинг муҳаббати билан бир қаторда бир дард мени ўз домига солиб кўйди. Энди фақат ишқ-муҳаббат ҳақида эмас, дунё ва одамлар ҳақидаги ўйларим шеърларимга кўча бошлади. Муҳаббат билан дунё дарди кўшилишиб, ҳаёт ва муҳаббат хусусида ўз қарашларим пайдо бўлди.

Менинг тенгдошларим ўша вақтда севгини ўзлари-ча қандай англаганлар билмайман-у, аммо шу кезларда менда Маъсумага бўлган севгимда тебраниш юз берди. Бу қандайдир сабаблар билан ундан совуганимдан эмас асло! Унга бўлган севгимнинг чегараси йўқ эди. Жонингни бер деса, бергудек сезардим ҳали ҳам. Маъсума учун бунга тайёр эдим. Аммо севгимдаги бу тебраниш муҳаббатга яна ҳам жиддийроқ қарашимдан, Маъсумага жонимни қурбон қилиш даражасидаги севгимдан эди.

Муҳаббат! Севги!.. Бу не мўъжиза! Баъзилар ўз севгиларини исботлаш учун, жонимни ҳам сендан аямайман, қурбон қилишга тайёрман, деб кўкракларига уриб онт ичадилар. Бу севги эмас, қасамхўрлик! Чунки шундай деган баъзилар висолга етгандан кейин жонларини севгиларининг йўлига қурбон қилиш эмас, ҳатто унинг энг кичик истак-орзуларини рўёбга чиқариш ташвишини ҳам чекмай кўядилар. Унинг қувончидан қувонишни унутадилар. Жонларини йўлига тикмоқчи бўлган одамлар унинг дардларига бардош беролмайдилар. Ўз ҳузурларини ўйлайдилар. Бу муҳаббатми? Қани севги йўлига ўзини тикишлар?! Қани жон қурбон қилишлар?! Мен Маъсумани жонимдан севардим!

Унинг табассумларини ҳамиша кўриш менга бахт эди. Унинг бахтини истардим! Мен севгини шундай тушунган эдим.

Севги бу — севганининг бахтини ўйлаш, унинг бахти билан қувониш!

Севги бу — ўзини эмас, бошқаларни севиш. Севганига ҳамиша содиқлик, унинг дарди, орзу-ҳаваси билан яшаш. Аммо мен ўз севгим билан Маъсумани шу кунларда бахтли қила олармидим? Бу ўйлар менинг ичимни кемирарди. Азобларди! У не орзуларда мени севган! Булар мени ўйлатар, тебратарди. Маъсумага бўлган севгимдан ташқари шеъриятга бўлган мендаги ҳавас, унинг олдидаги масъулият, машаққат ихтиёримни эгаллаганди.

Отам: «Эшак устига тўқим бўлгандан, эшак бўлган яхши. Эшакнинг қадри-қиймати тўқимида эмас, меҳнатида. Касбсиз киши эшакчалик ҳам қадр топмайди», дерди.

Севги — кимнингдир васлига етиб қапада яшаш деган гап эмас-ку! Маъсумага бўлган севгимга нисбатан пайдо бўлган бу ўйлар, айниқса, билим юртини битириш, ҳар ёққа тарқалиб, ажралиб кетиш олдидан, яна ҳам кучайиб, бутун ҳаловатимни олиб, қийнай бошлаган эди.

Билим юртини битириш кунлари яқинлашяпти. Битирдик. Маъсума билан умрбод айрилиш онлари келди.

Албатта бунини эшитган китобхонлар мендан: «Севгингизни оқибати нима бўлди? Ўша қизга уйландингизми, йўқ бўлса, нега? Севгингиздан ҳозир бахтимисиз, иккинчи севгингиз қандай бўлди?» — деб сўрашлари табиий!

*Гулшанда тонг эди... Ғунча — капалак,
Бир ўпич устида тутдим иккисин.
Капалак узр этди, қаноти билан
Димоғимга уриб гулларнинг исин.*

*Яна учиб қўнди бир пушти гулга,
Гўё истар эди шундан бўсани.
Тинмай айланарди унинг қошида,
Севар экан, дедим мен ҳам ўшани.*

*Аммо кўп ўтмади, тарк этиб уни,
Ўзга гулга севги айлади изҳор.
Менинг муҳаббатим, меҳрим мутлақо
Уникидек эмас кўчма, беқарор.*

*Иккимиз умид-ла ошён қурдик,
Жужуқлар саноғи бармоқлардан кўп.
Яшасин уйимиз ва ошламиз —
Ватандан бир парча жонажон маҳбуб.*

ШОН-ШУҲРАТ ЭЪТИҚОД ВА ИНСОФ

*Шуҳрат қолдирмоққа Геростратдек
Диана маъбадин ёқмоқ шарт эмас.
Кўпларнинг бахтига ўзликни жамлаб,
Шу улуғ бинога бир гишт қўйсак бас!*

Фафур Фулом

* * *

«Олга юргин, аммо менинг ортимдан».

Мамарасул Бобоев

Донишмандлар ўзаро суҳбатлашиб ўтириб, бири иккинчисига:

— Мана, биродар, сиз билан биз одамларга ибрат бўлсин деб, дунёни ўрганиб, китоблар ёзиб ётибмиз. Ахир, бизгача ҳам не-не олимлар ўтган, не-не ҳикматлар айтилган. Хўш, менга айтинг-чи, дунёда инсонларнинг билгани кўпмикин ёки билмагани? — деганда, иккинчи донишманд:

— Дунёда одамларга маълум бўлган нарсалар кўпми, номаълумими, буни аниқ айтолмайман-у, аммо инсон ўз меҳнати билан бировларга муҳтож бўлмай тинч яшай олса, дунёда кўп билгани шу деб жавоб берибди.

— Ахир, меҳнат қилиб, тинч яшашнинг ўзи бўладими?

— Бунинг учун муҳимдан номуҳимини фарқ қила олиш кифоя!

— Муҳими нима?

Инсонларнинг яшамоғи учун энг муҳим нарса нима эканлигига келганда, донишмандларнинг бири ундоғ,

бири бундоғ деб, охири гап сен билмайсан, мен биламан, сеники эмас, меники тўғрига тақалиб, жанжалга айланган экан.

Шунда қаердандир:

— Баҳсни бас қилинлар, инсонлар учун энг керакли ва муҳим масаладан четга чиқдинлар! Инсонларни эмас, ўзларингни ўйлаб, шуҳрат кетидан қувиб, манманликка кетдинлар! Сизларга инсоф берсин!.. Инсоф!.. Инсоф!.. — деган садо эшитилиб донишмандлар бир нафас талашувга хотима қўйган эканлар.

«Инсоф!.. Инсоф!.. Инсоф!..» — ғойибдан янграган бу садо худди менга ҳам қилинган хитобдек туюлиб, ёзаётган китобим ярим-ёрти, қўлим эса қаламга ҳам бормай қолди. Бу садо қалбимга ғулғула солиб, узоқ вақт ўйлатиб қўйди.

Хўш, инсонлар учун энг муҳим нарса нима?

Ёшлик чоғларимда ёзган шеърларимдан баъзиларини отамга ўқиб, фикрини билмоқчи бўлганимда у кўзимга тикилиб, ўйланиб турарди-да, ярим чин, ярим ҳазил қилгандек:

— Энди, нима десам?! Мен шоир ҳам, адабиёт муаллими ҳам эмасман, биласан!.. Агар ёзган шеърларим китоб расталарида чанг босиб ётмасин десанг, ёзда жун пўстин билан калиш-маҳси, қишда эса, морожний сотадиган ёмон савдогарга ўхшаб иш тутма! Одамлар учун зарур ва муҳим нарса нималигини бил! Улар нима дард билан яшаётганлигини ҳис қил! Шунда ёзганларинг ўқиганларга маъқул бўлса керак, — дерди.

Одамлар учун энг муҳим нарса нималигини билиб айтиш, эҳ-ҳа, осон дейсизми?

Бировлар — инсонлар учун энг муҳим нарса танисоғлиқ деса, иккинчи бири — танинг соғ бўлган билан хотиринг жам бўлмаса еб-ичганинг татимайди, энг асосий нарса хотиржамлик, дейди.

Бошқа бири одам учун энг муҳим нарса муҳаббат деса, бири виждон, бири фарзанд, бири давлат, яна бири... бахтли бўлиш, дейди. Албатта, бахт инсон учун энг муҳими. Лекин бахтда ҳам бахт бор.

Кашандалардан бири бир отим нос топганда «бахтимдан ўргилай», деган экан.

Камол гўрковдан: «Энг бахтли онларингиз қайси?» — деб сўрашганида у:

— Бахтни билиш учун бахтсизлик нималигини ҳам билиш керак. Мен учун энг бахтсизлик бу — никоҳ куни вафот этган қиз ёки йигитни қабрга қўйиш бўлса, энг бахтли онларим ўнлаб фарзандлару набира-чеваралар кўриб, юздан ошган табаррук мўйсафидни дафн этиш, — деган экан.

Менинг отам:

— Ҳар бир одамнинг кимлиги унинг масалаларга бўлган муносабатида билинади. Ўз манфаати учун бировларнинг хато фикрларини ёқлайдиганларга «кушомадгўй», хато, нуқсонларни тикка айтадиганларга «тик сўз», «анави доно» деган лақаб ёки сифатлар ҳар кимнинг фикр айтишига қараб берилади.

Шунинг учун мақтов оламан деб пала-партиш жавоб қилиб, кўпчилик ичида кулги бўлишдан сақлан! Лекин энг ёмон нарса, ўз фикримни айтсам атрофимдагилар нима деркин, мендан кулмасмикин, деб ҳайиқиб, қиёфасиз бўлма! Бунинг даҳшати шундаки, қиёфасиз одамга ҳеч ким ишонмайди, — дерди.

*Йўқ, дўстим, сен ундан ранжима сира,
Етказган бўлса ҳам дилиннга озор.
Дунёда мунофиқ бўлишдан кўра
Афзал-ку кўнгилни айламоқ ошкор.*

*Аммо баъзилар бор, на қаҳру раҳмин,
Унинг қиёфасин билмайсан аён.
У руҳми, шарпами, етмайди фаҳминг,
Дўстим, ҳаммасидан мана бу ёмон.*

Отамнинг фикрига амал қилиб, бахт ҳақида мен ҳам ўз фикримни айтадиган бўлсам, бунга қисқа қилиб: «1943 йил отамнинг, 1950 йилда онамнинг вафоти, 1951—1955 йилларда кутилмаганда бошимга тушган кўргиликлардан ташқари, умримнинг меҳнат билан ўтган ҳамма дақиқалари мен учун бахт», деб жавоб қайтарган бўлардим. Бу албатта, бахт ҳақида менинг шахсий ўз тушунчам.

Кимлардир:

*Оҳ, ўн саккиз ёшим! Ўн саккиз ёшим,
Ишқ ташвиши асир айлаган тунлар!..
Кошки ўша ташвиш бўлса йўлдошим,
Қандай бахт! У кунлар қайтмас бутунлай!..—*

деб ёшликни бахт деб оху нола чекса, менинг хотиним бўлса, бахтни бутунлай бошқача, ўзича тушунарди. Бир ёғи ҳазил, бир ёғи чин дегандек, хотинимни синаб кўриш маъносида:

— Қайтадан ёш бўлиб, ўн саккизга кирсангиз нима қилардингиз? Сиз учун шу бахтми? — десам, у:

— Мабодо қай ёшга кириш менинг ихтиёримда бўлганда, қайтадан ёш бўлиш эмас, мана шу эллик ёшимда яна бир неча ўн йил яшашни истардим. Билган одамга, киши умрида бундан яхши давр йўқ...

Чунки бу ёшда одам севги дардига мубтало бўлиб, унинг хаёлида кеча-кундуз машаққат чекишлару тўй орзу-ҳаваси, унинг ташвишлари, ўқиш, касб-кор орттириб, уни уддалаш, бола-чақа кўриб, уларни тарбиялаш, вояга етказиб, уй-жойли қилиш азобларидан қутилган бўлади... Ёки сизга ўхшаб ҳали тахта, ҳали цемент кетидан югуриб иморат қуриш... Эллик ёшга борганда одам буларнинг ҳаммасидан қутулиб, ҳаёти бир маромга тушган бўлади. Билган одамга бундан катта бахт борми? — деган жавоб қилди.

Бу ҳам тўғри! Лекин доноларнинг биридан: «Ҳақиқий бахт нима?» — деб сўраганларида, у: «Яшашдан мақсад нима эканини кимки тўғри англай олса, ҳақиқий бахт шундан иборат», деган экан.

Аммо, афсуски, ҳамма буни бир хилда фаҳм этмайди. Ёшлар бахт деб висол онларини тушунишса, баъзилар фарзанд кўрганини! Кимдир унвон ёки мукофот олганини, кимдир амал-мартабага эришишу шон-шухрат орттиришни тушунади.

Қадим вақтларда сарой хизматчиларидан:

— Сен учун бахт нима? — деб сўрашса, у:

— Бир нафас бўлса ҳам сардорлик бахтига эришсам дунёдан армонсиз ўтардим, — деган экан. Сардор бўлган вазирликни, вазир эса подшоликни, подшо эса дунёга ҳукмрон бўлишни бахт деб тушунган экан.

Дунёга ҳукмрон бўлганлардан бири эса оғир дардга чалиниб, не-не табибларга кўрсатсалар ҳам дарди аришининг иложи бўлмай, ўладиган бўлибди-ю, оғзига сув томизсалар, бир дам кўзини очиб, тилга кириб:

— Ҳақиқий бахтни ўлим нималигини англаган кишигина биларкан, ҳаёт таъмини мана шу томчидагина билдим, — дебди. Бу гапи атрофидагиларга англашил-

мовчилик, алаҳлашдек туюлиб, ҳайратга тушганларини сезган подшо:

— Инсон ҳаётда неча йил умр кўради? Жуда кўп яшаса юз йил, бўлмаса эллик-олтмиш йил яшайди. Хўш, яшаганда нима учун яшайди? Бахтиёр ҳаёт кечирмоқ учунми? Бахт қаердан келади? Кишиларга озор бериб, жангу жадалларда моли-дунё йиғиб, шон-шуҳрат орттиришданми? Хўш, шон-шуҳратнинг ўзи нимага керак? Эътибор қозониш учунми ёки лаънат олиш учунми? Мен кимларнингдир молу мулкани талаб, дунё орттириб, донг таратиб, қадр-қиймат топдимми? Минг афсуслар бўлсинким, ким номимни эшитса, лаънатлади, лаънат орттирдим! Шон-шуҳрат деб на фарзанд эркалашни, на набира кулчисини кўрдим! Бу бахтми?! Бу гумроҳлик! Ўлим нималигини билмаган ҳаёт нималигини, яшаш нималигини билмайди! Амал-мартабани дунёда ёмон кўрадиган одам боласи бўлмайди. Лекин амал-мартаба бировга обрў келтирса, бировни қарғишга ҳам қўяди. Сен қай касбни қилма, у яхши инсон эди деган ном қолдира олишнинг ўзи катта бахт,— деган экан.

*Яна баҳор келди! Қолган умр ҳам
Ўтмоқда сездирмай — эригандек қор.
Боболар айтгандек бу дунё бир кам,
Эй, дўстим, афсусин чекмагил зинҳор!*

*Кечаги биллур қор, мана, йўқ бугун...
Ариқда шилдираб куйлаб оқмоқда.
Қирдаги парчасин остидан гулгун
Майсалар бўй чўзиб, кулиб боқмоқда.*

*«Узилган бир киприк абад йўқолмас!»
Ҳеч нарса келмагай, ўтмагай бечиз.
Кимдир қаср солар, кимдир ер чопар,
Ҳаётда ҳар кимдан қолур битта из.*

*О, кимдан яхши из, бир нишон қолса,
Бунинг савобига ҳеч нарса етмас!
Аммо сен қолдирган изни кўрганда
«Дунёни топтади!» демасалар бас!*

Демак инсонлар учун энг муҳим нарса бахт топиш, шон-шуҳратга эришиш эмас, энг муҳими уни қандай

топишда! Ахир бугун бахтга эришиб, кўп ўтмасдан уни қўлдан бой бериб афсус-надомат чекканлар, амалдан тушганлар озми? Бунинг боиси нимада? Уткинчи бахтдан ҳақиқий бахтни, ўткинчи шуҳратдан боқий шуҳратни фарқ қилолмасликда, унга қандай эришишни билмасликда эмасми?

Р и в о я т:

Қадим замонларда амал-мартаба ишқибозларидан бири кимнингдир пинжига кириб, кимларгадир зиёфат бериб, хуллас, амаллаб эликбоши бўлиб олибди-ю, аммо кеккайиб, зулми ошиши сабабли, бечорага шон-шуҳрат, амал лаззатини узоқроқ суриш насиб қилмабди, эликбошилиқдан тушибди.

Йиллар ўтиб, «отдан тушса ҳам эгардан тушмас», деганларидек, амалдор бўлган чоғлари ёдига тушиб, буйруқ беришларини кўмсаганда бечора, маҳалла ҳовузининг бир чеккасига келиб, қўлларини белига қўйганича керилиб туриб оларкан-да, сувга келган ёш болами, кексами барчага:

— Ҳой, ўйлаб иш қил, сувни у ердан олма, бу ердан ол, сенга айтяпман! — деб ўзини амалдордек ҳис қилиб буйруқ бериб, бир дамгина бўлса ҳам хумордан чиқаркан.

Билимсизлик билан, бировларнинг ёрдамида эришилган амал кишига обрў келтирмайди, кулги қилади.

Яхшини ёмон, ёмонни яхши деб нопоклик билан топилган амал кишига шон-шуҳрат келтирмайди, нондонлигини элга ошкор қилади.

— Дунёда амал-мартабани кетидан қувмай, холис меҳнат қилиб яшайдиган ювғучи билан ўзим эканда,— деб ҳазил қилган экан Камол гўрков. Бунинг эшитганлардан бири Камол гўрковга:

— Мартаба-амални тиригида эмас, ўлгандан кейин ҳам орзу қиладиганлар йўқ дейсизми? Бор, — дебди.

Ҳ и к о я т:

Яқинда, кўпдан кўрмаган дўстларимдан бирини кўчада учратиб қолдим.

Ёшлигида жуда қувноқ ва серкулги бўлган бу одам нима учундир кўзларимга ҳозир жиддий ва ўйчан бўлиб

кўринди. Гаплари ҳам қисқа, кескин бўлиб қолган эди. Рухиятидаги бу ўзгаришнинг сабабини билмоқчи бўлиб гап бошлаган эдим, у шартга:

— Ростини айтсам, кулиб гапирадиган одамлар кейинги вақтда менга ёқмайдиган, кўзимга хунук кўринадиган бўлиб қолган... — деб жавоб қилди.

Мен унга:

— Очиқ чехраликнинг нимаси ёмон? Унда мен ҳам қовоқ солиб гаплашайми, сен билан? — деб ҳазиллашдим.

— Очиқ чехрали, очиқ кўнгилли бошқа, тавозе, хушомад бошқа, дўстим. Ясама табассумдан аччиқ бўлса ҳам лўнда гап яхши.

Бизлар билан бирга ўқиган Ўзар «ҳи-ҳи»ни эслайсанми? Ҳув анави сочини бир ёққа ётқизиб фарқ очиб тарайдиган-чи? Сочига ўхшаб ўзи ҳам кимни кўрса қуллуқ қилиб, бир ёққа эгилиб турарди. Яхши биласан, гапирганда туғаётган молдек ихрарди. Гап бунинг устида эмас. Ўз ишига ақли етадиган, анчагина билармон бўлгани учун мен трестга бошлиқ бўлганимдан кейин уни ҳам ёнимга ишга олдим. Бир куни отпускандан қайтиб, кўзида ёш билан кабинетимга кириб келди-да: «Бошингга ташвиш тушибди, яхши бўлмапти», деб гап бошлаб қолди. Унинг гапини эшитиб, бошимга қандай ташвиш тушган экан деб олдинига ҳайрон бўлдим. «Уйимда бир воқеа бўлганми, нима гап?» — деб сўрасам, нима дейди денг: «Итинг ўлиб қолибди деб эшитдим, яхши бўлмабди, зотли ит эди», деб аззабазга таъзия билдирди.

Итимнинг ўлгани эсимдан ҳам чиқиб кетган эди, унинг гапларини ҳазилга йўйиб, хўш, ўзинг қалай дам олдинг, деб ҳол-аҳвол сўрасам ҳам бўлмайди, менга ачинган киши бўлиб:

— Мол эгасига ўхшамаса ҳаром ўлади, деб бекор айтмаган. Ўзинг ҳаммага меҳрибон раҳбарсан. Сенинг тарбиянгни олган итинг ҳам эшигингдан кирдимми, оёқларимга суйкалиб, қувонч билан кутиб оларди. Ўлгани ёмон бўлибди. Сен ҳам унга ўрганиб қолган эдинг. Сенга қийин бўлибди-да! — дейди нукул.

Унинг авзойини кўриб, ярми ҳазил, ярми чин қилиб:

— Ёлғиз қолганимга жуда ачиниб кетган бўлсанг,

итимнинг занжири ҳали ҳам жойида турибди, ўрнига бориб туриб берарсан, — десам, хафа бўлиш ўрнига «ҳи-ҳи»лаб:

— Сенинг итинг бўлсам кошки эди, — деса бўладими?

Буларнинг ҳаммаси, кейинчалик билсам, мени ўзингта муовин қилиб ол, дейиш учун қилинган хушомадлар экан.

Ҳамма гапингта хўп деб тиржайиб турадиган одамларни ёмон кўриб қолганимнинг сабаби шу, дўстим!.. Уларнинг кулгиларини кўрсам, кулгиларининг тагидан худди узун қўл чиқиб бир нарса сўраётгандек туюладиган бўлиб қолибди.

Ҳамманинг олдида ўзингни пастга уриб, хор қилиб, топилган амалдан нима фойда?

Унинг гапларини эшитиб:

— Оғайнижон, амал-мартабани дунёда ёмон кўрадиган одам бўлмаса керак... Ахир, ёнма-ён ўсган икки-та дарахт ҳам бири иккинчисини туртиб, ундан баландроқ бўлсам дейди. Юксакликка интилади? Шундай эмасми? Ўзар «ҳи-ҳи» сенга муовин бўлишини илтимос қилган бўлса мартабага кўтарилиш маъносидамас, балки бола-чақаси кўпдир, бирор моддий манфаатни ўйлаб қилгандир? — дедим.

— Бола-чақани ўйлаб қаёқда?! Сенга муовин бўлсам, ўлганимда мени ҳам «Чигатой» қабристонига қўйишадди, обрў билан кўмилардим, деса бўладими? Тавба?! Ўлганимда дурустроқ қабристонга кўмишсин деб тирик чоғида бировларнинг ити бўлишга рози бўлиб яшаш керакми, а! Ана шуҳратпарастлик!

Сухбатимиз интиҳосига етмасдан, шу орада келиб қолган Фафур Фулом:

— Шукрулло, яхши кўриндинг. Юнусвой акани сен ҳам яхши биласан, академик бўлганлари билан табрикладингми? Қани, мен билан юр, ҳам табриклаб, ҳам музика эшитиб келасан, — деб бирга олиб кетди.

Фафур аканинг хушхабарини эшитиб, отамнинг «Худо обрў-мартабани ҳар кимнинг меҳнатига яраша берсин» деган гапи кўнглимдан ўтди.

Юнус Ражабийнинг академик бўлганини эшитганда қувонмаган одам бўлмаган. Аммо уни жуда яхши билган, энг яқин одамларининг ўзлари ҳам қутилма-

ган иш бўлгандек, бир нафас ҳайронликка тушиб: «Вой тавба!», «Ана холос!..» деганлари ҳам рост! Лекин бунда заррача гараз йўқ эди. Бу ҳаётда ҳар нарса бўлиши мумкин экан деган яхши маънодаги ҳайратдан эди. Ҳатто мен ўзи ҳам эшитганимда беихтиёр: «Ана! Вой-бў...» деб юборганим ёлғон эмас!

Юнус Ражабийнинг ўзини ҳам, оғаси Рихсивой акани ҳам ёшлигимдан танирдим. Булар катта поччам Нуғмонхон билан Назирхон деган қариндошимизга боғ қўшни бўлиб, кўпинча шу боғда тез-тез йиғилишарди...

Боғлар ичида Назирхон амакимнинг боғидек боғни кўрмаганман. У боғларни ҳали-ҳали эсласам, жаннатни билмайман-у, аммо жаннат ҳузурини тотгандек бўламан.

Боғнинг бир томони олмазор, бир томони шафтолизор, қаторма-қатор кетган ишкомлар, узумларнинг хилини энди кўяверинг. Эртапишар чиллакию даройидан тортиб, ҳасайнию ҳусайнигача қушлар талаб, товланиб ётарди. Боғнинг этагида чакалак бўлиб ётган маймунжонлар! Жондан бўлак ҳамма мева топиларди.

Боққа кираверишда олди очиқ шийпон-айвон бўларди. Лим-лим ҳовуз атрофидаги ноклар тагида турли гуллар очилиб, ҳовузга эгилиб ётарди. Туш қизиғи вақтида шийпон ҳам, теварак боғлар ҳам жимжит... У пайтларда на радио, на телевизор, на машина товуши эшитилар, на бензин ҳиди келарди. Теваракда қушларнинг овозию ариқнинг шилдираши, турли мева-чеваларнинг исидан бошқа нарса бўлмасди. Ўқтин-ўқтин саратон сукутини гумбурлаб отилган қўшоғиз милтиқнинг овози бузарди. Буни эшитганлар, ака-ука Алғий билан Асқарларнинг мусалласи етилган шекилли, меҳмонларига чуғурчуқ отиб кабобга тайёргарлик қиляпти дейишарди.

Шундай ёз кезларида Назирхон амакимнинг боғига бириси танбур, бириси най кўтарган ака-ука Рихсивой ва Юнусвой акалар, бир ёқдан поччамнинг укаси Асад қори билан дуторуғижжаклар кўтариб поччам чиқиб, кўнгил тортадиган овқатга уннаб, у пишгунча машқ бошлашарди.

Буларнинг орасида ёш жиҳатдан каттаси Рихсивой ака: «Қани нима қилдик, «Эшвой»ми, «Насруллойтими?» — деб танбурни қўлга олиш билан бошқалар

унга қараб чолғуларини созлай бошларди. Бир дам сукутдан кейин, кутилмаганда, зарб билан бошланган «Чўли ироқ» ёки «Новрўзи ажам»га маҳлиё бўлганимча соатлаб ҳовуз бўйида ўлтириб қолардим.

Оламда музика овозию боғу роғлардан бошқа ҳеч нарса йўқдек туюларди.

Ҳали-ҳали музика эшитсам, кўз олдимдан фарқ пишган ўша боғлару гала-гала чуғурчуқлар, Алғий, Асқарларнинг гумбурлаган милтиқлари овози эшитилиб, ҳовуз бўйида очилган қаҳрабо картошкагуллар ўтади. Айниқса танаворни эшитганимда қўшни боғдаги ариқ қирғоғида куроқ кўрпача ташлаб, синиқ ойна парчасига қараб қошига ўсма қўяётган қўшни деҳқон қизлару келинчақлар, оқшом чоғлари қўлида кетмон, почасини тиззасигача шимариб сув бўғаётган боғбонлар кўз олдимда жонланиб, бутун вужудим яйраб кетади...

Отам музикани кўзларини юмиб, кўз ёшлари соқолларидан чак-чак томиб эшитар ва:

— Музика фақат моддий дунё эмас, у ҳар кишининг руҳий дунёси!.. Музика гоҳо севги оқшомлари, ёшлик баҳорларини, гоҳо марҳум ота-онанг, дўстларингни хотирангда тиклайди. Музика баъзилар ўйлагандек вақт ўтказиш учун эрмак эмас, музика бу тилсиз фалсафа! Унинг тили бор. Мана мен «Ушшоқ» ёки «Чоргоҳ»ларни эшитганимда кўз олдимдан Регистон, Улуғбек ва Навоийлар... Дабдабали нақшин сарой... уламоларнинг баҳслари, теурийларнинг тантаналари, бошларида тиллақош, нозик қоматлари атлас кимхоблар билан безалган, беқиёс нозик, аммо боқишларида қандайдир дард ва маъюслик билан рақс тушаётган гўзаллар... Гоҳо кимларнингдир нолалари, бутун тарих манзаралари ўтади. Кўзини юмиб музика эшитиш сўзнинг мазмунини аниқроқ англашга ёрдам беради, ашуланинг таъсир кучини оширади, — дерди.

Баъзи ашулаларни эшитиши билан соқолларидаги томчиларни артиб, радиони ўчириб:

— Олган таъсирим бузилмасин. Бу ашула эмас, оддий гап-ку! Оҳанг йўқ, маддоҳлик, қуруқ бақириш-ку, — деб ўрнидан туриб кетарди...

Юнус аканинг акаси танбурчи Рихсивой ака:

— Дунёда кишига музикадек самимий дардкаш бўлмайди, у ғамгинларнинг қайғусини енгиллаштириб,

таскин топдирса, бахтиёр кишиларнинг шодлигига ҳамоҳанг бўла оладиган дўст, — дерди.

Музыка санъати ҳақида баҳс кетганда баъзан поччам, баъзан Асад қори, ўз билганларини билармонлик қилиб сўзлардилар-у, аммо Юнусвой ака ўйланиб тиманидир хаёлини сўраётгандек ўтираверарди. Бирор нарса деганини эслай олмайман. У камгап, хаёлчан, нимадир демоқчи бўларди-ю, ифода тополмагандек ўтирарди.

Мени таажжубга соладиган нарса шуки, Юнус Ражабийдан маълумотлироқ, кўпчилик орасида ундан ўзини баландроқ қилиб кўрсатадиганларнинг баъзилари оддий созанда, баъзи бирлари эса мозорга шайх бўлиб қолди-ю, аммо кўринишда ҳаммадан содда Юнусвой ака, ҳа йўқ, ҳу йўқ, академик бўлди-кетди?..

Юнусвой ака институтларда ўқиб, турли фанлардан маълумот ҳам олган эмас. Инқилобдан илгари эски мактабда савод чиқарган. Ўзининг айтишича, бутун олган илми ёшлигида ўрганган Навоийнинг:

*Одами эрсанг демагил одами,
Аниким йўқ халқ ғамидин ғами!*

ҳикматию Сўфи Оллоёрнинг:

*Отанг эрдир, сенам эрдек қилиқ қил,
Ёмонлик айлаганга яхшилик қил...—*

мисраларининг мағзини чақишу умр бўйи шунга амал қилиш, музикани севиш бўлган экан...

Юнус Ражабий билан танишганим, у билан бўлган суҳбатлар ҳақида хаёлга берилиб уйига Ғафур ака билан қандай етиб қолганимизни ҳам билмай қолибман.

Эшикдан кириб, Юнус акани кўриши билан Ғафур Фулом:

— Сизга овоз берганлардан бири, академик Ғафур Фулом, биз бўламиз. Мен овоз бермасам балки ўтмас-мидингиз!.. Ҳаммани бир марта бўлса, бизни икки марта зиёфат қиласиз! Ҳа, шундай эмасми? — деб ясатилган дастурхон атрофида ўтирган домла Ҳабибий, Али посонги, Малик файласуф ва бошқа меҳмонларга ҳазил назари билан қаради.

Ўтирганлар Ғафур Фуломнинг бу ҳазилига ким қандай жавоб қиларкин дегандек бир-бирларига ним кул-

ги билан ўйчан тикилишди-ю, аммо ҳеч бири гап бошламади. Ҳатто ҳеч гапдан куруқ қолмайдиган Али посонги (ҳамма гапга ўринли ўринсиз аралашадиган одати учун унга шундай лақаб берилган эди) ҳам нима учундир жим эди. Али посонгидан ташқари буларнинг ҳар бири, сўзамол бўлишига қарамай, ҳазил-хузулга шунчаки, «ҳа-ҳа-ҳа!» кулги деб қарамай, уни ақл ва доноликнинг синови деб биларди.

Айниқса Фафур Фуломдек сўзамол ва обрўли одам билан ҳазил қилишга, албатта, ҳамма ҳам ботинавермасди. Чунки кулдираман деб ўйламай-нетмай оғзига келган гапни айтиб, ўртада ўзи кулги бўлиб қолишдан ҳамма қочарди. Улар буни ўзлари учун ҳатто ор санардилар. Айниқса, Фафур Фуломнинг руҳи баланд вақтларда унга унча-мунча бас келолмасди. Буни сезган Юнусвой ака:

— Зиёфатдан қочмаймиз-у, лекин, тўғриси айтсам, академик бўлиш етти ухлаб тушимга ҳам кирмаган эди, — деб жиддийроқ оҳангда гап бошлаган эди, Фафур Фулом давомини эшитмаёқ:

— Ҳали қўйиб берсак, Академик бўлмасангиз бўлмайди деб ялинишди, мажбур қилишди ҳам дерсиз, — деб гапни яна ҳазилга бурди. Яна ўртада кулги бўлди. Лекин Юнусвой ака ҳаммага қўшилишиб кулиш ўрнига, Фафур Фуломнинг ҳазилини тушунмадими ёки тушунса ҳам у билан айтишиб энгиш қийин деб ўйлаганиданми, ниманидир ўйлагандек, бош тебратиб, унга жиддий тикилди. Умуман Юнус Ражабий ҳар нарсага кулавермасди. Ҳатто ўзи бирор қизиқ гапни айтгудек бўлганда ҳам, баъзилардек олдидан ўзи кулмасдан, аксинча, жиддий бир гапни айтаётгандек ўйчан ҳолатга кириб, бошқаларнинг эътиборини ўзига тортиб олиш одати бўларди. Бу сафар ҳам худди шундай Фафур Фуломга тикилиб:

— Энди, Фафур, нима десаикин? Академик бўласан деб мажбур қилишга ҳеч ким мени мажбур қилгани йўқ-ку, аммо ўзим мажбур бўлганим рост!.. — деди.

Бундай жавобни кутмаган ва буни ҳазилми чин эканини тушунолмай ҳамма қатори кулишини ҳам, кулмаслигини билмай таажжубланган Фафур Фулом:

— Тавба, нега мажбур бўласиз? Мажбуран ҳам одам академик бўларканми? — деган эди, Юнусвой ака:

— Бўларкан, бўлади! Мажбур бўлганим шуки, ўзинг биласан, музикамиз бой, битта «Тановар»ни неча хили бор. Халқ куйларимизни биров ўзича қайта ишлапти, бировлар ўзича чалиб ётибди...

Яқинда бир тўйда «Ушшоқ»ни Навоий сўзи билан ашула қилиб айтаётганларини эшитиб қолдим. Навоийда йўқ «жонингдан-эй», «айланиб кетай» сўзларини ўзидан қўшиб айтяпти. Зарбларни энди асло қўяверасан, боши-кети йўқ. «Ушшоқ» эмас, нон ушоғи бўлиб кетган. Ахир, Навоийда бундай сўзлар, «Ушшоқ»да бундай зарблар йўқ-ку... десам: «Ҳой, уста, бу тўйчилик, баъзиларнинг кайфи бор, буларга шундақа қичиқ сўзларни қўшиб, шўхроқ қилиб чалмасангиз, обрў топасизми, чапак чиқади», — деса бўладими? Ахир санъатимиз тақдирини, уни шунчаки бир эрмак деб тушунадиган, енгил шуҳрат йўлини излаган шунақа шуҳратпараст, ўткинчи созандаларнинг қўлига ташлаб қўйиб бўладими? Қўлимдан келганча музика бисотимизни нотага кўчириб, ёзиб чиқишга мажбур бўлдим. Хўш, бу мажбур бўлиш эмасми? — деб атрофдагиларга табассум билан назар солиб кулиб қўйди.

Юнусвой аканинг, ҳазил баҳона, йўлини топиб ўз қилган ишларини усталик билан айтиб берганига тан берган Фафур Фулом:

— Мажбур бўлганингизни тушундик, шу билан қора кўйни сўйишдан қутулдим демоқчи бўлсангиз, майли, халқимизга шу қилган хизматингиз учун мен сўйиб бераман, — деди.

Икки буюк билимдоннинг ҳазил-ҳузулига зеҳн солиб, бир чеккада кузатиб, унча-мунча гапга аралашмайдиган, аралашганда ҳам Навоийнинг:

*Сихат тиласанг кўп ема,
Иззат тиласанг кўп дема!.. —*

ҳикматига амал қилиб, керакли гапни айтадиган Ҳабибий домла ўзига хос мулойимлик ва одоб билан:

— Фафур ака, сиз билан Юнусвой аканинг топган шон-шуҳрат, обрўларинг ҳақиқий, боқий! Айрим ўткинчи ашулачилардек енгил-елпи мақтовга берилиб, унга мағрур бўлиш, бу айрим шоирларни кўчқор уриштиришда топган обрўйидек гап, — деди.

«Кўчқор уриштиришда топган обрў қанақа? Ҳаби-

бий домла буни нимага ишора қилиб айтди?» — ўтирганлар тушунолмаб ҳайратомуз бир-бирларига тикилиши.

Ҳабибий домла одатда улфатчилик ёки кўпчилик орасида бирор нарса ҳақида узундан-узоқ тафсилот билан гапиришни фаросатдан деб билмасди. Айниқса, бошқалар гапирётганда сўзини бўлиб, ўзи гапириб кетишни мутлақо беодоблик санарди. Умуман кўпчилик ўзбек мўйсафидларидек домла Ҳабибий ҳам биров гапирганда қўл қовуштириб, бош силкиганича сукут сақлаб тингларди. Сўзловчининг ҳикояси жуда чўзилгудек бўлса, ўз муносабатини билдириш учун ўқтин-ўқтин гап орасида қисқагина «бай-бай-бай», ёки «ҳай-ҳай!» деб бош тебратиб кўярди. Аммо бу кесатиқми, мақтовми, унча-мунча одам дарҳол фарқ қилолмасди. Бунинг фаҳмига Ҳабибий домланинг феълени билган Фафур Фулом, Юнус Ражабийлар етарди-да, «бўлди, домла, кесатманг, буёғига ўтмай кўя қолинг», деганда, буларнинг зийраклигига тан берган домла «хўп» деб кулиб юборарди.

Ҳозир ҳам домла «кўчқор уриштириш...» деб гапни учини чиқарди-ю, ўтирганларнинг юзларида: «Бу нима деганингиз», «Қани гапиринг!» аломатини сезмагунча сукут сақлаб тураверди.

Ҳабибий домланинг ҳозирги ҳолатини кўриб бир воқеа хотирамдан кечди.

Ёшлардан иккитаси тўртта эзманинг суҳбатига кириб қолибди. Ўрнидан турай деса, гапнинг кети кўринмасмиш. Охири бирининг юраги ёрилгудек бўлиб, беодоблик бўлса ҳам ўрнидан туриб чиқиб кетибди. Иккинчиси эса ўтираверибди. Оғайниси ундан, узундан-узоқ, ҳаммага маълум гапларга ичинг пишмай қандай чидаб ўтирдинг, деб сўраса, у:

— Мен уларнинг гапларини эшитганим йўқ, қулоқ солгандек бўлиб ўтирдим. Ухлаб қолмаслик учун унда-бунда бошимни лиқиллатиб, ҳа-ҳа, деб кўйдим. Агар мен ундан қарз бўлмаганимда эди, — деган экан.

Ҳабибий домла киши руҳиятини чуқур фаҳм этадиган одамлардан эди. Ҳозир ҳам «Кўчқор уриштириш» деган гапни айтди-ю, тафсилотини айтишга эзмалик бўлмасмикан деган андиша билан сукут сақлади, аммо кишилар чехрасида қизиқиш ва қани гапиринг алома-

тини сезгандан кейингина «Кўчқор уриштириш» ривоятини айтиб берди.

Р и в о я т:

Қадимги вақтларда наврўзи олам байрамида одамлар сайилга чиқиб, катта-катта майдонларнинг бир томонида дорбозлик, бир ёғида кўчқор уриштириш, яна бир ёғида мушоиралар бўларди. Бир неча шоирлар мушоирада шеър ўқиш учун келсалар, шеър ишқивозлари жуда кам йиғилиб, кўпчилик кўчқор уриштиришу, дор томоша қилишга кетиб қолибди. Буни кўрган шоирлардан бири шерикларига: «Бу ерга кам одам йиғилибди, бу ерда нима қиласанлар, бизлар билан юрларинг, гулдурос қарсак кўчқор уриштирадиган жойда бўлади», деганда, бошқа бир шоир: «Сенларга қарсак керак бўлса, бораверинглар, у ердагилар қарсакни сенларнинг шеърингга эмас, кўчқорнинг уришганига чалади. Бизлар шеъримизни ўнта бўлса ҳам уни тушуниб, ундан завқ оладиганларга ўқиймиз... Ҳа, ҳақиқий шоир бўлсанг, шеърингни эшитгани улар келсин!

Юнус Ражабийнинг овозини эшитганлар битта эмас, ўнта кўчқорини олиб келиб унинг оёғининг тагига сўяди.

Ҳабибий домланинг ҳикояси шу ерга келганда, Юнусвой акани табриклаш учун арузда ёзган бир-икки ғазалини қўшиқ қилдириб, ўзини шоирман деб гердайиб юрганлардан бири эшикдан кириб келиб қолди. Бундайларни Фафур Фуломнинг жини ёқтирмасди. Лекин Фафур ака у одамни кўриши биланоқ нимадандир қувонгандек: «Қани, келинг, ўтиринг!» — деб бир чеккадан жой кўрсатди-да, Ҳабибий домлага ҳозирги айтган ҳикоясини бу одам ҳам эшитсин учун яна қайтадан айттирди.

Ҳикояни қайтадан эшитгач, Фафур Фулом «қизим сенга айтаман, келиним сен эшит» қабилида Юнусвой акага қараб:

— Ахир, Юнусвой ака, сиз қўлга чолғу, мен қалам олган вақтларимизда на телевизор, ҳаттоки дурустроқ радио бор эди. Ҳозирги айримларга ҳайронман, тўртта шеър, иккита мусиқа ёздими, дарров радиою телевизорга чиқиб, ўзини халққа кўз-кўз қилгиси, ном чиқаргиси келади, — деди.

Ўтирганлардан бири:

— Асари билан ўзини кўрсатолмаган нима қилсин, башарасини кўрсатади-да, — деб луқма солди. Фафур Фулом:

— Ҳа, балли! Бундайлар, кўчада кўрганлар, ана фалончи келяпти дейишига интилади! — деди.

Фафур Фуломнинг бу гаплари, албатта, ҳозиргина кириб келган, арузда тўртта газал ёзиб гердайиб юрган кишига ишора эди. Буни сезган Юнусвой ака келган меҳмонни хижолатдан қутқариш маъносида бўлса керак:

— Одамлар ҳурмат қилса, фалончи келяптилар деб ўрнидан туриб юқоридан жой кўрсатса, бу жуда яхши, лекин... — деб гап бошлаган эди, Фафур Фулом унинг гапини бўлиб:

— Бутун гап ўша лекинида! Ҳозир лекинани айтаман... Тўғрисини айтганда, ҳа, яна ўзини мақтаяпти деманглари-у... Ахир сиз билан мен қаерга бормайлик, Қозоғистонми, Тожикистонми, ҳатто Москвами... башарамизни кўрмаган бўлсалар ҳам, номимизни эшитганда, китобларимизни ўқиб, ашуламизни эшитиб маъқул бўлганидан, ана Фафур Фулом, ана Юнус Ражабий деган зўр композитор, шоир келяпти деб ҳурмат қилган.

Буюк бу одамларнинг шуҳратпарастлик таъма, ижод ҳақидаги самимий ўзаро хазил-ҳузул гаплашишларидан завқланардим, уларнинг ёнида бўлиб эшитишдан мазза қилиб фахрланардим.

Юнусвой ака:

— Халқимиз, «тамагин ҳамиша гамгин», деб бекор айтмаган, йиғилиб турган тўртта одамга кўзинг тушганда, «ана ўшалар ҳозир мени роса мақташаётгандир, ҳавас билан мен ҳақимда гапираётгандир», деб ўзича гердайиб мақтов тамаида яшашдан ҳам оғир дард борми? Ундай одамларнинг хаёли ижод ўрнига мақтовда бўлиб, тама адо қилади. Тама ёмон, — деган эди, Юнусвой аканинг гапи тугашига ҳам сабри етмай, айтмаса бўлмайдиган бир гап топгандек, Али посанги гапира кетди:

— Яқинда магазинлардан бирига кириб, икки-уч одамнинг жанжали устидан чиқиб қолдим:

— Беш юз грамм ўрнига тўрт юз тортинг-ку!

- Эй, олиб кетавермайсизми, жанжаллашмасдан!
- Акт ёзаман.
- Эй, амаки-е, қайси бирига акт ёзасиз?
- Ҳамма жойда шундоқ демоқчимисан?
- Ҳаммамиз ҳам фаришта эмасмиз! Ёки ўзингиз маошга яшайсизми?
- Ҳаммани ўзингга ўхшатма!
- Қайтадан торттириб арзимаган нарсага вақтни олманг!

— Ундан юз грамм урса, арзимаган нарса деб кетаверсак, бундан 50 грамм урса, индамасак... Кимни ёнини оляпсанлар? Шу муттаҳам сотувчини ҳаммамиз бойитишимиз керакми?

Бу гапни эшитган сотувчи бирдан ўдағайлаб ўз «ҳақини» талаб қилиб, ҳақиқатни айтган одамга: «Сен ўзинг кимсан? Қўлингдан келганини қил! Сени ундай қилиб юбораман, мундай қилиб юбораман!» — деб ҳақорат қила кетди.

Бу манманлик унда қаердан пайдо бўлган? Нимага ишониб дўқ қилади? Бизлардан ўғирлаб орттирган бойлигигами? Ҳа, уларни унча-мунчани менсимайдиган, тилини узун қилиб қўйган бизларни ҳақимиз эмасми?— десам, ёнимда турганлардан бири:

— Бўлди, акажон, жанжаллашманг, вақтимизни олманг, — деб сотувчининг ёнини олса бўладими?! Бунинг сабабини билсам, бу фақатгина ўзига яхшироқ молдан берсин учун ўша муттаҳам сотувчига бўлаётган кушомад экан.

Олимлардан бири:

— Ўғлим, тама, кишини жиноятга шерик қилиб қўяди, — деган экан.

Шундай деди-ю, аммо ўтирганларнинг бу гапни нега айтяпти дегандек ҳайрон бўлганларини сезган Али посанги:

— Мен бу гапни Юнусвой акамнинг академик бўлганларига чин кўнглимдан севишиб кетганимдан айт-япман. Ахир ўз нафси, ўз шуҳрати, амали учун сотувчига ўхшаган нопок одамларни сиз олижанобсиз, меҳрибонсиз деганлар озми?

Одамзодга амал-мартаба, шуҳрат ўзи нимага керак? Эл ичида обрў топиш, ном чиқариш учунми? Қилган ишингни халққа фойдаси тегмаса, минг ном чиқарма,

унинг шухрати дарров сўнади, ўлади. Юнус Ражабийларга ўхшаб халққа хизматни қойил қилиб, ҳалоллик билан академик бўлиш!.. Эҳ-ҳа!.. Ҳаммагаям-чи!.. Буни инсоф дейди! Инсоф! — деб Ҳабибий домлага назар солди.

Унинг куйиб-ёнганини сезган Ҳабибий:

— Ҳай-ҳай, ҳай-ҳай! Албатта, инсофда гап кўп! Ахир, «Дунёни обод қиладиган ҳам, барбод қиладиган ҳам Инсон, Инсонни одам қиладиган ҳам, адо қиладиган ҳам Инсоф!», деб бекор айтилмаган!.. — деди-да, эшитганлар нима деркин дегандек, ўз одати бўйича бош тебратиб сукут сақлади.

Менинг хаёлимдан «наҳотки одамни одам қиладиган меҳнат, илму хунар, истеъдод бўлмасдан, инсоф бўлса! Инсоф ўзи нима?» деган фикр ўтди. Аммо шу орада келди-кетди меҳмонларга қараб бир чеккада ўтирган Рихсивой ака:

— Ахир, домла, мўйсафидларимиз тўй-томоша, маъракаларда фотиҳа ўқиб, тилак тилаганларида, узундан-узоқ танисиҳатлик, хотиржамлик, узоқ умр, бахтсаодат берсин, деб ўтирмасдан, қисқагина, «ҳамманга инсоф берсин», деб бекор айтадиларми? Инсоф бўлмаса, орттирган давлатинг ҳам, топган амалинг ҳам бекор... — деб, бунга мисол сифатида яна нимадир айтмоқчи эди, тарки одат амри маҳол деганларидек. Али посонги худди оғзидан биров гапини олиб кўяётгандек шовшилиб:

— Рихсивой ака, бизнинг бир қўшнимиз бор эди, яқинда қамалди. Тинтув вақтида уйдан олтин-кумуш каби қимматли асбоблардан ташқари юз минглаб пулу тилла заёмлар ҳам чиқибди. Қамалишидан икки-уч кун олдин бир қўшниси муҳтожликдан ўн сўм сўраса: «Э, ортиқча пул менда нима қилсин, ўн сўмим бўлса, шу ерда турармидим», деб ноинсоф бермаган экан. Одамларга ҳайронман, бир сиқим ошга қорни тўяди. Шу ошни олтин товоқда ейман деб ўғрилиқ қилиб, хавфу хатарда яшаш нима зарил-а! Тавба! Инсоф бу — ҳаддан ошмаслик! Ахир халқимиз: «Ғар бўл, ўғри бўл, инсоф билан бўл», деб бекорга айтмаган! — деди-да, одати бўйича бош тебратиб ўтирган Ҳабибий домлага гапим маъқул бўлди шекилли дегандек қараб олди.

Ҳабибий домла:

— Ҳай-ҳай-ҳай! Ҳикмат, ҳикмат! Лекин ҳаммага инсоф берсин. Лаббай. Хўш? — деб атрофга назар солиб кўйди.

Ҳабибий домла «ҳаммага инсоф берсин», деган гапни ўзингиздан катта, билармон одамлар олдида ҳадеб маҳмадоналик қилиб, оғизга келганини гапираверманг, маъносида гапирган бўлса ҳам, лекин Али посонги Ҳабибийнинг — «ҳай-ҳай-ҳай» деб бош силкишини «қойил қилдингиз» маъносида тушуниб, инсоф нималиги ҳақида нимадир демоқчи эди-ю, Юнус Ражабий Ҳабибий домлага, ҳадеб буни жавратаверманг, дегандек қараш қилди.

Али посонгини ҳадеб маҳмадоналик қилиб, бошқаларга гап бермай жаврашидан гаши келиб турган Фафур Фулом унга тегизиб:

— Инсофда ҳам инсоф бор. Баъзан инсоф ҳақида гапирамиз-у, аммо асли инсоф нималигини ўзимиз билмаймиз. Асли инсоф ҳар бир нарсанинг меъерини билишда. Масалан, ёлғон билан ростгўйлик бор. Аммо бировга жабр келтирувчи ростгўйлик ҳам инсофга кирмаса керак.

Кўлни қора қиладиган тўғри косовдан, эгри ўроқ, дилни сиёҳ қиладиган тўғри гапдан, инсоф билан айтилган ёлғон афзалмасми? — деб ривоятлар айтиб берди.

Р и в о я т л а р:

Донишмандлардан бири-икки кишининг жанжали устидан чиқиб қолибди. «Хўш, нима гап бўлди?» — деб сўраса, уларнинг бири:

— Бу ноинсоф мени ёлғончи деб ҳақорат қилди, — дебди.

Донишманд сўрабди:

— Қани, инсоф билан ўзинг айт-чи, умрингда ҳеч ёлғон сўзламаганмисан?

— Ёлғон сўзлашдан худо асрасин, астаффирулло! — жавоб қилибди у.

— Худди шу ерда ёлғон сўзладинг! Инсофсизлик қилдинг! Қани, менга айт-чи, сен ёш болага дори ичирган чоғингда бу жуда аччиқ, бемалол ичавер, дейсанми ёки ширин дейсанми? Албатта, унинг фойдасини ўйлаб аччиқ бўлса ҳам ширин дейсан. Бу ёлғонми, ростми? Албатта ёлғон! Ёки бирор беморни кўргани

борганингда унинг оғир аҳволини кўриб, кўнглини овлаш учун ёлғондан бўлса ҳам, дуруст бўлиб қолибсиз тариқасида гапирасанми ёки ростини айтиб — чўп-устихон бўлиб қолибсиз, кўзларингизда нур қолмапти, рангиз заъфарон, киши қараса кўрқадиган даражага келиб қолибсиз, тариқасида рост гапларни айтасанми? Албатта, бундай демайсан. Ҳар бир ишда ҳам, гапда ҳам инсоф бўлиши керак, деган экан, — деб Али посонгига ишора қилди.

Одати бўйича Али посонги бунга қўшимча қилмоқчи эди, Фафур Фулом гапида давом этди...

— Бечора, тилаб-тилаб мана охири, кексайганида фарзанд ҳам кўрибди. Қувончини қўяверасан!

— Ҳали жуда ҳам қувонавермасин! Олдинда қорачечак, қизамиқдек не-не офатлар бор! — деб ростини айтса:

— Эй, ниятинг қурсин! — демайдимми?

— Тўғри гапни айтсам, ёмонми?

— Тўғрини ҳам инсоф билан-да!..

— Фалончи мукофотга қўйилибди, жуда яхши бўпти, тақдирлашга лойиқ эди.

— Эй, мукофотни эмас, ўз соғлиғини ўйласин, эртага ўзи борми, йўқми?

— Нафасингни иссиқроқ қил!

— Менинг отам тўғри гапиришни ўргатган!

— Отанг тўғри гапиришни ўргатибди-ю, аммо инсофдан дарс бермапти! Инсоф — фақат ҳақиқатни айтиш эмас, кишиларнинг кўнглини топа билиш, меҳрибонлик...

Фафур Фуломнинг рост билан ёлғон, инсоф ҳақидаги хулосаларига қойил қолиб тинглаб турган Малик файласуф нимадир демоқчи эди, Али посонги орага суқилиб:

— Фафур ака, агар инсоф одамга меҳрибонлик бўлса, унда инсон инсоф сўзидан келиб чиқмаганми-кан? — деб савол ташлаб қолди.

Али посонгининг беодоб, эзмалигидан ўз фикрини айтолмай бир оз ранжиган Малик файласуф:

— Агар инсон инсоф сўзидан келиб чиққан бўлса, унда сиз нимадан келиб чиққан бўласиз? — деди.

Малик файласуфнинг ҳазили қаттиқ кулгига сабаб бўлди. Инсоф ҳақидаги бу гаплар сабаб бўлиб менинг хаёлимдан икки жиддий воқеа — «Ориф жиннининг тўйдаги ўйини» билан «қирғовул фожиаси» ўта бошлади.

ҚИРҒОВУЛ ФОЖИАСИ

Кунлардан бир кун Мирзачўлдаги канал ёқасида уч-тўрт одамни ниманидир устида диққат билан уймалашиб турганига кўзим тушдию машинамни секинлатдим. Юзларидаги паришонликни кўриб минг хаёл билан ёнларига яқинлашдим. Пахтазорга яқин ерда қирғовул ётарди.

У шафақдек товланган қанотларини икки ёнига ёйиб, мунчоқ кўзларини бир нуқтага тикканча одамлар борлигига ҳам парво қилмасди. У жон бераётган эди.

Мен бу ерларда бир вақтлари анчагина яшаганман. У маҳалларда қишлоқдан район марказига боргунингча тепангдан турли-туман қушлар, тўда-тўда ўрдагу ғозлар учиб, қирғовуллар йўрғалаб йўлингни кесиб ўтарди. Шарпангни сезган тулки орқа оёқларида тик туриб, кўзларини жавдиратиб сени сеҳрларди-да, худди ўқ теккандек бир ерда чир-чир айланиб, хаёлингни йиғиб олгунингча ҳам бўлмаб қир ортига ғойиб бўларди.

Оқшом чоғлари эса бу ерларда атроф тўқайзорлардан чиябўриларнинг бола йиғисидек чўзиқ увлаши эшитиларди. Жимжит тун қоронғисида туйнукдан тушган ёлқиндек бўриларнинг кўзлари ялтиллаб қоларди. Булар ҳаммаси кўнглингда нималарнидир кўзғарди.

Теварагингда инсондан ташқари яна қандайдир ҳаёт борлигини ҳис қилардинг. Даҳшат аралаш қандайдир гўзалликни сезардинг. Қалбингда меҳр билан бирга нимадир сени курашга ундарди. Сенда қандайдир куч уйғонарди. Ойдин ёз кечаларида чиябўриларнинг увлашларида ҳам қандайдир фароғат нафаси бордек туюларди.

Кейинги йиллари бу ерларга тез-тез чиқиб туришимга қарамай, шу вақтгача на бирон бўри ва на бирон қирғовулни учратдим.

Мана бугун далалар бўйлаб оқаетган канал ёқасида жон бераётган қирғовулга дуч келиб, унинг ўлимидан ҳам кўра бу ерда яна қандай пайдо бўлиб қолгани мени кўпроқ ҳайрон қилиб қўйди.

Одамларнинг бири жон бераётган қирғовулни қўлига олиб, атласдек товланган қанотларини ёйиб назардан кечирди.

- Сочма ўқ теккан десам, изи йўқ.
- Жўжалайдиган фаслда ким отарди дейсан?
- Одамларда шафқат йўқ!
- Ахир, ов тақиқланган!.. Қонун бор-ку!
- Қонун бўлган билан инсоф керак!.. Инсоф...
- Касалланиб, тўдасидан ажралиб қолганмикан?!
- Пахтага сепилган доридан заҳарланганмикан?
- Балки!..

Шу вақтгача қанотларини йиғиштиришга ҳам ҳоли келмай жим ётган қирғовул гўё одамларнинг бу гапларини эшитгандай парда босган кўзларини ярим-ёрти очди-ю, нимадандир бирданига даҳшатга тушиб худди қочмоқчи бўлгандек қанотларини куч билан ерга уриб питирлатди. Учмоқчи бўлди! Бўйинини олдинга чўзиб, оёқларини худди кўкда учаётгандек орқага узатди. Учаётгандек бўлди-ю, жон берди. Агтанг!..

Албатта, ҳаётда юз берадиган не-не катта фожиалар, кўнгилсизликлар олдида балки бир қирғовулнинг ўлими ҳеч гапмасдир. Бир қирғовулнинг фожиаси ҳеч гапмас-у, лекин бу менинг кўнглимга ўз замирида катта-катта фожиалар бордек ваҳима соларди.

Ахир, кичкинагина икки гўдакнинг уриши гоҳо бир неча қўшнилариинг жанжалига сабаб бўлмаганми? Баъзан бир учқундан бутун ўрмонга аланга кетмайдими?

*Баъзан сизиб оққан кичик бир томчи,
Ўпирган-ку буюк кўприкларни ҳам.
Кичик деб қараймиз баъзи нарсага,
Ахир яралган-ку заррадан олам!*

* * *

*Бир бибурдлик — топган қадрингни
Совуришга қилар кифоя.
Кичик ишга ихлос, эътибор,
Буюк ишга бўлар бир поя!*

Мана, хаёлимдан кечган кичик нарсаларнинг оқибати!..

Ўйларим интиҳосига етмасдан қирғовул тепасида тўпланганлардан бири ҳазил қилди:

— Ҳой, қани кетдик, ё бўлмаса бир қирғовул деб бел боғлаб, вой жигаримлаб аза тутасанларми?!

— Тўрт йигитнинг биттамизда ҳам пичоқ йўқ экан-а! Ҳаром ўлдириб қараб ўтирибмиз, сўйиб юборганимизда қиттак қилиб, чакак қимирлатишга яради.

— Пичоқ деган нарса, қадим қовунполизлару чайлаларда қовун-тарвуз сўйишу йўл-йўлакай бўрими, тулки хужум қилмасин деб тақиларди... Энди-чи?..

— Жониворларни доридан қириб ташладик, қовунполиз бўлса, ҳалиги... ўзинг билгандек...

ОРИФ ЖИННИНИНГ ЎЙИНИ

Донишмандлар:

— Отингни учқурлигини биламан десанг, пойгага сол.

Илмингни синамоқчи бўлсанг уламоларга улфат бўл.

Ҳақиқатни билмоқчи бўлсанг, халқ ичига кир! — деб бекор айтмаганлар.

Одамлар орасига кирсанг, ҳақиқатан ҳам етти ухлаб тушингга кирмаган не-не доно гапларни эшитасан. Айниқса, маҳалладаги тўю томошаларда министрликларда бўлаётган ишлардан тортиб ҳаммомдаги жанжалгача хабардор бўласан. Албатта, бир маҳалла — тобуткаш бўлганинда кейин одат бўйича аравакашдан министргача тўй бўлаётган хонадонга бирров бўлса ҳам «ҳорманг, бор бўлинг»га кириб чиқасан.

Бундай маъракаларда ҳол-аҳвол сўраш баҳона, дунёдаги бўлаётган ҳодисалару ашула айтаётган хонандаю раққосадан тортиб, кўзингга чалинган қиз жувонларгача ўрни келиб қолганда ҳазил-хузул гаплар гапирилади.

Маҳалламиздаги тўйлардан бирида анчагина ёшга бориб қолган Ориф девона бирданига ўйинга тушиб кетди. Албатта, унинг ўйинини ўйин деб бўлармиди! На башара, на ҳаракатлари музикага қовушарди. Бу бир томондан кулгиликдек кўринса ҳам, аммо жуда ачинарли ҳол эди. Ориф жиннининг ўйинга тушиши сабаб бўлиб Нодир доктор одамлардаги турли касал, хусусиятларни наслдан-наслга ўтиши, ирсият ҳақида

гап бошлаб қолди. Уни Нодир чўзма ҳам дейишарди. Чунки битта йўқ деган жавобни қайтариш учун гапни йўқликнинг сабабидан бошларди.

Гапининг даромади узунроқ бўлганидан ҳазилвонлардан бири ичи пишиб Нодир докторга:

— Сергаплик ҳам ирсиятдан бўладими? — деган эди, бошқаси:

— Ирсият «қозонда бори чўмичга чиқади» дегани экан-да, — деб кулги қилди.

Яна бирови:

— Демак, ирсият олма уруғи — олма, қалампир уруғи — қалампир бўлади экан-да, — дея қўшимча қилди.

— Ҳар қандай яхши уруғни ҳам асфальтга ташлаб кетсанг, унавермайди. Парваришу жойини топмаса, энг аъло нав уруғ ҳам чириб тамом бўлади.

— Ахир, қадимги нақ бир газ келадиган оқуруғ, амири, пичоқ тегса тарсиллаб ёриладиган ананас қовунлар қаёққа кетди? Қовунларнинг янги, замонавий бе-маза нави пайдо бўлди. Кўпроқ ҳосил олишни ўйладигу инсофни унутдик. Ҳозирги замонда ҳаммадан ҳам кўпроқ инсоф уруғини экиш керак. Келажак авлодга кўпроқ инсоф «гени»дан қолдириб кетайлик. — «Шукруллохон, бунга нима дейсиз?» дегандек қараш қилди менга.

Ўтирганлардан бири:

— Инсоф «ген»дан пайдо бўлса, ген ўзи қаердан пайдо бўлади? — деган саволни берди.

— Ота-онангдан!

— Ота-онангга қаердан келган?

— Замондан!

— Замондан бўлса, нега битта замонда яшаганлар ҳаммаси бир хил эмас?

— *Оймома хилла,
Қанотлари тилла!
Умр берсин бизга,
Инсоф берсин сизга!..* —

«Дунёни обод қиладиган ҳам, барбод қиладиган ҳам Инсон! Инсонни одам қиладиган ҳам, адо қиладиган ҳам Инсоф!» — деган ҳикмат эгаллаб, қулоғим остида: «Инсоф берсин! Инсоф берсин!.. Инсоф...» деган садо янграйверди.

«Ғар бўл, ўғри бўл,
Инсоф билан бўл.»

Халқ мақоли

Қайси бир йили ҳам, аниқ эсимда йўқ, Москвада Чингиз Айтматов, Мустай Карим, Қайсин Кулиев, Михаил Дудин учрашиб суҳбатлашиб қолдик. Шу суҳбат устига келиб қолган Довид Кугултинов газета редакцияларидан биридан келаётгани, ҳеч қандай мақсадсиз айрим ёшлар орасида содир бўлаётган жиноятлар, уларнинг сабаблари ҳақида ўз фикрини баён қилувчи бирор мақола ёзиб беришини сўраганлари ҳақида гапириб, редакцияга келган айрим хатларнинг мазмунини айтиб ўтди.

Хатлардан бирида икки ўспирин йигит кўчада келаётган эр-хотиннинг йўлини тўсиб пул сўраганликлари... Улар қаршилиқ кўрсатганда ўлар даражага келтирганликлари... худди шу йигитлар кейинчалик темир йўл стрелшигидан пул сўраганлари, акс ҳолда келаётган поездларни тўқнаштириб юборажаклари... айрим ёшларда бу шафқатсизлик, жиноятларга бу қадар масъулиятсизлик билан қараш қаердан пайдо бўлгани, унинг сабаблари ҳақида редакция фикрини билмоқчи бўлиб ёзганликларини гапириб берди.

Михаил Дудин:

— Инсон тарбиясида энг муҳим омиллардан бири она ерга муҳаббат! Бу фақат у ердан-бу ерга кўчиб юришдан сақлаб қолиш маъносида эмас, умуман инсон ўзининг нимагадир боғлиқлигини сезиб туриши керак, — деган фикрни билдирди.

Мустай Карим:

— Инсонда албатта, ниманидир севиш, нимадан-дир нафратланиш ҳисси бўлиши керак. Тарбияда энг асосий нарса — кўпчиликнинг нафратидан қочиш, ор қилиш ҳиссини уйғотиш... — деди.

Чингиз Айтматов эътиқод ана шу эканини, уни мустаҳкамлаш зарурлигини айтди. «Ҳаёт, ҳаётни билиш нима? Албатта бу ГЭС, юз қаватли бинолар, завод-фабрика, илғор сигир соғишлар, пахтазорда олинган юксак ҳосил эмас, албатта! Бу ўшаларни яратган одамлар ва уларнинг руҳия-

тини, ички дунёларини, улар энг муҳим деб нималарни тушунишларини билишдан иборат» эканлиги ҳақида гапирди.

Менинг назаримда инсон учун энг муҳим нарса эътиқод бўлиб туюлди.

Халқимизда:

«Умрингда битта нон кўтариб, битта беморнинг кўнглини овлаганмисан?»

«Савоб учун у ердаги нарсани бу ерга олиб қўйганмисан?»

«Эътиқоди суст одамда инсоф нима қилсин», деган гаплар бор.

Отам:

— Кимдандир чўчиб ёки қонундан қўрқиб гуноҳдан ўзини тийиш, гуноҳ қилмаслик покликка кирмайди, бу — зўрма-зўраки поклик! Ҳақиқий поклик кишининг эътиқодидан туғилиши керак. Эътиқод эса бу сенинг ички дунёйинг, — дерди.

Бунга мисол тариқасида отамдан эшитган бир ривоятни айтиб берганимча ҳам бўлмай, дўстларимдан бири ҳазиллашибми ёки чинданми:

— Расул Ҳамзатовга ўхшаб сен ҳам отангни доно қилиб юборибсан, унинг отаси шоир ҳамда олим одам бўлгани ҳаммага маълум, у отасининг номидан ҳар қанча гапирса киши шубҳа қилмайди. Энди, сеники...— деганида, аниқ эсимда бор, Қайсин Қулиев:

— Бу гапларни отаси эмас, Шукруллонинг ўзи тўқиб, отаси номидан гапиряпти демоқчи бўлсанг, хато қиласан. Чунки Шукруллонинг отаси доно одам бўлмаган бўлса, бу тариқа гаплар Шукруллога қаердан келарди. Ахир ген деган нарса бор-ку! — дея жавоб қилди, ҳамма унга қўшилиб:

— Қани, отанг айтган ривоятни эшитайлик, — деди. Мен айтиб бердим.

Р и в о я т:

— Қадим замонларда мўйсафид бўлиб қолган бадавлат оталардан бири вояга етган беш ўғлини ёнига ўтқизиб, ўғрилиқ, порахўрлик, одам ўлдириш, киши ҳақиға хиёнат, туҳмат, бегона хотинларга кўз олайтириш гуноҳ эканини тушунтириб, бунга амал қилма-

ганлар жазога тортилиши ва меросдан маҳрум қилинишини айтибди.

Кунлар ўтиб, фарзандларининг ҳалоллигини синаб кўриш ниятида ўғилларини шаҳардан нарига сайилга олиб чиқиб, ҳар ер-ҳар ерга олтин солинган ҳамёнларни ташлаб қўйибди.

Айримлари буни кўрмаган бўлса, кўрганлари, отам буни синаш маъносида қилган бўлса, кўриб қолиб меросдан маҳрум этиши мумкин, деб олишга журъат этмабди.

Аммо кенжа ўғли ерда тушиб ётган ҳамённи кўриши биланоқ қўлига олибди-ю, атрофига олазарак кўз югуртирибди. Ҳеч ким йўқлигини сезгач, дарҳол кўздан ғойиб бўлибди. Буни кузатаётган акаларидан бири ўз поклигини билдириш ниятида дарҳол отасига бўлган воқеани маълум қилибди.

Бундан ҳайрон бўлган ота сукутга тушибди-ю, бирор гап айтишга шошилбамди.

Кечкурун ўғиллари жам бўлиб, воқеани суриштираётганида, кенжа ўғил:

— Мени сизлардан ажралиб, кеч қолишимнинг боиси шуки, ҳамён ичида олтин тангалар борлигини кўришим биланоқ йўқотган одамнинг аҳволини, буни не машаққатлар билан топиб, не ниятларда йиққанлигию йўқотган чоғидаги нола қарғишлари хаёлимга келиб, уни топиш учун одам изи тушган томонга югурдим. Эгаси чиқмагач, кўпчилик ичида бир фақирга хайр қилдим, — деган жавобни айтибди.

Буни эшитган ота:

— Баракалло, офарин, бутун мерос сизга, — деганда, катта ўғил:

— Ота, ахир, бу инсофдан эмас-ку! Ердаги ҳамённи мен ҳам кўрган эдим, лекин бировнинг ҳақи, ҳаром, деб олмаган эдим! Мерос менга бўлмай, нега бунга бўлади? — дебди. Шунда ота:

— Сени олмаслигинг, бировнинг ҳақидан қўрқининг раҳм-шафқат, ҳалолликдан эмас, олганимни кимдир кўрса, бундан отам хабар топса, меросдан маҳрум қилади деган ҳисдан туғилган. Қонун суст жойда сендек одамлар жиноятдан тоймайди. Кимдандир кўрқиб жиноят қилмаслик бу покликдан эмас. Уканг-

нинг қилмиши эса қонуний жазодан қўрққанлигида эмас, ички эътиқоддан, инсонга меҳрдан, инсофдан — деган экан...

ШАРОБ ИЧМАС ДОМЛА ҲАҚИДА ҚИССА

Дам олув кунларидан бирида — бир оз кайфим ҳам йўқ эмас эди — кўнгил тортадиган ҳазилвон оғайниларимдан бириникига бориб қолдим. Эшикдан киришим билан кайфим борлигини кўрган оғайним шийпонда ўтирган ўрта ёшли, салла ўраган кишига ишора қилиб:

— Хотинимнинг амакиси, қишлоқда домлалик қилади, унга башарангни кўрсатма, ўзи ҳам ичмайди, ичганларга хуши ҳам йўқ. Фарзандимиз йўқлигини бизларни ичкилик ичишимиз, гуноҳкорлигимиздан деб қарғаб кетмасин!.. — деб шипшиди.

Яқин дўст бўлганим учун:

— Хуши йўқ бўлса, менга қўйиб бер, ўзим ичман, — дедим-да, уйига кирдим. Мен билан бир оз ўтирди-да, дўстим чиқиб кетди.

Ёлғиз ичиб бўладими, нима гашти бор! Шайтон васваса солиб, кўнглимга бир фикр келди-ю, бир шиша очилмаган шаробни ёнимга солиб шартга домла ўтирган шийпонга бордим. Мени кўрган дўстим нима қиларини билмай гангиб қолди. Аммо мен:

— Ассалому алайкум вараҳматиллоҳ, ваборакотуҳ, — деб қироат билан салом бериб домла билан кўришдим. Гап орасида «астафидуллоҳ ловҳовла волоқуввата»ни ўқиб қўйдим. Қироатим маъқул бўлган домла:

— Қуръондан хабарингиз борми? — деди.

— Қуръони шарифни биламан — демакнинг ўзи ҳам гуноҳи азим бўлади. Бир вақтлари, инқилобдан олдин Маккаи Мадинада, кейинчалик Бухорои шарифда озми-кўпми таҳсил кўрганмиз, тақсир, — дедимда, ёнимдаги бир шиша шаробни олиб, ассалотий вассалом, аз ризқи кулпаякун... Оғзимга келган сўзларни қироат билан ўқиб, пиёлаларга қуя бошладим. Бунга ҳайрон бўлиб, кулишини ҳам, койишини ҳам билмай қолган дўстимга кўз қисиб, домлага шароб тутдим. Домла аввалига сапчиб тушди. Мен эса жиддий оҳангда арабча ўқиган «сурамни» мазмунини таржима қилиб бердим:

— Дунёда неки яратилган неъмат бўлса, ҳаммаси худонинг амри билан. Шу жумладан шароб ҳам. Бунга мункирлик қилиш худонинг қудратига шак келтириш дейилган Куръони шарифда! Банияти шифо деб ичиш гуноҳ эмас, қани, олинг, — деб қўлимдаги винони узатдим.

Қироат билан айтилган менинг жиддий гапларимдан гангиб қолган домла, гуноҳ бўлмасин деб мен билан баробар ичиб юборди. Хуллас, ўша куни ҳаммамиз ичдик. Домла ҳам маст бўлди.

— Юракка сингиб бормаган эътиқод кишини кулги қилади, — деган эди, оғайним ўшанда.

Буни эшитган дўстларимдан бири:

— Фақат кулги бўлишдан эмас, ҳатто шармандаликдан сақлайдиган ҳам эътиқод! — деди-да, ҳеч кимга айтиб бўлмайди, деб, хорижга қилган сафари вақтида меҳмонхоналардан бирида бўлган воқеани айтиб берди.

— Меҳмонхонага кириб ювиниб-таранганимдан кейин, йўлдан чарчаб келганим учун, овқатни хонамга буюрдим. Ниҳоятда келишган официант аёл бир оз коньяк билан емиш олиб чиқди. Одамгарчилик юзасидан унга:

— Қани, мен билан ўтиринг, бир оз куйяйми? — дедим. Аммо, у менинг гапимни бошқа маънода тушунди шекилли, жавоб тариқасида, хотинлар масаласида бу ерда эҳтиёт бўлинг, касаллари бор, деган гапни айтиб, мен тутган коньякни миннатдорчилик билдириб ичди.

Мен унга ётарга бир-икки шиша қатиқ ва меҳмон келиб қолса деган мулоҳаза билан яна бирор шиша ичкилик буюрдим.

Орадан кўп ўтмасдан қатиқ ва коньяк кўтарган ўша аёл орқасида бир ёш қизни бошлаб кириб келди. Мен уни қизи бўлса керак деб ўйлаган эдим. Лекин официант аёл орқасидаги қизни кўрсатиб:

— Мен сизга жонон топдим. Ўн беш ёшда, ҳозиргина ҳаммомдан чиққан, — деса бўладими!

Бу гапни эшитдим-у, қулоқларимга ишонмай ҳайрон бўлиб қолдим: хаёлимдан, бу бахтсиз қиз қайси бир бечоранинг фарзанди, нега бу аҳволга тушиб қолган? Нима мажбур этган? Менинг ёшимдаги қайси

ноинсоф ўз фарзанди тенги қизалоққа яқинлашади, деган фикрлар чақмоқдек ўтди-да, эшик ёнида турган қизга:

— Сен эшикка чиқиб тура тур, — дедим-да, официантга ҳозир меҳмонларим келишини, илож йўқлигини баҳона қилдим. Официантка:

— У узоқ кутолмайди... — деди.

Мен худди бир ёққа шошилгандек коньяк очиб, унга ва ўзимга қўйдим-да, ичиб юбордим. У ҳам ичди. Худди ростдан ҳам меҳмонлар келадигандек шошилиб ҳақини бердим. У чиқиб кетди. Аммо мен ўзимга нима учундир яна бир қадаҳ тўлдириб ичдим. Бўлаётган бу ишларга ҳам кулгим, ҳам йиғлагим келарди. Хаёлимдан ёшгина қиз ва унинг тақдири кетмай қолган эди. «Одамни одам қиладиган, уни ҳайвондан ажратадиган бу — эътиқод», деган эди оғайним.

Менинг ҳижоимни эшитган Қайсин, қадаҳларга шароб қўйиб:

— Эътиқоди мустаҳкам одамлар учун, — деб мен билан уриштирди.

Буни кўрган Мустай Карим унинг сўзини бўлиб:

— Шукруллонинг ичмай қўйиши ҳам албатта эътиқоднинг мустаҳкамлигидан, — деб ҳазил қилди.

Михаил Дудин унга эътироз билдириб:

— Бу эътиқодга кирмайди. Бу Шукруллонинг иродасидан. Аммо икки соат бўлса ҳам сени кўриб, гаплашиш учун (Мустай Каримни ўтирганларга кўрсатиб) Москвадан қиш совуғида Уфага бориб келиш, мана бу ҳақиқатан ҳам дўстликка чин эътиқоддан, — дея кулди.

Довид Кугултинов эса Уфага қилган икки соатлик «сафар»им ҳақида Мустай ўз мақоласида жуда яхши фикрлар айтгани, умуман, бир-биримизни шундай йўқлаб туришимиз хусусида доно гапларни гапирди.

Инсоф ва эътиқод ҳақида ярим ҳазил, ярим чин фикрларни жиддий тушуниб, ҳали ҳам ўша тўғрида ўйлаб ўтирган Чингиз Айтматов:

— Ҳар қандай эътиқод инсонга меҳр-муҳаббат, шафқатдан туғилган бўлиши керак. Бунга асосланмаган эътиқод халқ ичида узоқ яшолмайди. Асарларимизнинг умри ҳам шуни қандай тушунишимизга боғлиқ, — деган тариқада фикр билдирди. — Инсонга эмас, ўзимизга

бино кўя бошладикми, ўша ерда ҳар қандай истеъдод сўна бошлайди. Ўша ерда асар заифлашади.

— Шунинг учун Шарқда шоирларни дарвеш дейишади-да.

— Фақат дарвеш эмас, ҳатто, девона бўлмаса шоир бўлармиди!.. — деган гап ҳам бор, — деб кўшимча қилдим. — Бунда жон бор. Бу бесабаб айтилмаган.

Абу Али ибн Сино подшолардан бирининг касалини даволаб тузатгандан кейин, подшо тила тилагингни, деганда, Сино:

— Кутубхонангиздаги китоблардан фойдаланмоққа рухсат этсангиз кифоя, — деган экан.

Буни эшитган амалдорлардан бири ёнидагига:

— Бу табиб девонароқ шекилли. Соғ бўлса вазирликни сўрамай, бир уй қоғоз сўрармиди! — деган экан.

Албатта, бу ҳол ҳаётда ўз нафси, ўз шуҳрати учун яшайдиган нафспараст, шуҳратпарастлар назарида таажжуб кўриниши табиий эди.

Сино ҳақида бу ривоятни эшитиб: Ойбекнинг икки минг сўмлик гиламни икки ярим мингга олгани (ҳа, янглишаётганим йўқ, ҳайрон бўлманг) ҳамда Ойбекнинг рафиқаси Зарифа опанинг у ҳақдаги ҳикояси хаёлимдан ўта бошлади...

Ойбек билан Ўзбекистон Ёзувчилар союзида 1946—1948 йилларда бирга ишлаганман. У вақтларда Ойбек ака Ёзувчилар союзида раис, мен консультант эдим.

Союз биносининг олд томони каттакон ойнавон ровон бўлиб, деярли ҳамма хоналарга шу айвондан ўтиларди. Мен ишлайдиган хонанинг эшиги айвонга қараган бўлиб, ўтган-кетган кўриниб турарди.

Баъзи пайтларда Ойбек ака ҳордиқ олиш маъносидами, қандайдир хаёллар билан айвонга чиқиб, у ёқдан-бу ёққа юриб қоларди. Баъзида беихтиёр ўзича қандайдир куйни хиргойи қилиб айтиб қоларди. У хаёлга шу қадар берилиб кетардики, ҳатто хонамнинг очиқ эшикларидан мен шундоқ кўриниб туришимга қарамай, бор-йўқлигимни ҳам сезмасди. Мен эса имкон борича ўзимни сездирмасликка ҳаракат қилардим. Ойбек аканинг ҳам мени сезмаслигини истардим. Чунки мен уни завқ билан кузатардим.

Бундай маҳалларда унинг қуюқ жингалак сочлари

наздимда яна ҳам паришонроқ, йирик-йирик ёрқин кўзлари яна ҳам чақнаб, мўъжизавор туюларди. Унинг ҳар бир ҳаракатида ҳайқириқ солаётган ички бир туғён, катта фикрларнинг залвори акс этиб турарди. Шундай пайтларда тўсатдан менга кўзи тушиб қоларди-ю, «сиз шу ердამидингиз?» дегандек тикилиб, хонамга кирарди. У шу қадар чуқур хаёлга берилар эдики, бир-икки соат илгари кўришганимизга қарамай, мен билан худди энди учрашгандек: «Эй, келиб қолибсиз-ку, келиб қолибсиз-ку!» — деб, яна ҳол-аҳвол сўрашарди.

Ойбек ака одати бўйича бирор нарса тўғрисида гапиргудек бўлса, икир-чикирларгача эзмаланиб сўзламасди. Ҳамсуҳбатининг гаплари кўнглига маъқул келиб қолгудек бўлса, завқ билан, ўшанда ҳам қисқа қилиб: «И-я, яхши!.. Яхши!..» Ёқмаса, қўлларини силкитиб: «Эй, бўлмапти!.. Бўлмапти!..» — деб қўя қоларди.

Бир куни хонамга кирганида столим устидаги даста-даста консультацияга келган шеърларни кўздан кечириб, ниманидир ўйлагандек, кўзлари чақнаб, қўллари ҳаракатга келди-да: «Иш кўп! Кўп.. Ўзингиз ҳам ёзинг!.. Яхши ёзинг!.. Талантлар борми?» — деб ўзи зарур деб ўйлаган ҳамма гапларини қисқа қилиб айтиб қўя қолди.

Менинг жавобларимга у:

— Ҳа, ҳалоллик яхши!.. Ҳа, ҳалоллик!.. — «Ҳалоллик» сўзига алоҳида урғу бериб, одати бўйича уни бир неча бор такрорлади. Бир оз ўйланиб кўнглидан нималар ўтди, эҳтирос билан: — Ижодкор ҳалол бўлиши керак!.. Ҳа, яхши!.. Ўзингиз ҳам ёзинг!.. Ҳа, ёзинг!.. — деб чиқиб кетди.

Ойбек ака «ҳалол» сўзини қай маънода — союзнинг ишларига нисбатанми, ижодда ҳам, ҳаётда ҳам, ёшларнинг асарларига нисбатан ҳам тўғри гапни айтишни назарга олиб гапирдимми, албатта, дарҳол мен аниқ бир хулоса чиқаролмаган бўлсам ҳам, аммо Ойбек ўзининг ҳаёт ва одамларга муносабатини айтгани аниқ эди.

* * *

Тахминан Ватан уруши тугаган йилларда бўлса керак, Ойбек ака гилам олиш учун бозорга тушибди. У гиламни кўрибди, бунисини кўрибди-ю, ҳеч бири кўнглига ўтиришмабди. Содда харидорнинг исини сезган бозор даллоллари чойчақали бўлиб қолиш ниятида

бир аёлнинг гиламини мақтаб кўрсатишибди. Гилам эгаси ўша вақт нархи билан йигирма беш минг сўрабди. Даллоллар олдинига ўн саккиз минг, сотувчи кўнмагандан кейин йигирма икки мингга чиқибди. Хуллас, талашув-тортишув билан гилам эгаси сўраган йигирма беш минг эмас, йигирма икки мингга бор барака қилишибди.

Пулни ола туриб хотин:

— Бу гиламни эрим яхши ниятлар билан болаларни тўйига атаб олган эди. Урушда ўлиб, беш етим қолмаганда ўттиз мингга ҳам сотмасдим. Йўқчилик қурсин!.. Бунинг пули қанчага ҳам етарди!.. — дея ўксинди.

Аёлнинг кўзида ёш билан нолиб пул олаётганини кўрган Ойбек ака, бир томони аёлнинг ҳолига раҳмдиллик, бир ёғи даллоллар ўз нафслари учун уни алдаб арзонга соттириб бечорага жабр қилмадиларми деган андиша билан:

— Гиламингиз яхши!.. Ҳақиқатан яхши! — деб йигирма икки минг ўрнига дастлаб сўраган йигирма беш мингни берган экан.

Гиламни кўрган уйдагилар, баҳосини эшитиб, «наرخи қимматроқ-ку», деб оғринганларида, Ойбек:

— Эри урушда ўлган кўп болали бева экан, — дея жавоб қилибди.

Ойбек аканинг рафиқаси Зарифа опанинг ҳикояси:

— Сафарда чоғимиз эди. Адабиётга аралашиб юрадиган Ойбекнинг танишларидан бири мени учратиб, минг сўм қарз сўради. Мен Ойбек ака келсин, имконият бўлса албатта берамиз, деган жавобни қилдим.

Ойбек келгач, пулимиз оз қолгани, кетгунимизча ўзимизга етмаслигини, беш-олти юздан ортиқроқ бериш имкони йўқлигини айтдим. Ойбек рози бўлди. У одам келгандан кейин 600 сўм бердим. Пулни олиб, раҳмат айтиб чиқиб кетди. У кетиши билан Ойбек ўтирган жойидан тура, чапак чалиб:

— Куйдинг, куйдинг! Бермайди, бермайди! Мендан ҳам олиб бермаган!.. — деса бўладими!

— Шундай феъли бор экан, биларкансиз, нега олдинроқ айтмадингиз, — десам, у киши:

— Сен ҳам бир куй дедим! — деб ўзича завқ билан қотиб-қотиб кулди.

Албатта, Ойбек буни Зарифа опани куйдириш учун қилмагани ҳаммага аён. Чунки Зарифа опанинг пули

унинг ҳам ўз пули эканини биларди. Ойбек буни бошқа ҳис билан қилган эди.

Ойбек ўзи куйса ҳам бировларнинг куйишини истамасди. Унинг буюклиги шунда эди. Аммо бу ҳис унда қаердан туғилган?

Отам:

— Ўзинг жон куйдиришни билмасанг, жон куйдирадиган ҳалол одамлар ҳақида ишонарли қилиб ёзининг қийин, — дерди.

Ойбек товламачи, маккор одамларни ниҳоятда ёмон кўрарди, нафратланарди. Ҳатто ундай одамлар танишлари бўлса ҳам рўйиҳуш бериб гаплашмасди. Улардан нари юрарди. Содда одамларни яхши кўрарди. Яйраб сўзлашарди. Ҳатто кимнингдир алданиб қолганини эшитгудек бўлса, ачинарди, куйиб кетарди.

* * *

Уруш тамом бўлгандан кейинги йилларда галаба куни байрамлари кўпинча Ёзувчилар союзида нишонланарди. У вақтларда пиво ҳам танқис бўлиб, бир амаллаб бирор бочка пиво олиб келиниб, буфет ҳам ташкил қилинарди. Оз-моз ичкилик, дастурхонга литфонд пул ажратарди.

Бу нима ҳам бўларди дейсиз! Хоҳлаган одам ўз пулига буфетдан олиб, еб-ичарди. Албатта, биз ёш шоирларда бу имкон ҳам у вақтларда йўқ эди. Бундай маҳалларда кўпинча Фафур Фуломни эритардик. Айниқса, Ойбек аканинг буфетчига бир оғиз: «Буларга менинг ҳисобимдан бир кружкадан беринг», деган гапидан жуда унумли, зиёфат охиригача фойдаланардик.

Ҳисоб-китоб вақтида харажатнинг ортиқчалигидан бизлардан ташқари буфетчининг ўзи ҳам уриб қолганини Ойбек ака сезса-да, нега бундай бўлди демасдан, «ҳа-ҳа!» дерди-ю, ортиқча гапирмай тўлаб кетаварди.

Ахир ўзининг «Навойи», «Қутлуғ қон» каби романиларида не-не уста фирибгар, маккорлар образини яратган, бу тоифа кишиларнинг бутун қилмишлари, уларнинг ич-ичларини бошқалардан кўра мукамалроқ билган Ойбекни содда ёки лақма деб бўладими? Йўқ, у бундай тубан одамлар билан талашиб-тортишиб ўтиришни ўзига эп кўрмасди.

*«Хўп топиб ёзади киши қалбини,
Нозик шоир», дейди шеърини ўқиб...
Шу гапнинг маъносин олмасдан ўқиб,
Соддага йўяди кўрганда уни.*

*Гоҳо чимирилиб, гоҳ лабда кулгу
Уни сеҳрламоқ бўлади, бироқ.
Макр билан эмас, ақл билан у
Сени кузатади, солади қулоқ.*

*Унинг сукунатию жим боқишидан
Домимга солдим деб ўйлама асти!
Аёл инсонликнинг тарозусида
Сени ўлчаб кўриб қайтар ихлоси!*

*Не-не фирибгарлар кирдикорини
Бир қалам учида очолган шоир,
Сенинг юрагингда нелар борини
Наҳот англамас деб ўйласанг ахир!*

*Камтарлик, дўлварлик, безориликдан
Наҳот фарқ этмасанг лақмалик нима?
Шундай тубанликка тушганлигиндан
У хаёлга толса бефаҳм дема!*

*Йўқ, шоир ҳиссини бўлмайди алдаб,
Сиртдан баҳо бериб бўлмас кишига,
Инсоф ва виждоннинг тошида ўлчаб
Унинг қимматини бил қараб ишига!*

Холамнинг ўғилларидан бири жуда сермулозамат, ҳар қандай одамнинг қўйнини пуч ёнғоқ билан тўлата олар эди. Унинг қилиқларини кўрган отам:

— Мулозамат, ширин сўз билан кишиларнинг кўнглини овлаш, ўғлим, доноликка кирмайди, бунга катта илм керак эмас, бу ҳар бир лаганбардор, маккорнинг қўлидан келадиган иш. Ундайларга ҳавас қилма, мағрур бўл, — деб таълим берарди.

Олимлар йиғилган гурунглاردан бирида Ойбек ҳақида гап кетди:

- Ойбекдек инсофли одам кам!
- Ойбек оламдан ҳалоллик билан ўтди.
- Шон-шуҳратни ҳам хўп ортгирди.

— Шон-шуҳратни жуда севарди, уни топишни ҳам биларди.

Бу гаплар мени бир оз ҳайрон қилиб қўйди. Бу унинг содда ва камтарлигига бутунлай зид эди. Аммо у одам буни қай маънода айтди, билмадим-у, лекин бошқа бири:

— Ҳа, унинг ғурури зўр эди, мағрур одам эди, — деган фикрни айтди.

Мен курган-билган, ниҳоятда камтарин, умрида мақтаниш нималигини билмаган Ойбекка нисбатан «мағрур», «шон-шуҳрат» каби дабдабали сифатларнинг ёнма-ён қўйилиши менга мутлақо англашилмовчиликдек туюлди. Лекин Ойбекни жуда яхши биладиган, унга қадрдон шарқшунос олим Порсо Шамс:

— Шон-шуҳратга интилиш ва ғурурни кўпинча салбий тушунамиз. Кошкийди ҳаммада ҳам шу ҳис бўлса! Кошки ҳамма буни Ойбекдек тўғри тушунса!

Тўғри, унча-мунчага салом бермай, қўл учида кўришадиганлар, гаплашганда ҳам турли артистона ҳолатларга кириб, ўзини бошқалардан баландроқ қўйиб кўрсатишга интилувчилар йўқ эмас. Булар сиртдан мағрурдек кўринадилар, бироқ бу мағрурликка кирмайдилар, буни кибр дейилади. Бундайлар ўз манфаатлари деганда ҳар қандай одамга ҳам сажда қиладилар. Унинг кўнглини овлаш учун минг хил тавозе билан яхшини ёмон, ёмонни яхши дейишдан тап тортмайдилар. Бу ғурурми? Мағрурликми! Йўқ, бу тубанлик!

Ойбек эса ҳар қандай ҳолатда, бахтиёр онларида ҳам, бошига оғир кунлар тушганида ҳам, кишиларга бир хил муносабатда бўлди. Табиати тортган одам билан, у аравакашми ёки министрми, яйраб гаплашарди. Ўзини эркин ҳис қиларди. Кимдир мени мақтармикин деб тама билан яшамасди. Ўзини эркин тутарди! Мана бу ғурур эмасми?

1966 йил Тошкент zilzilаси муносабати билан ер олиб, янги иморат қурмоқчи бўлдим. Тезроқ кўчиш мақсадида ҳовлимнинг бир томонига фин уйи ўрнатдим. Албатта, бу атроф-кўшнилар учун кутилмаган янгилик эди. Афсуски, яхши маънодаги янгилик бўлмади. Маҳаллада, шоир Шукрулло пастак тахта иморат қуриб кўчамизнинг ҳуснини бузди, унда дид йўқ экан-ку, деган гап тарқалибди. Бу гапда ҳам жон бор эди. Атро-

фимдаги иморатларнинг кўпи пишиқ гиштдан, баъзилари хом гиштдан, кўкракдор — баланд қилиб, дид билан солинган бўлиб, уларнинг олдида менинг тахта уйим ҳақиқатан ҳам ер бағирлаб қолган эди.

Бундай миш-мишларни эшитган уйдагиларим ҳам, бу эски иморатимиздан ҳам хароб-ку, деб кўчишга раъйлари бўлмади. Бундан ташқари, фин уйи ҳаммамиз яшашимиз учун торлик ҳам қиларди.

Шу сабаб бўлди-ю унинг ёнига, иморат солиш мана бундай бўлади, дегандек мен ҳам пишиқ гиштдан қўшниларимникидан бир оз баландроқ уй қурдим. Тахта уй қурганимда Шукрулло деган шоир келиб кўчамизни хуснини бузди, деганлар энди янги иморатимни кўриб, шоир Шукрулло кўчамизнинг хуснига хусн қўшди, дидига балли, дейдиган бўлишибди. Бу мақтовларни эшитиб севиндим...

Кунлардан бир кун кўпни кўрган, жаҳон кезган оғайнилариимдан бири уйимга келиб қолди. Унга мақтаниб:

— Уйим қалай? — деб сўраб, бошлабсан, қойил қилибсан деган мақтов эшитаман десам, мақтов қаёқда, совуққонлик билан:

— Ҳа, дуруст, ёмон эмас, — деди-қўйди.

— Маҳалладагилар ҳаммаси қойил қолишса-ку, сен бўлсанг...

«Мен жаҳонни кезавериб шунақанги биноларни кўрганманки, олдида сенинг уйинг... бу ёғини ўзинг тушунасан...», дея жавоб қилди.

Бу воқеани ҳозир эслашимдан сабаб шуки, баъзан биз ўз ижодимизни тўртта-бешта китоб ўқиган, дунё адабиётидан беҳабар маҳалла савиясидаги оғайнилариимизнинг диди билан ўлчаб, ўзимизча қувонамиз, гердайиб юрамиз. Катта ўлчов билан ўлчамаймиз...

Ойбекнинг унча-мунча мақтовларга учмаслиги, камтарлиги шундаки, у ўткинчи, майда-чуйда шон-шуҳратлардан боқийликни ажрата биларди. Муҳимдан номуҳимни фарқ қила оларди. Бу унинг юксак талабчанлигидан эди. У оламшумул шуҳрат нималигини биларди.

— Ном чиқариш бошқа, мерос қолдириш бошқа! — Суҳбатларда Ойбек буни кўп такрорларди.

Ўз ишининг ҳақиқий баҳосини билмоқчи бўлсанг,

сени танимаган, сени билмаган кишилар назари билан унга қараб кўр!..

Асарингнинг савиясини ўлчамоқчи бўлсанг, уйингдагиларни ҳам фикрини бил! Аммо буюк одамларнинг ўқишларини ҳам кўз олдинга келтириб кўр!

Отам:

— Умрнинг узун, гапнинг қисқаси яхши, — дерди.

Шеърларимни тўплам қилаётганимни кўриб:

— Катта ёзувчи бўлиш учун катта асар ёзиш шарт эмас. Бир-икки яхши асар яратиш кифоя. Умар Хайёмнинг тўплами сенинг ёзганларингдан оз. Тўпламингга ҳамма ёзганларингни киритаверма, яхшисини топгунча хазон ичидан ёнғоқ қидирган одамдек китобхон диққат бўлмасин, — дерди-да, ўйланиб туриб: — Телеграмма ёзганингда ўз фикрингнинг қисқа ҳамда тушунарли бўлишига интиласан, жон куйдириб сўзларни танлайсан, чунки чиқим кам бўлади, кам пул тўлайсан, шундайми? Асар ёзганингда эса киримни ўйлаб уни чўзаверма! Бу сенга пул келтиради-ю, обрў келтирмайди. Ё пул билан бўл, ё обрў билан. Агар чиндан ҳам сени пул қизиқтирмай, муҳим деб ўйлаган гапингни рубой қилиб баён этиш қўлингдан келса, кучоқ-кучоқ асар ёзишингни фойдаси йўқ. Очарчилик йиллари сомсапазларнинг сомсасини очлар олиб қочарди-да, тутиб олиб дўппосласа ҳам сомсани оғзидан қўймасди!.. Шунга ўхшаб танқид қилишса қилишаверсин, бир амаллаб ёзганларимни китоб қилиб чиқарсам бўлди, дейдиганларга асло ўхшама, — дерди.

Хурматли отамнинг жон куйдириб айтган насиҳатларини бугун яна бир бор эсладим-у, ўйланиб қолдим.

Мен учун энг муҳим нарса ушбу китобни ёзиш эди.

Бундан мақсад китобхонларнинг ҳаётим, шон-шуҳрат, эътиқод ва севгига муносабатим ҳақидаги саволларига жавоб бериш эди.

Уларнинг мактублари шарофати билан қўлимдан келганча китобхонларим ва ўзим учун энг муҳим ҳисобланган кўнглимдаги фикрларимни айтолган бўлсам, борди-ю бу уларга заррача манзур ва кўнгилларига малҳам бўла олган бўлса, муродимга етганим-у, мен учун энг муҳими мана шу!

*1981—1983 йиллар,
Тошкент*